

Flidvégi Máté

TENYEREMRE RAJZOLTALAK

Liget

Hidvégi Máté

TENYEREMRE

RAJZOLTALAK

Liget Műhely Alapítvány, 2012

ISBN 978-963-9363-86-1

www.liget.org
ligetmuhely.blog.hu

Tartalom

NÉMASÁGUNK ADALÉKAIRÓL

Némaságunk adalékairól

Nézd, a tenyeremre rajzoltalak

– *emlékezés Löw Immánuelre*

A mérhetetlen sors volt ajkaikra bízva

– *Teitelbaum Mózes*

„Ki fény vagyok, homályban éltem”

– *Scheiber Sándor emlékezete*

Freud Kőbányán

– *Tószegi Freund Antal emlékezete*

Ros Hasáná

A jeruzsálemi Szent Sír templom

Valaki emlékeiből

– *a firenzei Medici-kápolna*

Non vi si pensa quanto sangue costa

LÉLEKKÖNYVTÁR

Füveskönyvek

A belső szó könyvei

Az álom könyvei

Mondások könyvei

Scheiber Sándor könyve

A keresztény ember küldetése a világban

Nagy László álmai

Sólem Áléchem, reb Sólem Áléchem

NÉZÉS ÉS VISSZAFORDULÁS

A halál műve

Nézés és visszafordulás

Szürke arany

– *Tandori Dezső és Korniss Dezső indigo-illuminációi*
elé

Tájképek (Leányfalu)

Tájkép (Lehel piac)

A Margit hídnál, a pesti oldalon

Négyünk

NÉMASÁGUNK ADALÉKAIRÓL

NÉMASÁGUNK ADALÉKAIRÓL

Ha keresztülnézhetnék a talajon, láthatnám, miképpen fekszik a holt. S hogy rétegződik korra kor, időre idő... Tűnődhetsz így, fának képzelvén magad. Vagy járhatsz-kelhetsz, mintha itt se lennél. Mintha egy haldokló kerten át mennél, lélegezve magát a korhadást. Vagy lehetsz a semmiben, százéves kőpadon, „nyögő lombok alatt”. Mint az esőverte falevelek szaga, a kor lelke majd úgy telepszik rád.

Lehet, nem is csak ennek a kornak lelke az, ami szívedre ül, de más koroké is. Bevégtetlen, sebtében elföldelt magyar korokra gondolok. Mert itt bolyong ezeknek lelke is. Nincsenek adatok magukba zárni

őket. Gödrökben, nádasokban rohadtak el a kezek, mik leírták volna: ilyenek voltunk, ezt akartuk.

Némaságunk adalékairól beszéljünk hát. A téli Magyarországról, hol üvöltve jár az angyal. Történetünkről, mely mindig ezt leheli ránk: kő kövön nem marad. S arról, az oksági elvekkel nem magyarázhatóról, hogy létezünk. Bartók zenéjéről tehát, vagy a Szózatról, vagy az imáról: Smá Jiszroél. Hervadó, nagy, lila virágokról a kertben.

Tegnap éjjel a Nyugati pályaudvaron jártam. Kihajtogatott papírdobozokon aludt vagy kétszáz ember a pénztárcsarnok kövén. És megértettem, mi van: „Lelkünkre így ül ez a kor”.

Vörösborral telt, nagy, kék üvegeket képzelek el most. Te meg én, meg az otthontalanok együtt vagyunk egy öreg hegyen. Mosolyogva. S jöhet az ezredvég.

Némaságunk adalékairól beszélek: hit-nélküliségről, széthúzásról, rosszindulatról. Csak ezt olvasom, csak ezt hallom. Meg a gúnyt.

„Szeretteim!” – szólnál. „Mily szépek a ti sátraitok!
S arcotokon a mosoly mindenért kárpótol.” Oldalt én
– fának dőlve – írnám: ilyenek voltunk, ezt akartuk.

Írnám valahogy így: Ne gúnyolódj! Építs!
Elmélkedjünk és hallgassunk: A kor lelke bolyong
most Magyarország utcáin. Mint az életünk, olyan.
Mint az ázott falevelek szaga, olyan.
Ezerkilencszázkilencven szeptembere van.

NÉZD, A TENYEREMRE

RAJZOLTALAK

Emlékezés Löw Immánuelre

Paradox cselekedet manapság az írás vagy a beszéd. Ebben a csöndben. Azoknak a bombáknak csöndjében, melyek majd megölnék minket. Paradox minden szó, hiszen megszűnésünk az, amire várakozunk. Szólni: kinek és miért? „Jelet hagyni”: hol? Majdan torkunkra fagy a szó, és maréknyi jel sem marad utánunk.

*Ezért a mai időkben
csöndben marad az okos ember,
mert gonosz idő ez!
(Ámós 5:13)*

És mégis – ahogy Pál apostol írja a rómaiaknak – *dicsekszünk a reménységgel*. Szólunk, írunk, élünk. Bármily szó, csak emberi, bármilyen írás, csak igaz, puszta létünk, hétköznapijaink: ez a mi dicsekvésünk a reménnyel.

NÉZD, A TENYEREMRE RAJZOLTALAK...

(Izajás 49:16)

Löw Immánuel utolsó arcképét Perlrott Csaba Vilmos rajzolta meg.¹ Löw Immánuel a halálos ágyon fekszik, szemei lehunyva, arca csontjaira tapad a bőr, feje kicsit hátrahanyatlik, szája nyitva, 91 éves és halott. Ez az utolsó rajz.

A másik kép egy fotográfia 1882-ből.² Egy ifjú házaspárt látunk, a 28 éves Löw Immánuel és feleségét. A fiatalembernek szakálla van, göndör, hosszú haja hátrafésülve, paszományos díszruhát visel. Arca finom, nemes, értelmet sugárzó.

Ismét egy rajz. 1917-ből. Wagner János, aradi botanikus készítette. Degen Árpád – saját

folyóiratában, a Magyar Botanikai Lapokban megjelent – egyik cikkét illusztrálja.³ A közleményben Degen egy általa felfedezett búzavirág-variánst ismertet. A névadásban tisztelgés az akkor már világhírű Löw Immánuel előtt: *Centaurea Immanuelis-Löwii* – vagyis egy búzavirág.

Végül egy fénykép 1936-ból. Liebmann Béla, szegedi fotográfus készítette.⁴ Mintha csak a szent vers elevenednék meg: *Látsz, ha megyek* (Zsoltár 139:3). Szeged belvárosának zsidók lakta részében vagyunk, az öreg zsinagóga mellett három bácsi megy az utcán, beszélgetnek, a középsőnek fehér a szakállja. Ő Löw Immánuel, 83 éves korában.

**A FÉRFI DICSŐSÉGE APJA BECSÜLETE... S AKI
BECSÜLI ANYJÁT, AZ KINCSET GYŰJT MAGÁNAK
(Sirák 3:11; 4)**

1854. január 20-án született Szegeden Löw Immánuel. Édesapja, Löw Lipót, ekkor a város főrabbi. A család morva földről származik. Őseik között találjuk a

Gólemet készítő prágai Löw rabbit. Löw Lipót neki tizedik leszármazója.⁵ Löw Immánuel édesapja – a zsidó tudomány mellett – a magyar történelemnek is jeles alakja volt.⁶ 1811. május 22-én született Czernahorán. Tanulmányait Boskowitzban, majd Prosznitzban folytatta. Innét ment Prágába, majd Pestre. 1841-ben Nagykanizsára került, ahol egy év múlva főrabbi lett. Ekkor nősült. Felesége a pesti – korábban prosznitzi – rabbi, Schwab Löw leánya, Leontin. Történetileg az első magyar nyelvű prédikációt – zsinagógában – Löw Lipót tartotta Nagykanizsán, 1844-ben.⁷ A zsidóság és a magyar hazafiság kapcsolatáról beszélt. 1846-ban Pápára, a hazai zsidóság egyik központjába került főrabbinak. Itt érte a szabadságharc is. A forradalom idején tábori lelkész, beszédei ezreket mozgósítanak.⁸ Az abszolutizmus idején Haynau parancsára – két hónapra – az Újépület börtönébe zárják.⁹ 1850 legvégén szegedi főrabbinak választják. Az állást elfogadja, pedig hívják Lembergbe, Brünnbe, Bukarestbe, később Pestre és Berlinbe is. 1851-ben

felesége meghal. Két év múlva újra megházasodik, feleségül veszi Redlich Babettet, 1853. április 17-én. Immánuel édesanyja 1825-ben született Magyarkanizsán. Első férjével Temesváron élt, a szabadságharc tette özvegyé. Löw Lipóttal való házassága tehát jelképes is: a forradalom agitátora és kényszerű áldozata találtak egymásra. Löw Lipótnak – a két házasságból – összesen tizennégy gyermeke született. Fiai közül – Immánuel mellett – többen is kiváló férfiakká váltak. Löw Tóbiás már 26 évesen a királyi főügyész, Kozma Sándor helyettese volt. Vilmos ügyvéd New Yorkban. Szerepet játszott a Jewish Agency létrejöttében. Sámuel orvos lett. A szakmai elithez tartozott. Tagja volt annak a Markusovszky asztaltársaságnak, mely az akkori hazai orvostársadalom legmagasabb szakfórumát jelentette, s melynek még az egyetemi tanárok közül sem mindenki lehetett tagja. Sokat publikált. Köztük kisebb szépirodalmi dolgokat is. A szegedi zsidó temetőben néhány sírversét ma is olvashatjuk. Öccse, Immánuel, különös szeretettel emlékezik rá¹⁰: „Az

iskolában a nagytehetségű fiút nagyon szerették. Az öreg Budavári, piarista tanárunk, engem, mikor Sámuel érettségije után a gimnáziumba beíratlak, csak Samu öccsének szólított.”

Szeged városának nevét a művelt világban ismertté Löw Lipót tette. Erről ma a szegediek nagy része nem is tud. Itt szerkesztette ugyanis az első – magyarországi – zsidó folyóiratot, a Ben Chananja-t, mely elkerült a világon mindenüvé, ahol judaisztikával vagy orientalisztikával foglalkoztak.¹¹

1875. október 13-án halt meg Löw Lipót, a sátoros ünnep előestéjén, tüdőgyulladásban. A családhoz érkezett első részvétnyilvánítások között ott szerepelt Kossuth Lajosé is. A temetés október 17-én volt. Nagy tömeg kísérte a koporsót a Kárász utca–Kálvária utca útvonalon nyugalóhelyére.

AZ ŐSÖK ERÉNYEI EL NE ENYÉSSZENEK ÉS SZÁLLJON ÁT UTÓDAIKRA HÍRNEVÜK! (Sirák

45:26)

„Még áll az öregtemplom, ahol a húszéves Löw Immánuel rabbijelölt 1874 Sátoros ünnepén elmondotta első beszédét. Grandezzával fordult a gyülekezet jelenlevő rabbija felé: »Te, édes atyám, bevezetéd a magyar szót a zsinagógába.« Egy évre rá – Sátoros ünnepen – ugyanazon a helyen tett fogadalmat atyja koporsója előtt: »Nem dícsérlek, nem magasztallak; de megfogadom, hogy ha a Mindenható erő ad és képességet, irodalmi emlékből fogom elmondani, miért lelkesültél, mit tettél, miért küzdöttél.«

Aki ezeket mondotta s később maradéktalanul be is váltotta, már kiforrott tudós volt. Még ez évben az ő jegyzetei alapján jelennek meg a berlini Hochschulén volt tanárának, Geiger Ábrahámnak hátrahagyott iratai. A zsidó tudomány megalapítója, a világtól elzárkózó, nyolcvanéves – akkor aggyastyánnak számító – Zunz kivételt tesz vele és fogadja. Alexander Kohut szinte alázatosan kéri segítségét Aruch-kiadásánál, levelében a nagy apa nagy fiáról jövendőlvé.”¹²

Apa és fia lelki kapcsolatának és az otthon légkörének is szép példája az alábbi történet¹³:

Az ifjú Löw Immánuel tanulmányai folytatására Németországba készült. Indulás előtt kérdőn fordult szüleihez: milyen formában tarthatnák fenn egymással a kapcsolatot, ő az idegenben, s a család

Szegeden? Édesapja ekkor felnyitotta a Talmudot, s a különböző napokra kijelölt egy-egy traktátust. Megállapodtak, hogy az est melyik órájában fogják olvasni. A kapcsolattartás tehát ez volt: a távolban élő gyermek és az otthoniak azonos időpontban a Talmudnak ugyanazt a részét olvasták.

1935. Rabbiságának hatvanadik évfordulójához érkezik Löw Immánuel. A zsinagógát megtöltik a hívek, a 81 éves főpap pedig ezeket mondja:¹⁴

„»És est idején világosság támad!« – Az Istenbe vetett, jótváró, jellemzetes, hívő bizodalom az est leszálltával nem a beálló éj sötététől riad, hanem új világosság keltének csodáját várja. Mert a hit bizodalma a lét csodáinak csodálata, az a szinte ittasuló öröm, amelyet a teremtés szépsége és csodás volta kelt a zsolnártátra lélekben.¹⁵

Reményeink fűződtek a prófétai biztató ígérez¹⁶, mikor – most hatvan éve – az ígének ezüstrfoglalású szent könyvét útmutatóul és irányzabóul szeretettel reám bízátok. Előlegező, de elkötelező bizalom rejlett ez ajándékban. Még akkor nem volt divatja a ritkavirágú kaktuszok, e tömzsi, pozsgás, bizarr és groteszk cserjék családjának, amely ma számtalan változatban hálálja meg az ápoló kéz gondját. De ti már akkor évelő cserjére bízátok az írás szent könyvét, nem gyors elvirágzású, rövidéletű, egynyári töre. És íme hat évtized örömet, bánatát, virágzását, rázkódását, háborúját, békéjét, végig kísérte e könyv.

Két emberöltő hallgatta azóta könyvetek nyomán az ígét. Hosszú tartam a hat évtized! Hiszen a szentély énekeseinek

is letelt szolgálata a hatvanadik évvel. Alig van már velem egyívású emberöltőtársam közöttetek, alig van már hírmondó azok sorából, akik akkor csodálkoztak az ifjú merészkedésén, aki édes atyja színe elé mert lépni ifjú gondtalanságának nekibátorodásával. Elindult akkoriban az ifjú dobbanó lépte, követte a férfiú iránytartó járta s nyomon követi ma holnap az aggastyán csendes csoszogása, »mikor botladó lesz és reszkettető minden út«. Hervad már-már a tűz, talán kialvóban is időllátta, réglobogó lángja.

Az ifjú lelkét az élet fordulójánál várakozás és remény tölti el, az élemedett körül emlékek raja rajzik. Hiszen a remény az ifjú élet ösztöndíja, az emlékezés az elaggottnak nyugilletménye. A múltak kórós, feledező tarlójára jár az öregek méléző emlékezése; tarlózgat, kocsánóz, böngész, bilingérez. Nem néz már a jövőbe, de nem mond le soha az igeszülte reménnyről, hogy est idején világosság támad!

Merész kísérlete volt gyülekezetünknek a hírneves atyának helyére állítani a kezdőt, az ifjút, aki pedig küldetésnek érezte és föladásnak a kegyeletszülte bizalmat és igyekezett buzgón szolgálni öröklött szószékét. Megkísértette tömör, szobros szabású szóval hirdetni az ígét és megtalálni jelen tükröződésének megértését a múltnak szent ígében. És idegenbe hívó szóval szemben e szószékhez kötötte korán kelt bizalmatokért a szív hálája, nem hagyta távozni a sok évtizedes összhang vezérlőitekkel, itt marasztalta a szülőföld szeretete és anyanyelvünk varázsa, a néplélek nyelvteremtő, áldott anyaméhe, itt tartották a vállalt tudós munkásság föladatai.

És idefűzte a gyermeki kegyelet, a megdicsőült apának neve, amelyet mai Jahrzeitján innen köszönt a hálás utódnak megindult szíve! Atyám, atyám, Izrael szekere és fogata!¹⁷ Amen.”

BÖLCSESSÉGET AD A BÖLCSEKNEK... (Dániel 2:21)

Löw Immánuel ókori bölcs volt. Egy ókori bölcs, aki a századelő poros Szegedén, a rabbi-lak szerény magányában tudományt teremtett. De nem a mai fogalmaink szerint valót. Manapság és az ő korában is, sőt, tulajdonképpen a középkor vége óta „tudomány” nincs. A tudomány legalább kétféle: reál és humán. Bár, századunkban ez így sem igaz, valaki tudósa lehet az orvostudománynak (az egészségnek!, a sebészettől a belgyógyászatig) vagy az irodalomtörténetnek (a Gilgamestől Ginsbergig), a botanikának vagy a matematikának..., a Talmudnak vagy a krisztológiának. Ha valaki a reál vagy a humán tudományok közül többet is művel, az polihisztor. Löw nem fér bele ezekbe a kategóriákba.¹⁸ A kategóriák tűnnek el életművében. Ókori bölcs volt, pátriárka, tehát még emlékezhetett azokra az ősi időkre, amikor ember és természet – a teremtettség közösségében – egy volt, harmonikus egész, a Szó, az Ige védelme alatt. Ásványok-növények-állatok-

ember-lélek, az arisztoteliánus ontológia valósul meg művében. Mert vette az ősi, szent iratokat, hogy megvalósítsa a prófétai szót: *Kutassatok az Úr könyvében* (Izajás 34:16), értelmezte őket és készített egy kertet, mindenből, mit bennük talált. *Lelkük, mint az öntözött kert...* (Jeremiás 31:12). S mindezt Szegeden, az Alföldön. Hogy igaza legyen a prófétának:

*A sivatagban cédrust növeszték,
akácot, mirtuszt és olajfát;
a pusztában fenyőt ültetnek,
platánt és ciprust, egymás mellett.
(Izajás 41:19)*

BÖLCS SZAVAK TÖRNEK ELŐ BELŐLE... (Sirák 39:6)

Berlinben tanul. Professzorai között olyan nevek szerepelnek mint Geiger Ábrahám, Steinthal vagy Lazarus. Mestereihez fűződő viszonyára jellemzők azok a gondolatok, melyeket Steinthalra emlékezve¹⁹ tőle idéz:

„A mester és tanítvány viszonyát nem az ismeretek egy bizonyos tömegének átörökítése állapítja meg, hanem a mesterből kisugárzó lelki hatás. Csodaszerű és soha teljesen nem elemezhető, mimód lesz bennünk hatóerővé akár az előttünk élő példa, akár valamely véletlen pedzés, amely akaratlan megpercen és tudattalan hatásként alakítja szellemünk egész foglalatját, képzeink áramló játékát annyira, hogy a legszabadabb alkotásainknak indító föltételévé válik. Néha utólag felötlik annak tudalma, kinek hatása alatt kelt egész gondolatsoraink szövevénye. Ilyenkor szólítjuk önismeretünk beismerését – tudasd velem mesterem ösvényét.”

Tanáráról való emlékező beszédét ezekkel a szavakkal zárja:

„Szemem előtt írópolcomon a mester nemes szabású, venerábilis feje és szemben véle a bájos szóke gyermek²⁰ s a képen aláírva: héber óra apukánál. Boldog volt csendes házikörében, amely féltve őrizte és munkáját védte fölös háborgatástól. Múltak az évek, alábbszállott a munkaerő, de messze szállott a tudós híre... A tudós neve ki nem törölhetően vésődött bele a tudás történetébe; az ember emléke csak bennünk él, amíg túlélő híveinek szerető emlékezése tart.

Ez emlékezés tanúul hívtalak titeket ez ünnepest leszálltakor, hogy mesterem nevét az utánunk kelt sarjnak élőül beírjam szívébe. Amen.”

A lipcsei egyetem orientalistájánál, a neves H. L. Fleischer professzornál doktorál. Értekezése, az

Aramäische Pflanzennamen (Leipzig, 1881), 1200 arameus növénynév feltárása, értelmezése és azonosítása. A munkában Haynald Lajos kalocsai érsek is támogatja²¹, a téma őt is érdekli. Jellemző a fiatal Löw Immánuel tudományos kvalitására, hogy disszertációját csak előtanulmányoknak szánja, míg Fleischer mint a „legtudósabb doktori értekezést” említi²². És még egy jellemző tény: amikor Györffy István botanikaprofesszor 1923-ban az *Aramäische Pflanzennamen*-t keresi, kiderül, hogy a Somogyi Könyvtárnak meg sincs.²³

Löw hazatér, s a szegedi rabbi teljes embert követelő hivatalában apja örökébe lép. De a tudományos munkát nem hagyja abba. Publikál – rengeteget és nagy értékeket. Németországi tanulmányai során főleg a nyelvtudományokban mélyedt el. Egészen kivételes tehetséggel tanult nyelveket. A magyar és a héber mellett tökéletesen tudott arámul, szíriul, arabul, perzsául, görögül, latinul, németül, románul és a szláv nyelveken, valamint törökül. Botanikai felkészültsége pedig már

ekkor hatalmas. Később ez még kiegészül – a rá valló mélységig – ásvány- és fémtani, valamint zoológiai tudással.

Mindennel foglalkozik: nyelvtudománnyal és folklórral, magyar történelemmel és botanikával, héber verseskötete jelenik meg Jeruzsálemben (1937-ben) és kínai költőkből²⁴ is fordít. Ezek azonban – bár némelyik munkája önmagában is egy életmű(!) – apróságok. A nagy mű, a *Flora* mellett.

VIGADJON A RÉT ÉS MINDEN VIRÁGA, ÖRÜLJENEK AZ ERDŐ FÁI AZ ÚR SZÍNE ELŐTT (Zsoltár 96:12)

Álljon itt Móra Ferenc – Löw Immánuellel kapcsolatban többször is idézett²⁵ – olaszországi útinaplójának egy részlete²⁶.

...”Bemegyek Genuába, és megkerítem valamelyik boltban a pálmafák Baedekerjét. Be is mentem, találtam is olyan könyvkereskedőre, akivel szót tudtam érteni, de pálmafás könyvet ketten se találtunk, pedig még a létrára is fölmásztunk.

– Hát valami magyar íróat ismernek-e itt? – kérdeztem kíváncsian, csak éppen, hogy a szó több legyen vele. Tudom

én azt úgy is, hogy csak bolondítjuk mink magunkat azzal, mintha valahol számon tartanának bennünket a világ boltjában.

Signore Naldi egy kicsit följebb tolt a pápaszemét a homlokán, azután igent bólintott.

– Hogyne, éppen most jött meg Leipzigból a Löw főrabbi könyvének a második kötete²⁷. Tetszik ismerni?

Azzal élém teszi a *Die Flora der Juden* második kötetét, amely a *Pedaliaceae*ktől a *Zygophyllaceae*kig ismerteti a füveket és fákat, a bokrokat és virágokat, amelyek az örökkévalóságig illatozni fognak az emberiség szent könyveiben. Hatodfélszáz oldalas könyv, kezdődik a szezammal, a pun sisimmel, az ősz Babilon misztikus növényével, amely Ali babának megnyitotta a negyven rabló kincsesbarlangját, és végződik az arameus *sabbarával*, a *Peganum harmalával*, amelynek egy-két bokra a török hódoltság hagyatékául ma is él még a Gellérthegyben, ha meg nem halt azóta, mióta én láttam. A talmud és a biblia növényeinek a legszigorúbb tudományos módszerekkel való botanikai, nyelvészeti és kultúrtörténeti monográfiája ez a könyv. Kertté elevenítése a legősibb herbáriumnak, amelyen mindmáiglan érzik az Isten kezének szentsége, aki még akkor konzerválta azt az emberek fiainak számára, mikor a maga fiainak érezte őket.

– No, ugye, hogy van itt magyar író is? – néz rám elismerést várva Naldi úr, míg élém teszi a tavaly megjelent harmadik kötetet²⁸ is, amely elsőnek jelent meg, s nekem is megvan otthon.

De én csak hallgatagon dobolok a két súlyos volumenben, amelyet elsőrendű kiállításban, nyilván óriási költségen adott ki a leipzigai cég, az amerikai Kohut-alapítvány kamataiból. A zsidók flórájáról szól, Nöldeke és Schweinfurth uraknak van ajánlva, és az első oldalon a bécsi H. P. Chajes mond mélységes hálát a tudomány minden barátja nevében a könyv megjelentetéséért a Kohut Sándor leszármazottjainak, aki félegyházi zsidógyerekből lett New

York rabbijává és a biblia-tudomány nemzetközi nagyságává. Olyan könyv, amelyet a világon mindenütt forgatni fognak mindazok, akik botanikával vagy keleti nyelvészettel, vagy biblia-tudománnyal foglalkoznak, s csupa olyan név, a szerzőét is beleértve, amelynek viselői közül minálunk egyet se eresztené tudományos pályára a numerus clausus. És ezt vállaljam én magyar könyvnek, és kérkedjem vele, hogy ezt az én földim írta, a szegedi zsidópap, a könyvek és virágok nagyszerű öregembere?

Nem tagadhatom le, mert benne van az előszóban, röviden, lapidárisan, történelmi hűséggel. Ez a könyv, dologtevő esztendőnk hosszú sorának koronája, íródott Szegeden, mégpedig tizenhárom hónapon keresztül 1920. április 23-tól 1921. június 11-ig, *vizsgálati fogságban*, amit a külföld tudós világa nyilván csodálkozva vesz tudomásul, mert a börtön magányát, amelyet csak az őrléte és a kulcsok csörömpölése zavarnak, általában nem sorolják az ihlet forrásai közé. Csak a legfegyelmetettebb agy s a maga igazát ismerő erős lélek, a *conscia mens recti* képes arra, hogy a mezők liliomaival elhessegesse magától az uccáról beleskelődő gyűlölet komor árnyait, és a rabság megállott mutatójú óráiban szabad szellemével olyan monumentumot emeljen magának, amelynek tövében rágalmozói egy napos penészek se lehetnek.

Naldi úr valami Rivistát is mutogat nekem, amelyben egy olasz akadémikus éppen most ír a szegedi főrabbi könyvéről, és azt kérdi tőlem, hogy ugyebár a dottore Löw is akadémikus?

– Hogyne – hazudom neki fanyalogva, és arra gondolok, hogy nem az, és ha az lett volna is, bizonyosan kizárták volna. Azután fogom a kalapom, mielőtt megkérdezhetné az olasz, hogy hát Magyarországon mit szólnak a dottore Löw könyvéhez? Mert már több esztendejénél, mikor az első kötet megjelent belőle, de egy sor ismertetés nem sok, magyar nyelven annyit se olvastam róla.

– Ha mához egy hétre befárad uraságod, akkorra keríték pálmahatározót – búcsúzik tőlem a *libraio*.

Intek neki, hogy sose fáradjon, most már elleszek anélkül is, hiszen a pálmákon kívül is vannak olyan dolgok, amiken nem tud eligazodni az ember.”

Ezek tehát a *Flora* és megírásának szomorú körülményei: a fehérterror időszaka. Löw ellen – a tragikus sorsú Müller István, szegedi mérnök meggyilkolása kapcsán tett állítólagos kijelentései miatt – kormányzósértési pert indítanak.²⁹ A Tanácsköztársaság leverése után Löw személyében az egész magyar zsidóság ül a vádlottak padján. Gábor Andor, a kommunista újságíró cikksorozattal – mit bécsi emigrációban ír – kel a zsidó főpap védelmére. Löw Immanuelt végül felmentik, de a hivatalos tudományos adminisztráció, az Akadémia soha nem fogadja be magába, a szegedi egyetem soha nem avatja díszdoktorává.

De ünnepli a külföld. Felismerik – amit Scheiber úgy fogalmazott –, hogy „a mű az emberi kultúra egy fontos fejezete”. Ludwig Köhler a *Neue Zürcher Zeitungban*³⁰ a *Florát* ámulatba ejtő és csodálatos

munkának nevezi. Chajes kijelenti, hogy ha a Kohut-alapítvány a *Flora der Juden* megjelentetésén kívül mást nem is tett volna, már akkor is igazolta saját létjogosultságát³¹. Jávorka Sándor – a Löwöt dicsérni merő kevés hazai tudós egyike – a *Florát* a legrészletesebb művelődéstörténeti munkának nevezi, amely a növényvilág és az ember közötti kapcsolatról valaha is megjelent³².

A *Die Flora der Juden* négy vaskos kötete a teljes héber irodalom feldolgozásával, Linné rendszertanát követve, mutatja be a zsidóság növényeit, azok szerepét a vallásban, rítusban, folklórban, gyógyításban, művészetben, nevekben stb. Tárgyalja termesztésüket és elterjedésüket is.

A növények kultúrtörténete németül íródott. Bibliája ez azóta botanikusoknak, kultúrtörténészeknek, művészettörténészeknek, orientalistáknak. Születik-e valaki, hogy magyarra fordítsa, és lesz-e kiadó, hogy megjelenesse egyszer?

A szegedi rabbi nemcsak írt a növényekről, de művelte is a kertészkedést. Szépen mondja Bálint

Sándor: „Mintha a szegedi nép kertészkedő hajlandósága is ihlette volna Löw pályáját, amely aztán egyrészt valami modern zsidó *Physiologus* megteremtéséhez, másfelől pedig a szegedi zsidó templom kertkultúrájához, természetkultuszának és alkotó kedvének e jellemző tanúságához vezetett.”³³

Figyeljünk Löw Immánuel szavaira, környezet-pusztító jelenünkben a botanikus rabbi üzenetére:³⁴

„Virít már az őszi rózsza, de hulló levelét rőt lomb födi fekhelyén. A szemhez szólnak az ősz jelvényei, színek sokasága, parádézása. Napcsókolta lankák, könnyesíró őszi felhők, levélhullajtó, baljós, hosszabbodó, koraalkonyú esték. Erdők mélyének nem áll el örökös zúgása, de kopogtat a csendesedés. Lecsendesül a lüktető, dübörgő, pihenetlen élet, csak a zörrenő haraszt sokasodik, a lennheverő lomb szaporodik. Búcsúzó madárhad felesel, csipog a bikanyálás levegőégben.

Ráborul az erdő borzas bokraira, meredő ágaira az ősz, ködei lomhán úsznak a letarlott tarlón. Hajnalban a leveletlen ágakon olykor valamelyes dér és zúzmara is megcsillan. Aszalódó, fakuló, zsugorodott falevél fölött az őszi nap bágyadt reszketése játszik. Mélabú ül a csupaszodó tányéricatörzsön, az érlelődő, törésre váró tengerin. Az őszi ködnek nyirkos keszkenője esenkedik reá.

A szemnek szól az ősz. Rövidéletű a tavasznak korai színes szirma, de tartamos az ősznek lassúdad színeváltása. Szemet szúr a fagyal fekete bugája, a bodza sátorozó, földrehulló bogyója, a havasi meggynek gyöngye. Vörös az áfonya fürtje és a madárberkenyéé. Piros a somfaszöm és a vadrózsa

selyembélű bogyója, hamvaskék a boróka álbogyója, hamvas a szalmánérő naspolya csúcsosodása, deres a berkenye viaszos bőre. Sötét diófák tenyereznek a halványpiros égre. Lila búsfényű őszikék sokasága tarkítja a lankás mezőt.

De meg is szólal az ősz! Susogó faág, zizegő haraszt, zörgő bokor, csergő patak szava hallik. Zápornak dobverése pereg a zárt ablakon, búg odakünn komorodó szélnek dorombja, mintha már bezörgetnének a télnek nemszeretem napjai. Az alkony nyírfafuvoláján égre sír a kopaszodó határ és amerre száll az őszi szél, titkos jelekkel, rőt szőlőlevelekkel hinti, hullatja be a határt. Ránk száll a jövőféltő aggalom, tengés, tespedés, töprengés tompító szaka, mikor az elhagyott avart kóró keli, bogáncs födi.

A tűz, a hó, a nyár, az évszak, maga az élet is elillan, tovaszállva tűnik, de minél messzebb szakad el tőled mindened, annál közelebb jön lelkedhez Istened. Küldi az ünnep beszédes jelképeit: a hazai fűz ajakutánzó, koravén levelét, az ősszelérő délszaki eszróg illatát, a téllal dacoló myrtus ígéretes örökzöldjét, a hit jelképes pálmájának győzelmes ágát...”

„...Képes beszédét ritkán figyeljük a növényvilágnak, ennek a hallgató és mégis beszédes világnak. Pedig jelképezik változatos fajai a nemest és nemtelent, a gyűlölet indulatát és a szeretet szent érzetét.

Ott hever a gyűlölség a kórós, bogáncsos síknak emberrajában, belebotlik a járókelő, sürgő-forgó és reátapad a bogáncs. A szeretet a magasba nyúló sziklának havasi gyopárja. Véletlen nem fogsz belebotlani, nem tapad reád, keresned kell, hegyre kell érte kúsznod. A gyűlölség bogáncsa a parlagi önzés ugarjából sarjad, akár mint az őszike, amit mérges gumója hajt föl tömegesen, pázsitosan a talajból: a szeretet gyopárja a havason fehérlik, a nap csókjától fehérlik. Törnöd kell magadat utána!...”

„...Vízér, vízállás jellegzetes termése a lenge nád, sátrink vakolatlan, könnyű pallata. Ahol egyszer meghonosult, gyökeret vert, szinte ki nem irthatóan tenyészik, évek

múlva is újra felbukkan. Simuló, alkalmazkodóképessége a talaj nyirkosságával növekszik. A legádázabb vihar is csak játszani tud a lenge náddal, de gyökerét kitépni, karcsú derekát megtörni képtelen.

Viharálló lenge nád vagyunk mi is a történelem vízereiben. Ahol büszke tölgyeket derékon tört el a történelem viharja, a földig hajló gyenge náddal megbirkózni nem tudott...

Hegyvidék lakója a virágos kőris. Őshona négyezer lábnyi hegyoldala a Libanonnak. A régiek dárdái, gerelyei készültek ellentálló, szívós fájából. Harcban fegyver volt, békében eleven karója a venyigének, élő támasza a borágnak.

Fegyvert hordottunk, ha szülőföldünk követelte és ha békés munkánkat folytathattuk, támaszai voltunk ültetvényeinek, hordozói közgazdálkodása terhes föladatainak. Csak egyben ütöttünk el a virágos kőristől. Róla a néphit azt tartja, hogy a mérges kígyók elkerülők. Minket nem kerültek el soha, nem kímélnek most sem..."

„...Valami földöntúlit sejtett az ember a láthatatlan aromákban. Az írás is Isten előtt kedvesnek mondja a kedves illatot... emlékeztetőnek nevezi az írás: a könyörgésbe merült lélekre emlékeztesse a Teremtőt. Mert csodás, ellen nem állható emlékeztető, régfeledteket felkeltő, földidéző bűvereje van a jellegzetes szagnak. Emlékezések anyja az illat. Egész képzetsorokat idéz föl az elmerültek lezárt kincsházából. Váratlan idéz föl és tesz éltefeledtnek társító ereje elfeledettnek vélt benyomásokat a tudat dús színpadának lámpái előtt. Mély hangulatok rejlenek az illatérzetekben és csodás szellemiség, amely kényszer erejével ébreszt föl réges-régen szunnyadó képzetcsoportokat. Visszatérő, élénkölő szag nyomtalan eltűnt régi benyomások egész szövedékét váratlan meglepő hatással ragadja ki a feledség ködülte homályából. Ezért az illatáldozat emlékeztetés. Illat és emlék egyaránt. Illatja, mint a Libanon borának zamatja: mert az illat emlékeztetője a dolgoknak, mint a provençei tudós Redák mondja. Minő

akaratlan költ régi emlékeket föl az ó-szekrény fehér patyolatai közül előkerülő levendulakötegek megfakult zamatja! Szinte csodálatos, hogy a szervesek föloszlásából alakuló televény öle hogyan szülheti a növény sejtjében az illatot...

És megtanulta az ember, hogyan lehet különfogni levélnek, szíromnak, gyökérnek, gyümölcsnek illatát, a termette növénytől elválasztani s olajhoz, balzsamhoz, szeszhez kötni a lepárolt és termőhelyéről elcsalt illatot...

És legmeglepőbb vívmányai közé tartozik a leleményes vegyi tudománynak, hogy hosszú összetételű formulákba tudja foglalni az illatok százféleségét és az anyanövény sejtjeit megkerülve, lombikban elő tudja teremteni a megkedvelte varázsillatot...

Az ember világában is változik az illatok divatja. Régiessé, avulttá lett a rozmaring s a levendula, elfeledtették, háttérbe tolták az orchideák s a távoli külföld fölkapott termékei... Rikító szín és rikító szag pazarlódik el világfürdők ötórai teáin.

Jobb a tiszta név a kenetes olajnál, szól a közelgő ünnep bibliai könyve...

Az ősök egyszerű világából hangzik felénk az írás szava. Pásztorkodó, földművelő ősidőben a világtalanná öregedett apa belépő fiát a vele betóduló mezei üdeségen ismeri föl és szól: Íme, fiam illata, minő a friss szántású, áldott lehelletű föld szaga..."

„...A jégmező szélén is fakad növényi élet. Vajon milyen nagyra nőhet a bókoló hófehérke egyvirágú tőkocsánja? Annyira, amennyire finom gyökere a földbe mélyedhet. A szellem sem hatolhat magasabbra, mint amilyen mély benne a szeretet..."

„...Tisri hó derekán ünnepeljük a sátoros ünnepet. Őszelő évadjára esik idén. Tisri nekünk nem hónapnak neve, hanem hamvahodó hangulaté. A nyár izzása ha ellankadott; tikkadt heve ha elhamvadt; a lombhullás himbáló játéka ha megindul; vadszőlő ujjas levele ha piroslik; virágszírom ha

fakulva fonnyad; ha pók szállingó fehérlőn úszik a légben s puszpángjainkra fátyol szövődik; ha enyhül a déliverés ereje és szelídül a nap sütése; ha korábban száll le reánk az alkonyulat s kevés vártatva ránk borul a hűvös este: akkor elfog bennünket a tisri hónap hamvahodó hangulata.

Mélázó, fáradt merengés lép a nyugtalan, járókelő, utazgató nyár nyomába, csendes andante kél a lélek hárfáján a nyár zajló fináléja múltán. Merengünk, mélázunk. Szüretre készül, már-már szüretel a vincellér, szüretel a szív is!

Ez a tisri hangulat érledő gyümölcsnek, termésnek, kíváncsú célnak csodás ölelkezése avval az őszi pompázó szépséggel, amely céltalan ragyogás, hasznat nem kereső, merő dísz, önmagáért való fénylő-fény. Ősznek céltalan, nem hivalkodó, önnönmagáért szülemlő enyhe, elragadó ragyogása!

Domb lankáján feketéllő szőlőszem, venyigék közt rejtező sárguló fürt, faágon sárarany körte, piruló alma, hamvas birs kínálkozik. Betakarult a gazda, csak a tengerierdő várja dús törését. A kalásztenger tarlóvá kopaszult. Barnuló talajon terjed szerteszállva az esti harangszó méla csendülése. Őszi rózsza virít a ház körül: színvegyes feje hirdeti az őszi gyönyörű voltát. Koppanva hull le a dió. Felpattan a gesztenye burokja és kiszabadul fénylő magjának csodája. Tavasznak tartva az enyhe napsugár csókját másodvirágot fakaszt a mandula. Nem érik be a késő virágfakadásnak gyümölcse: elsatnyul őszi késő derében, tél kora fagyában. Céltalan, önzetlen virágozék, csak éppen őszi pompájáért, csak pusztán önnön illatos szépségeért, tiszta bájáért.

Tisri hava. Érés legszebb szaka, bánatos-édesen elegy tarka halódás, fakuló korhadás szürkülő szakával!

Tisri a Teremtőnek magasztos, lassúdad múláson uralkodó, szelíd ironiája...

A téglarengetegből a termő őszi áldott öléhez meneküljtek. Ősznek ünnepe, begyűjtés évadja tiszrinek dereka. Kikapcsolódot a világ parlagi színjátékából az ünnep

idejére, áhítattal tölt el a nyárutó köde, őszelő fénye, tisri hamvahodó hangulata. Áhítatra hangol délszak gyümölcse, keletnek pálmája, honi fűznek gallya, myrtus örökzöldje. Amen.”

A *Florához* hasonlóan dolgozta fel és formálta hatalmas művekké a zsidó irodalom állat- és ásványvilágát. A *Flora der Juden* mellé megírja tehát a *Fauna der Juden*-t és a *Mineralien der Juden*-t. Közben egy-egy fejezetet publikál belőlük. Főleg emlékkönyvekbe küld szívesen. A *Mineralien* nyomdakész kéziratát még láthatta. A *Fauna* is csak a végső összeállításra várt. Hogy veszteségünk mekkora, azt csak sejtjük: mindkét kézirat s a megírásukhoz felhasznált jegyzettömeg megsemmisült.

A BÖLCS AJKÁN KELLEMES HANG CSENDÜL...

(Sirák 21:16)

Bármit is mondunk mi Löw Immánuelről, ő magamagát elsősorban lelkipásztornak tartotta. Hittankönyvet³⁵ ír a gyerekeknek. Olyan ez, hogy

meghatottság nélkül nem lehet kézbe venni. Templomi beszédeinek „*tartalma* külön fejezet lesz a zsidó teológiának, *nyelve* a magyar prózának történetében” (Scheiber). És a nagy templom, az Újzsinagóga, a diaszpóra „legragyogóbb eme szentélye”! Kelet misztikumának szecesszióba öntött monumentuma. Mert ez is az ő alkotása. Ő tervezi a templomot – Baumhorn Lipót e terveket megvalósítja. Löw dolgozza ki a feliratokat, az ornamentikát, az egész templom szimbólumrendszerét. Róth Miksának előrajzolja az üveglakokat. A *Florához* méltó módon tervezi meg a templomkertet és telepíti be. Érdekes lenne botanikus szemmel végigjárni ma a zsinagóga kertjét, és felmérni, ami megmaradt, s rekonstruálni, ami elveszett. És ugyanezt a temetőben. Hiszen a temető mint kert, szintén Löw munkája. És a ravatalozó épület is és számos sírkő és sírfelirat is. Szegednek ezek az emlékei a keleti ikonográfiának páratlanul gazdag, ám feltáratlan lelőhelyei. De még megvannak. Mint ahogy még megvan a Löwök öreg

temploma is, bár nagyon elhanyagolt állapotban. Az annyi pusztulást ért Szegednek meg kell őriznie az Öregtemplomot. Hiszen a nagy árvíz sem vitte el... „Mikor éppen a mi öreg templomunkban a deszkapadozat tutajnak bizonyult és a beömlött árvíz a padokat tutajostul fölemelte, a középhajón harmadnapra bevezett csolnakunk. A frigyládához értünk. Aljánál megállott az ár...”³⁶

BÖLCSESSÉGÉT SOKAN MAGASZTALJÁK, S AZ NEM IS MÚLIK EL AZ IDŐK VÉGÉIG (Sirák 39:9)

Löw Immánuel egymaga emelte be Szegedet a judaisztikai tudományok világcentrumai közé. Fényesebbnél fényesebb pozíciókba hívták, ám ő maradt szegedi rabbinak. Hogy milyen igazán volt ő szegedi, arra jellemző, amit leányáról hallottam³⁷. Löw Eszter, ez a nagy kultúrájú, nyelveket tudó, művelt asszony, akihez Juhász Gyula írt verset, akibe Balázs Béla volt rajongásig szerelmes, meghatározó módon, „őzve” beszélt.

Löw Immánuel körül nem volt iskola. Magányosan dolgozott, de szakmájában szinte az egész világgal levelezett. Adatokért, szakvitát eldöntő szóért – Palesztinától Európán át Amerikáig – hozzá fordultak. Könyvtárával együtt levelezése is nagyrészt elpusztult.

A külföld egyszerűen irigyelte Szegedtől Löwöt. Theodor Nöldeke, a múlt század nagy orientalistája kijelenti, hogy megengedhetetlen Löw Immánuelet egy vidéki város rabbiszékében hagyni. A Héber Egyetem Jeruzsálemben tanszéket ajánl fel neki. Egyetemi tanári meghívást kap a Boroszlói Szemináriumba. Löwnek szánják a Chajes halálával megüresedett bécsi főrabbiágot, születésnapján a Héber Egyetem díszülést rendez, a jeruzsálemi rádió köszönti, Blau Lajos professzor a „földkerekség legtudósabb rabbijának” nevezi. Ő mindent elutasít. Valami megmagyarázhatatlan erő Szegedhez köti. Talán a virágok...

Napjainkban nyugaton újra megjelennek könyvei. Nagy részük Scheiber Sándor (1913–1985) tudós

szerkesztésében. Ez utóbbi mozzanat sem – mint ahogy ezen a világon semmi sem – véletlen. Löw felismerte a fiatal Scheiber Sándorban a nagy tudóssá válás lehetőségét, és felkarolta az ifjú rabbit az aggastyán, mintegy benne látva szellemiségének méltó folytatóját.

**...ÉN PEDIG LASSAN TOVÁBBVONULOK, AZ
ELŐTTEM JÁRÓ NYÁJ LÉPÉSÉBEN ÉS
A<N>GYEREKEK LÉPÉSÉBEN... (Teremtés 33:14)**

Ha valaki akkor Löw Immánuel lába nyomát kereste volna Szegeden, nem találta volna. A 77. zsoltár 20. verse teljeseedett be: *és lábának nyoma nem volt látható*. A 91 éves rabbit állítólag székestül rakták a teherautóra³⁸, hogy híveivel együtt a szegedi téglagyárba kerüljön. Az ősi hitközség s a környék zsidósága eme átmenő-gettójába.

Pár hónapja, 1944. január 16-án, egy vasárnap délelőtt még köszöntötték, 90. születésnapját ünnepeelve³⁹. Dr. Kecskeméti Ármin, makói főrabbi,

akit Löw utóbb már csak a szegedi téglagyárban látott viszont, s aki onnét szintén a halálba indult, így beszélt a régi zsinagógában:

„Lesz még egyszer ünnep a világon: megértés, erkölcsi harmónia, történeti boldogság. Löw Immánuel, Neked meg kell érned azt a valóra válást, melynek ihlett szavú hívője és hirdetője voltál. Főtisztelendő Uram, atyai jó Barátom, első a rabbik közt, tudományok világhírű Mestere, magyar patrióták egyik legnagyobbja, élj boldogan, áldjon meg az Isten! Amen.”

Löw Immánuel 1944 júniusában, Budapesten, a szegedi deportációs vagonból a cionisták mentették ki és szállították az Aréna úti (ma Dózsa György úti) zsinagóga gyűjtőtáborába. Megérkezésekor így szólt: „Ein tragisches Ende für Löw”. Ezekre a pillanatokra Scheiber Sándor így emlékezett vissza:⁴⁰ „Amikor az Aréna úti zsinagóga gyűjtőtáborához értem, épp a mentőautóba emelték a deportáló vagonból kimentett, összetört, vak tudóst. Egy üveg meleg levest nyújtottam be neki. A kiéhezett aggastyán reszkető kanalizgatás közben megszólalt: »Jobb a levesed, mint az írásod.« Mindig haragudott apró

betűimért. Valaki mögöttem megjegyezte: »Sic transit gloria mundi«.

...MÁR CSAK A SÖTÉTSÉG ÖLEL KÖRÜL
(Zsoltár 88:19)

Löw Immánuel a Wesselényi utcai zsidókórházba vitték. Az öreg csonttá fogyva, teljesen összetörve, otthonát, hivatali szobáját, könyvtárát látta maga előtt. Gyakran nem is tudta, hol van, mi történt vele. A kórházba még könyvet is kért, amit beküldtek neki. Pedig ekkor már vak volt. Július 19-én halt meg. Huszadikán Perlrott Csaba Vilmos még lerajzolhatta. 21-én temették a budai farkasréti zsidó temetőben. A szellemi örökébe lépő fiatal Scheiber főrabbi és Benoschofsky Imre főrabbi búcsúztatták néhány bátor híve jelenlétében. Scheiber beszéde⁴¹ Sámuel második könyvéből vett idézettel kezdődött: *Hát nem tudjátok, hogy ma Izraelben egy fejedelem, egy ember halt meg?* Majd így folytatta:

„Egy ragyogó kor utolsó képviselője, nagy ősök nagy utóda, a zsidó tudomány egyik óriása, Löw Immánuel befejezte pályáját. Érzem a történelmi levegő érintését a sírnál, amely ennek a korszakos fordulókat megélt, hatalmas ívelést elért pályának utolsó állomása... Búcsúzik Tőled az elárvult templom, a Löwök százéves hitközsége, az elhurcolt hívók serege s a Hozzád hűtlenné lett városod...”

...ÉS KIEMELSZ A FÖLDNEK MÉLYÉBŐL

(Zsoltár 71:20)

Löw Immánuel egykori farkasréti nyugvóhelyét ma jel őrzi. Testét 1947. április 23-án visszavitték Szegedre, saját temetőjébe, édesapjának sírja mellé. Az újratemetésen – többek mellett – Frenkel Jenő szegedi főrabbi beszélt.⁴² Az Énekek Énekét idézte: *Eljöttem kertemhez...*

Egy évre rá Bálint Sándor ezeket írta:⁴³

„Sajnos annak idején nem kerülhetett sor arra, hogy a szegedi egyetem díszdoktorává avassa. Löw Immánuel, aki 1911-ben nem akart bécsi főrabbi lenni, mert el kellett volna szülővárosát hagynia, pátriárka korban, méltatlan és szégyenteljes körülmények között idegenben pillantja meg az örök halmokat.

Sajnálatos tudományos közviszonyaink miatt Löw szellemi hatása nálunk még nem eleven. Hiányzik komoly igényű életrajza is. Nehéz műveihez hozzájutnunk.

A szegedi anyaföldben pihen. Gondoskodnunk kell még arról, hogy a modern Szeged egyik legnagyobb fiának emlékezetét – aki klasszikus harmóniában tudta kifejezni a szegedi lét leglelkét: az embersorsnak föld porából vétetett realizmusát és transzcendens kitekintését – temploma előtt, szeretett fái között szoborral örökítsük meg. Neki ugyan nincs rá szüksége, nekünk azonban figyelmeztetés emberségünk, magyarságunk, szegedi mivoltunk szüntelen kötelességeire.”

NÉZD, A TENYEREMRE RAJZOLTALAK; FA- LAID SZEMEM ELŐTT VANNAK SZÜNTELEN

Még egyvalamit szeretnék ideírni. Löw Immánuel üzenetét. Most nyáron láttam meg az Újzsinagógában. Pedig már többször észrevettem, olvastam. Néztem, de nem láttam. Pedig mennyire nyilvánvaló, hogy üzenetről van szó. A Löw Immánueléről. A szentélyt félkörben közrefogó boltívre írta, magyarul és héberül, szavanként változtatva a nyelveket. Ebben a templomban mindennek, a legkisebb díszítménynek is oka van, jelentése van. Itt mindent Löw Immánuel tervezett, minden az ő elgondolása szerinti. Zord idők jöhetnek. Betörhetnek a gyönyörű üveglakok.

Széthasadhatnak a belső tér oldalfalainak márványtáblái. Olvashatatlaná válhatnak rajtuk a szövegek. De egyvalami csak a templommal együtt pusztulhat el: a szentélyt félkörben közrefogó hatalmas fölirat. Ha ez tönkremegy, a gigászi kupola is beszakad. Négy szó – tehát e négy szó az, amit „a szegedi zsidópap, a könyvek és virágok nagyszerű öregembere” a legfontosabb szavaknak tudott: *szeresd felebarátodat mint tenmagadat.*

(Köszönetet mondok azoknak, akik az anyaggyűjtésben segítettek. Különösen dr. Schöner Alfréd főrabbinak. A tanulmányt Prof. Scheiber Sándor főrabbi emlékének ajánlom.)

JEGYZETEK

1. Lásd: Semitic studies in memory of Immanuel Löw (A. Scheiber, editor), Bp. 1947. c. könyv melléklete.
2. Közli: Scheiber S.: Folklór és tárgytörténet I., Bp. 1977., 401. p.
3. Magyar Botanikai Lapok, 16. évf. 1–12. szám, 1917. Lásd még: Scheiber S.: Folklór és tárgytörténet I., Bp. 1977., 415. p.
4. A fényképet dr. Hőnig Vilmos bocsátotta rendelkezésemre.
5. Lásd: dr. Pap Róbert beszéde. In: Löw Immánuel 90. születésnapja. Szeged, 1944., 4. p. (A kiadványt dr. Schöner Alfrédnek köszönöm.) A legendás ősré utal Löw Immánuel is egyik beszédében. (A rózsza. In: L. I.: Hetven beszéd. Szeged, 1928., 146–147. p.) „...Mindig visszatér trónjára, ha ideig-óráig lelép is, a nyíló rózsza, a hit kertjében az ige kinyilatkoztatásának jelképe, mint ahogy odakünn a kúszó rózsza sodronysövényének apró szemű csokrai összefolyó pírjukban a lángozó csipkebokor szemléletes symbolumai. És ez a hit a halál teléből is rózsát fakaszt. Letört rózsabimbó a kisdédnek sírkövén, lekonyuló, szomorú rózsatő a hajdon sírján, kúszó rózsza ifjak hantjain... Sírok virága volt már hajdan a rózsaszál: lekonyuló, aláhanyatló, bánatos rózsabokor fátyolos özvegyi gyásznak képe. Rózsával,

könnyel hinté az ókor kedvesei sírját. Rózsaberek lett a sírok kertje. Elszáll a lélek, a halálban, mint rózsáról a pillangó, mint a rózsának illó illata.

A ghettó mélyjárású népköltésében megragadó képül tárul elénk a rózsza jelképesége. Prága városa székházának szoborművében művészi kéztől testet öltött mondás őszám rózsás halálregéje.

A halál angyala nem tudta megközelíteni a szentéletű aggastyánt, akinek révületes ígézetétől az agyag is életre kelt, akinek hunyorításától a holt is elevenné vált. Nyíló rózsza alakját ölti fel a halál angyala. Az aggastyán bájos hajadon unokájával, aki nem sejtí, mit tesz, odanyújtatja az öregapának a rózsát s illatától elsenderül a szív. A rózsza oszító illatával végtelenbe száll az öröklét titkát kutató lélek. »Az öröklét hajnala piroslik feléje az édenkert rózsáiból.« Fájdalom tövise és remény pirosító hajnala egyesül a rózsza bokrában: hirdeti a síron is hervadhatatlan hitünket, hitünket abban az örök irgalomban, amely meg nem másul sem életben, sem halálban. Amen.”

A prágai csodarabbival való rokonságot említí Löw Immánuel évenkénti híres gyászbeszéd-sorozatának egyikében is (Adar Hetediké – 1934. In.: L. I.: Kétszáz beszéd II. Szeged, 1939., 135–136. p.): „Lelkes rabbinusa volt Königsbergnek s tudós tanára az ottani egyetemnek Felix

Perles... Atyja, Perles József, a nagytudású müncheni rabbi, Baján született (1835) s fiának a szentírásban, a hagyomány irodalmában, de a magyar nyelvben is, mestere volt. Származásra a Hoher r. Löwre visszavezetett családfa kötött bennünket össze...”

6. Lásd: Löw Lipót élete és működése. Szeged, 1911; Feitel M.: Reminiscenzen aus meinem Umgange mit Leopold Löw vom Jahre 1829 bis zu seinem Lebensende (1875), Bp., 1885; Löw I. és Kulinyi Zs.: A szegedi zsidók 1785-től 1885-ig, Szeged, 1885; Löw Lipót emlékszáma. Magyar Izrael 1911, 5–6. sz.; Löwinger A.: Löw Lipót. In: Magyar zsidó almanach (Szerk.: Patai J.), Bp., 1911, p. 149; Loew W. N.: Leopold Loew. A biography, New York, 1912.
7. A történelmi eseményhez adalékul lásd: Schweitzer J.: Magyar írók – magyar rabbikról. In: MIOK Évkönyv, 1970 (Szerk.: Scheiber S.), Bp. 1970., 243. p., ahol idéztetik Baksay Sándor, ref. püspök: Gyalogösvény c. regénye (Bp., 1887.) – ... „Akár csak a Löw rabbit hallotta Nagy-Kanizsán, mikor először prédikált magyarul.”
8. Löw Lipót: Az Isten velünk vagyunk! Sellyén tartatott tábori beszéd. Pápa, 1848. Lásd még: Löw Lipót: Zsinagógai beszédek, Szeged, 1870.
9. Hidvégi M.: Löw Lipót 1849-es börtönnaplója. Múlt és Jövő 1998/1; Ítéltetek! (szerk.: Vida M.), Bp., 1939., 20. p.

(Emlékezzünk meg itt a Haynau által bebörtönöztetett másik zsidó főpapról, Schwab Arszlán, pesti főrabbról [1794–1857] is).

10. Löw I.: Adar Hetedike – 1937. In: Kétszáz beszéd II., Szeged. 1939, 177. p.
11. Scheiber S.: Folklór és tárgytörténet III., Bp., 1984. 154. p.
12. Az idézet dr. Scheiber Sándornak Löw Immánuel halálának 25. évfordulóján – emléktáblája leleplezésén – tartott beszédéből való. (Megjelent: MIOK Évkönyv – 1970 (Szerk. Scheiber S.) Bp., 1970., 258. p.)
13. A történetet dr. Schöner Alfréd-től hallottam. Neki Löw Immánuel leánya – „Esztí neni” – mesélte.
14. Kétszáz beszéd I. Szeged, 1939., 214. p.
15. Einstein A.: Weltbild. 1934., 135. p.
16. Löw Immánuel első beszédének is ez volt a jelmondata: „És est idején világosság támad!”
17. Az idézet – Kir. II. 2:12 – az eredeti szövegben héberül szerepel.
18. Bár kortársai gyakran illetik a polihisztor névvel. Lásd: Scheiber S.: Folklór és tárgytörténet I., Bp. 1977., 431. p.
19. Kétszáz beszéd II. Szeged, 1939., 213. p.
20. Steinthal kislánya.

21. Lásd: Csongor Gy.: Löw Immánuel emlékezetére. In: MIOK Évkönyv – 1970. (Szerk. Scheiber S.), Bp., 1970., 256. p.
22. Lásd: Scheiber S.: Emlékbeszéd Löw Immánuel felett. In: MIOK Évkönyv – 1970 (Szerk. Scheiber S.), Bp., 1970., 262. p.
23. Lásd Móra Ferencnek – aki akkor a Somogyi Könyvtár igazgatója volt – Győrffy Istvánhoz írt levelét (Szeged, 1923 I. 19.): ...”Löw második helyen kért munkája nincs meg, se az első címet nem találjuk (Aramäische Schlangennamen és A. Lurchnamen van), ...”Megjelent: Móra Ferenc levelesládája (Szerk. Madácsy L.), Szeged, 1961., 175., p.)
24. L. I.: Kínai költőkből. Műfordítás. Múlt és Jövő 70., 1932.
25. Scheiber S.: Löw Immánuel. In: Semitic studies in memory of Immánuel Löw (A. Scheiber, editor), Bp. 1947., 1–2. p.
26. Móra F.: Pálmák és pályák. Világ 16 (99), 1925., valamint a *Beszélgetés a ferdetoronnyal* c. gyűjteményes Móra-kötet különböző kiadásaiban.
27. Helyesen: a harmadik. (Lásd: ref. 25.)
28. Helyesen: második. (Lásd: ref. 25.)
29. Hidvégi M.: Löw Immánuel Csók-ja és könnyei. Csongrád Megyei Hírlap, 1987. febr. 14.; Uő.: A Löw-per. Múlt és Jövő 96/3, p. 85.
30. Ludwig Köhler: Immanuel Löw. 1934. jan. 21.
31. Lásd: ref. 12., 263. p.

32. Jávorka S. Botanikai Közl. 31, 161, 1934.
33. Bálint S.: Löw Immánuel emlékezete. Tiszatáj (1948)
355. (Valamint lásd még: Bálint S.: A hagyomány
szolgálatában, Bp., 1981., 216. p.)
34. A szövegek lelőhelyei az idézetek sorrendjében:
Kétszáz beszéd I. Szeged, 1939., 215, 206, 180, 176 – L. I.: A
hatvanadik év ünnepei. Szeged, 1935., 16, 191. p.
35. Meló Chofnájim és Mivchor: Gyűjtötte Löw Immánuel,
Szeged. 1929.
36. Kétszáz beszéd. 430. p.
37. Dr. Schöner Alfréd közlése.
38. Dávid L. Szaniszló közlése.
39. Löw Immánuel 90. születésnapja. Szeged, 1944.
40. Lásd: ref. 12., 264. p.
41. Scheiber S.: Tökéletesség. Búcsúszavak Löw Immánuel
koporsójánál a farkasréti temetőben 1944. július 21-én. Bp.
1947.
42. Búcsú a mestertől. Dr. Frenkel Jenő szegedi főrabbi
gyászbeszéde. Bp. (dátum nélkül).
43. Lásd: ref. 33., 216–217. old.

A MÉRHETETLEN SORS VOLT AJKAIKRA BÍZVA

Teitelbaum Mózes

A tizenkilencedik századi Magyarország egyik nagy misztikusa, Teitelbaum Mózes (R. Ismach Majse Teitelbaum), a Teitelbaum-rabbidinasztia megalapítója, akit Martin Buber a klasszikus haszid nagyságok közé sorolt, 1759-ben született Przemyslben. Egyik nagyapja, Icig (Iszerlesz) Prigler, rabbi. Édesapja berechovi kocsmáros. Édesanyja neve Cháná (Hanna). A család által választott Teitelbaum-előnév a zoltárbeli datolyafát (Dattelbaum) idézi: „az igazságos viruljon, mint a datolyafa”. A gyermek Teitelbaum Mózes szülei Berechoból Przemyslbe viszik és beíratják a talmudiskolába. Mózes négy évet tölt itt. Tanul nagybátyjánál, Jószefnál, a kolbosovai rabbinál is. Tizenhárom éves korában megházasodik.

Apósa halála után tanítói állást vállal. Szegénységben él. Azután, hogy a prédikációi alatt gyakran elragadtatásba eső és az ilyenkor sosem hallott dallamokat éneklő¹ Horowitz Smelke sinevei cáddik – akiben, mondják, Sámuel próféta lelke lakozott – a morvaországi Nikolsburgba költözik, Teitelbaum Mózes édesanyja – még a kelengyéjét is pénzzé téve – Sinevébe megy, hogy rávegye az ottani híveket, válasszák meg fiát rabbijuknak. 1785-ben Teitelbaum sinevei rabbi lesz. Röviddel ezután meghal anyja. A sinevei hitközség tagjai szegény falusi zsidók. Gyakran még a rabbijuk bérét sem tudják fizetni. Teitelbaum gyalogosan járja a környező falvakat, hogy összegyűjtse fizetését.

Lizenszsk, a haszidizmus központja, Sinevétől alig egy órányi járás. 1785-ben még életben van Elimelech rabbi, a lizenszski cáddik, a „lelkek gyógyítója” és a „démonok parancsolója”. Bár Teitelbaum Mózes haszid környezetben él, elutasítja a haszidizmust, ragaszkodik a klasszikus ortodox rabbinizmushoz,

nem engedi fellazítani a liturgiát és vigalomná változtatni a vallásos életrendet. Prédikációiban támadja a cáddikokat, a haszidizmust eretnekségnek nevezi. Aztán hozzájárul ahhoz, hogy lánya egy eretnekhez menjen feleségül, aki ráadásul elvált ember. Teitelbaum veje, Árje Lájbis Hurwitz, a galíciai Vinice haszid rabbija. Hozományképpen azt kéri apósától, hogy egyszer kísérje el őt Lublinba, mesteréhez, Jaakóv Jichákhhoz. 1808 nyarától 1841-ben bekövetkező haláláig Teitelbaum Mózes Sátoraljaújhelyen rabbi. Buber feljegyzi, hogy egyszer, amikor barátjánál, a szintén haszidizmus-ellenes Jószéf Asér rabbinál vendégeskedik, földhöz vág egy haszid imakönyvet, Jicchák Luria kabbalista művét. Amikor az esetről beszámoltak a lublini rabbinak, az megjövendölte Teitelbaum „megtérését”. Az 1808. év őszén Teitelbaum Mózes beváltja vejének tett ígéretét és elutazik vele Lublinba.

Jaakóv Jichákot – aki a lizenszki Elimelech rabbi tanítványa volt – intuíciói miatt „Látó”-nak nevezték. Képes volt – mint mondják – leolvasni az emberek homlokáról lelkük eredetét és vándorlásait. Szemének sugarai – mint feljegyzik – átvilágították az emberek lelkét. Őt magát imádkozás közben – mint beszélük – kiáradó fény vette körül. Azt is mondták, hogy ez abból a fényből volt, amely a teremtés kezdetén világított. A Látó egyszer azt akarta mondani saját magáról, hogy „búskomor vagyok”, de aztán azt mondta: „fekete vagyok és nem világítok”. Tömegesen keresték fel a hívek. A szegényeket a házába hívta és személyesen szolgálta fel nekik az ételt. Egyik tanítványa – Hesel – komáromi rabbi lett. A lublini rebbe állandóan a megváltásra gondolt, a Messiás eljövételének pillanatát várta. A napóleoni háborúk idején – 1814 körül – kidolgozott egy mágikus rítust, amivel a háborút a Messiás eljövele előtti végküzdélemmé akarta változtatni. Két másik cáddikkal együtt végezte a mágikus eljárást. 1815. év hónap 9-én (augusztus elején) akarták a befejező

varázslatot elvégezni. De ezt a napot egyikük sem érte meg, fél éven belül mindhárman meghaltak. Azt mondják, ez azért történt, mert „sürgették az idők végét”.

„Miért olyan borongós ma a tekinteted?” – állítólag ezzel a kérdéssel fogadta a Látó szombat este az egyenesen hozzá érkező Teitelbaum Mózes. Egy másik változat szerint Hurwitz révén üzent a Lublinban tartózkodó Teitelbaumnak, hogy várja szombat estére a házában. A hagyomány szerint a lublini rebbe mindenkit kitessékelt a szobából, Teitelbaum Mózes maga mellé ültette és bezárta az ajtót. Egész éjjel beszélgettek. Beszélgetésük tartalmát Teitelbaum „megtéréséből”, egy-egy megnyilatkozásából és az emlékére rakódó legendákból rekonstruálhatjuk. Bizonyára beszélgettek a gnosztikus alapkérdésről: honnan jöttünk, kik vagyunk, hová megyünk? A Teitelbaum Mózes környezetében élő hívek mondták és a korszak több nagy cáddikja is állította, valamint Teitelbaum

maga is utalt a későbbiekben arra, hogy a lelke Jeremiás lelkéből ered.² Ezzel magyarázta a fájdalmat, amit évről évre, a jeruzsálemi szentély pusztulásának napján érzett. Beszél egy még korábbi életéről: ott volt a pusztai vándorlásnál, mondja, és naponta hallja az égi kinyilatkoztatásokat. Máskor a Látó „parancsának teljesítését” emlegeti. A parancs feltehetően a hozzá fordulók számára segítség kieszközlésére vonatkozott. Lublini útja után folyamatosan lejegyzí és értelmezi álmait.³ Imarendjét és egész életét átalakítja. Amikor Jaakóv Jichák és Teitelbaum Mózes kiléptek a szobából és átmertek az imaterembe, már hajnalodott. Az emlékezet úgy tartja, hogy a hívekkel zsúfolt imateremben a lublini Látó a Teremtés könyve első verseinek elmondása közben cáddikká avatta Teitelbaumot, aki ezután visszatért Sátorlajaújhelyre.⁴

A Látó fél év múlva elküldte Teitelbaumhoz egyik belső emberét, Smelke Choszed reb Iciklt, hogy

segítsen a haszid rítus bevezetésében. A rabbilak egyik szobáját szefárd imaházzá alakították, és hétköznapiokon a hitközség tagjai itt imádkoztak. A nagyzsinaágógát ezentúl csak szombaton és az ünnepeken használták. Szombatonként Teitelbaum fehér atlaszba öltözött, és híveivel közösen fogyasztotta el a liturgikus lakomát. Közben a Messiás eljövételéről prédikált. Napi imarendjét a sátorlajaújhelyi hívek „félelmetesnek” nevezték. Sokszor már a reggeli ima közben eksztatikus elragadtatásba esett és órákig feküdt hörögve, remegve a padlón. Borral itatták és cukros tésztával etették, hogy magához térjen. Az esti ima idején – így mesélik az újhelyi hívek – a lelke elhagyta a testét. Egyszer, imádkozás után maga ment ki a konyhába, hogy behozza a vacsoráját, és a húsleves helyett tévedésből a borecetet itta meg, de nem vette észre. Máskor egy egész estét az ablaknál állva, a sötétségbe révedve töltött. Ez állítólag akkor történt, amikor a lublini Látó meghalt. Háza körül, Sátorlajaújhelyen egy egész „udvartartás” jött létre, konyháján naponta

szegények százai étkeztek, szabóságából nincstelenek tömege ruházkodott. A vallás igazi ellenségének a jólétet tartotta, a szegénység visz közel a Mindenhatóhoz, mondogatta. Híres tanházat alapít. Tanítványai közül néhányan – például unokája, Jekutiél Juda (Máramarossziget), vagy Friedmann Hersele (Olaszliszka) – legendás cáddikká válnak. Teitelbaum nagyságát a haszidizmustól távoli körökben is elismerik. A pozsonyi rabbiiskola feje, Szófér Mózes egyik írásában az újhelyi cáddik titokzatos életszentségét hangsúlyozza. Egy másik alkalommal – egy rabbinikus kérdésről folytatott vita kapcsán – bocsánatkérő levelet küld.⁵ Barátság fűzi a régió kabbalistáihoz. Gyakori vendég nála a zydaczowi Cví Hirs rebbe, a komáromi cáddik nagybátyja. A lublini Látó tanítványai közül – írja Buber – Hirs volt a voltaképpeni kabbalista, „még egy pohár vizet sem emelt ajkaihoz anélkül, hogy végbe ne vitt volna egy külön kavvánát. Ugyanakkor távol állt tőle minden magabiztosság. Még negyvenévesen is kételyei voltak azzal kapcsolatban, hogy vajon nem

uralkodik-e fölötte még mindig a Vénusz bolygó, amelynek jegyében Jó és Rossz keveredik. Az őt fölkereső haszidok tömege is gyanúra adott okot neki – vajon nem a Sátán keze van-e a dologban?” Teitelbaum talán legjobb barátja Rosenbaum Ámrám mádi rebbe volt – a haszidizmust elindító R. Jiszráél Báál Sém Tov- és a gólemet készítő prágai Löw rabbi rokona –, aki családfáját egészen Dávid királyig vezette vissza. Olyan jóságos volt, hogy hívei Haszidának nevezték. A lexikonok csodatevőként említik. A Jeruzsálemi Talmudhoz írott kommentárját kinyomtatták a híres vilnai kiadásban. Szófér Mózes, akivel barátok és levelezőtársak voltak, félelmetesen nagy cáddiknak nevezte. Sokat vendégeskedett Sátoraljaújhelyen, Teitelbaum Mózes házában. Egyik ilyen alkalommal történt, hogy nyári időben, éjfélkor Ámrám rabbit borzongás fogta el. Teitelbaum megkérdezte, hogy fázik-e a mádi főrabbi. „Nem fázom – felete Ámrám Rosenbaum – csak éjfél van, és ilyenkor a Templom pusztulására gondolok.” Állítólag ekkor azt mondta Teitelbaum a legjobb

barátjának, hogy ha ennyire gyászolja a jeruzsálemi templomot, akkor nem élhet máshol, csak a Szentföldön. Tény, hogy Rosenbaum Ámrám 1826-ban a Szentföldre települt. Haláláig a kabbala városában, Cfáton lakott.⁶

Teitelbaum Mózes európai hírnévre kámeái révén tett szert. Azt mondják, a misztikus gyakorlatra Luria rabbi lelke tanította ébrenléti állapotban. Álmaiban – amelyekről több feljegyzés is fennmaradt – régebbi korok ezoterikus mestereivel is találkozott, akiket titokzatos működésük közben megfigyelt. Otthonában egy hatvanfiókú szekrényben tartotta a kámeákat és fajták szerint különböző fiókokba osztotta őket. Ezek kis pergamendarabkák voltak, amelyekre pár szent szó, például zsoltáridézet, vagy ördögűző szöveg volt ráírva.⁷ A betegségben vagy más bajban segítségért hozzá fordulóknak ezekből a kámeákból adott a cáddik. Az egyik fiókból kivett egy pergament, megcsókolta, belerakta egy kis vászonzacskóba és a kérvényező nyakába akasztotta a következő szavakkal: nem a magam hírnevéért,

nem a házam becsületéért, hanem kizárólag a Mindenható Szent Nevének dicsőségére adom ezt a kámeát neked, hogy tanúságot tegyünk arról, hogy a szorongattatások idején segítségül jön az Úr. Volt olyan baj, amelyre több kámeát adott egyszerre. Ezeket összekeverte, mint a patikus a porokat, és úgy adta át. Olyan nagy volt a kámeák iránti igény, hogy a megírásukkal két tóramásolót kellett foglalkoztatni. Keresztények is zarándokoltak hozzá. Nekik a salamoni szöveget – „S az idegen, aki eljön majd, hogy imádkozzék” – hordozó kámeákat adta. Az 1831. és 1836. évi kolerajárványok idején csodás gyógyításokat vitt végbe. A járvány elől tömegesen hozzá menekülő híveinek megparancsolta a napi fürdést, az étkezések előtti szigorú kézmosást, és bőségesen juttatott nekik pálinkát. Kolerakámeákat is osztogatott. Néhány példány Pestre is elkerült, ahol gúnyolódva „újhelyi terápiaként” mutogatták azokat. Korabeli magyar nyelvű és héber leírásukat említjük.⁸

A héber nyelvű munka – *Moszdot Tévé*l – szerzője Friesenhausen Dávid sátoraljaújhelyi dájon,

Teitelbaum Mózes rabbiülnöke volt. Berlinben tanult, elsősorban matematikával, asztronómiával, mechanikával és optikával foglalkozott. Héber nyelvű algebra- és geometriakönyvet is írt. A zsidó vallási reformmozgalom aktivistájaként egyik első szorgalmazója volt egy neológ rabbiképző intézet magyarországi felállításának. Talán, éppen Sátoraljaújhelyen! Az bizonyos, hogy Teitelbaum Mózes újhelyi beiktatása Friesenhausen elképzeléseinek kedvezett. A kor nagy tudósa a városban él. Bár nem reformer, sőt, túlságosan hagyományhű, de tudását és tekintélyét nagyon jól tudjuk majd hasznosítani. Valahogy így vélekedhetett Friesenhausen, és így a hitközség többi reformere. Milyen mélységes lehetett a csalódottságuk, amikor – néhány év múlva – a fő rabbijuk láthatóan megbolondult, kuruzslóvá vált és haszid lett! Talán azért, hogy kidobassa Teitelbaum Mózes Sátoraljaújhelyről és a hitközséget kimentse „a miszticizmus sötétségéből”, talán csak dühében, jámbornak nem nevezhető tervet eszelt ki

Friesenhausen a főrabbi ellen. Elkészített egy héber nyelvű csillagászati könyvet, a *Moszdot Tévé*-t, amelyben a Kopernikusz-féle rendszert és Euklidész 11. axiómáját tárgyalja. A kéziratot megmutatta Teitelbaum Mózesnek és megkérte, írjon hozzá egy előszót, egy amolyan ajánlásfélét. Az Öreg megírta – miért ne írta volna meg? Friesenhausen Szófér Mózesrel is íratott egy előszót. Szófér is megírta – miért ne írta volna meg? Jicchák Grishaber paksi főrabbi-val is íratott egy ajánlást. Ő is megírta. Amikor ezzel megvolt, Friesenhausen hozzácsatolt a kézírathoz egy függelék, és kinyomtatatta a könyvet. A *Moszdot Tévé* 1820-ban jelent meg Bécsben. A könyv közkezen forgott sokfelé, példányai elkerültek Sátoraljaújhelyre is. Az emberek a függelék, olvasták – a könyv többi részét nem is értették. A függeléknek már a címe is olvasásra ingerlő volt, Friesenhausen Dávid végrendelete gyermekeihez. Persze nem végrendelet volt ez, hanem egy halom mocskolódó megjegyzés a haszidizmusról és főként Teitelbaum Mózesről. Egy olyan könyvben, amit az

olvasók jóindulatába Teitelbaum ajánl! Botrány lett a könyvből és lincshangulat. Fél Sátoraljaújhely Friesenhausent kereste, hogy agyonverjék. Teitelbaum azonnal rituális védelmébe veszi a rabbiülnököt: bűnt követ el, aki bántja. Felajánlja: kérjen tőle nyilvánosan bocsánatot, és ő megbocsájt. Már késő, az éjszaka Friesenhausen Dávidot a családja zsákba varrva kilopta Sátoraljaújhelyről. És ettől kezdve az egykori rabbiülnöknek többé sehol sem volt maradása. „Rossz híre – írják a források – úgy járt előtte, mint az árnyék. Szabolcsban úgy tudták, hogy istentagadó lett. Biharban azt híresztelték róla, hogy faképnél hagyta feleségét és gyerekeit. Az egyik helyen Sábbátáj Cví, az álmessiás utolsó hívének tartották. Ahol megjelent, botrányok között kergették tovább, s a higgadtabbak is kitértek előle.” Egy év múlva, Gyulafehérváron hunyt el, 1828. március 23-án, hetvennyolc éves korában. Teitelbaum Mózes többé soha nem ejtette ki Friesenhausen Dávid nevét, és nem engedte, hogy előtte valaha is szóba hozzák.

A Teitelbaum Mózeshez fűződő legismertebb monda vagy történet két változatáról tudunk.⁹ Az elsőben az újhelyi rebbéhez bejött „egy monoki fiatalember, aki akkoriban az újhelyi gimnáziumban tanult. Az ajtóban levette a kalapját. A rabbi eléje sietett és a fejére tette a kezét [...] megáldotta. Még mást is mondott neki. Olyan leszel, mint aki meglátta az égő csipkebokrot. A szavad kiáltani fog és pénz, sok pénz terjeszti a nevedet. A pénz elhervad, a kiáltás megmarad. A Seregek Ura naggyá tesz és hosszú életet ad neked Bábel vizei mellett. [...] Ki volt az a fiatalember? A családja nem nagyon nevezetes. Nem is gazdag. Az apja fiskális Zemplénben. Valamilyen Kossuth.” A másik változatban a tíz év körüli Kossuth Lajost édesanyja viszi el az újhelyi caddikhoz, mert a gyerek vérszegény, s az orvosok nem tudják meggyógyítani. Teitelbaum Mózes a hatvanadik zsoltár hatodik versének második fele – *Mipné kossuth szeláh* – kabbalisztikus értelmezésével –

Kossuth annyit fog élni, amennyit a „szeláh” betűi számértékben kitesznek – meggyógyítja a gyereket.

Az Öreg Szent – Teitelbaumot így nevezték hívei – korában és régiójában a legnagyobb ortodox zsidó tekintélynek számított. Mind a szefárd (haszid), mind az askenázi rabbik meghajoltak szava előtt. Utóbbiak rabbinikus műveltségét és hagyományhűségét tisztelték, és elnézték ennek a tiszteletreméltó és koros férfiúnak, hogy például imádkozás közben tapsol, vagy a szent Tóra előtt a karjait felemelve énekel és közben a lábaival ritmusra rugózik. A haszidok szemében szent varázsló volt, aki a kabbalisztikus módszereket, az ezoterikus mesterségeket a mindennapok részévé tette, és az ima erejét az emberek gyógyítására fordította. Teitelbaum Mózes sok mindent eltűrt, elviselt, és kevés volt az, amihez ragaszkodott. Hiszen ő maga is egy egész életet változtatott, amikor „zsidóból haszid lett”. Egyik fennmaradt mondása: az ember kivetkőzhetik a zsidóságából, de a haszidságából

soha. Hagyományhűsége is inkább az embereknek való jót akarását jelentette. A nőknek például *Máján táhor* címmel imakönyv-függeléket írt a helyes szexuális életről. Exegétikus főműve, *Jismach Moshe* – amelyet újabb és újabb kiadásokban a mai napig is olvasnak, különösen a szatmári közösségek haszidjai – is szelíd könyv. (Tizenkét műve jelent meg.) Egyetlen ügy volt, amiben nem ismert megalkuvást, nem tűrt semmilyen szellemi-lelki félresiklást. És ez a Messiás eljövetele volt. Öreg korában szinte másról sem lehetett vele beszélni. Amikor a kabbalista Hirs rebbe – Munkácsra utaztában – Újhelyen meglátogatta Teitelbaumot, feljegyezték, hogy az Öreg „szokása szerint” a Messiás eljövételének késlekedésén siránkozott. „A Messiásba vetett hitének minden pillanatban észlelhető lendületét és konkrétságát egyetlen más cáddiknál sem lehetett ilyen mértékben tapasztalni” – írja Buber.¹⁰ „Ha valami sokadalom hangját hallotta az utca felől, reszkető hangon kérdezte: – A követ jött? Mielőtt este nyugovóra tért, ágya mellé készítette szombati

öltözetét és ráhelyezte a vándorbotját. Egy őrt azzal bízott meg, hogy az első észlelt jelre rögtön költse fel. Egyszer megvételre ajánlottak neki egy szép lakóházat közvetlenül az imaház mellett. – Mit kezdjek vele? – kiáltott föl. – Maholnap itt a Messiás, akkor pedig Jeruzsálembe költözöm. [...] Később öregkoráig sosem ötlött eszébe, hogy még a Messiás eljövetele előtt meghalhatna.”¹¹

A zsinagógában, a sátoros ünnep hetedik napján így imádkozott: „Világ Ura, a Te segítségével jöjjön el a vég!” Nyolcvankét évesen, Kol Nidré estéjén ezt mondta: „Világ Ura, Te tudod, hogy rossz tanuló vagyok, de azt is tudod, hogy megmondom az igazat, hazudni nem szoktam és nem szépítem a dolgokat. Ha Móse, Hanna fia tudta volna, hogy megőszül, mielőtt a Messiás jön, bizonyára ki sem bírta volna addig. Te viszont, Világ Ura, nap mint nap bolondítottál, míg teljesen meg nem őszültem. Ebben a korban nagy dolog az, ha a Mindenható egy vén bolondot bolonddá tud tenni! Most kérlek, Világ Ura,

jöjjön már végre a Messiás! Nem mi miattunk, hanem Te miattad, hogy a nép megszentelje Nevedet!”¹²

Egyetlen alkalommal dühödött fel, már öregkorában, az 1836. esztendő nyarán. Fia, Luzer Niszen (Eleázár Niszan) rabbivá történő beiktatási ceremóniájára utazott Máramarosszigetre. A város akkortájt bontatott le egy házat, amelyben korábban a frankista álmessiási mozgalom egyik központja működött. A ház padlásáról előkerültek Jacob Franknak és apostolainak levelei. Az iratokat Teitelbaum Mózeshez vitték, döntse el, mi legyen a levelek sorsa. Az Öreg Szent úgy feldühödött, hogy elolvasás nélkül felgyújtatta az egész köteget.

A szelíd és jóságos Luzer Niszen Teitelbaumot elűzték Máramarosszigetről, és 1841-ben hazament Újhelyre. Tammuz hónap huszonhetedike pénteki nap volt. Teitelbaum Mózes magához kérette a hitközség elöljáróit és lelkükre kötötte, hogy utódaul unokáját, Rabbi Zálmen Lájbot válasszák meg.

Híveinek fáradtan azt mondta, ha valamire szükségük van, Luzer Niszenhez forduljanak, mert az ő imái ugyanolyan hathatóságok, mint a kámeák. Másnap, huszonnyolcadikán délután – az ágyát körülvevő hívei hallgatásától kísérvé – egy órányit aludt. Az újhelyi haszidok tudták, hogy rebbéjük haldoklik, ezért nem mozdultak az ágya mellől, és ezért voltak – a források szerint – csöndesek. Este az Öreg állítólag elvétette az imarendet, s a szombati szöveg helyett a hétköznapi mondta. Teitelbaum Mózes – híveihez intézett – utolsó szavait a Buber-féle haszid legendáriumból idézzük:¹³ „Szent tanítóimon töprengtek, akiknek lelke már a legfelső Paradicsomban tartózkodik. Miért hallgatnak, miért nem remegtetik meg mind a világokat, hogy a Messiás végre eljöjjön? – Kis idő múlva így folytatta: – Biztosan mindenféle gyönyörökkel árasztották el őket az Üdvösség Birodalmában, és megfélemeztek a földről, hiszen nekik már olyan, mintha a Messiás eljött volna. – Kisvártatva még azt mondta: – Ha

velem is ezt akarják csinálni – én nem fogom az én népemet elhagyni!”

Teitelbaum Mózes 1841. tammuz hónap 28-án¹⁴ estefelé halt meg újhelyi házában, hívei és családtagjai körében. Másnap eltemették arra a helyre – Sátoraljaújhely városközpontjának közelébe –, ahol porai ma is pihennek.

Jegyzetek

1. „Móse Teitelbaum rabbi, a lublini Látó tanítványa mesélte: – Amikor Smelke rabbi szombaton és ünnepnapokon imádkozott [...] új dallamokat énekelt, amelyeket sem ő, sem más nem hallott korábban, és nem is tudta, mit és hogyan énekel, mert teljesen a felső világhoz tapadt.” Martin Buber: Haszid történetek I. [a továbbiakban: Buber I.], ford.: Rácz Péter, Atlantisz Könyvkiadó, Bp., 1995, p. 290.
2. Korának tekintélyes cáddikjai azt tartották róla, hogy Jeremiás lelkének egy szikrája kelt életre benne. Ha valaki a szentély elpusztulásának napján érzett mérhetetlen gyászán csodálkozott, azt szokta mondani: – Mit csodálkoztok? Én vagyok az az ember, aki látta a nyomorúságot. De Isten megengedi, hogy az épülést is lássam.” Martin Buber: Haszid történetek II. [a továbbiakban: Buber II.], ford.: Rácz Péter, Atlantisz Könyvkiadó, Bp., 1995, p. 202.
3. „Móse Teitelbaum rabbi jegyezte föl fiatalkori álmairól a következőket: – Újév előestéjén kinéztem az ablakon és láttam az embereket az imaházba futni, és láttam rajtuk az ítélet napjától való félelmet. És akkor így szóltam magamban: – Hála Istennek, én egész évben helyesen cselekedtem, illő módon imádkoztam és tanultam, nincs

félnivalóm. – És akkor álmomban megmutatták összes jótetteimet. És én csak néztem és nem hittem a szememnek: szétcibálva, összetépve, meggyalázva! Rögtön felriadtam, és félelemtől reszketve rohantam az imaházba.” Buber II., p. 201.

4. Teitelbaum Mózes „megtérésének”, hasziddá válásának igazi történetét elhomályosítják az emlékezetére, életére rámesélt, ráhitt legendák. Az általunk közölt változat is legendaszerű, bár a tárgyra vonatkozó egyik legmegbízhatóbb forrásból – Schön Dezső: Istenkeresők a Kárpátok alatt, Múlt és Jövő Lap- és Könyvkiadó, Bp., 1997, [a továbbiakban: Schön] – vettük.

Valószínű, hogy a lublini cáddikkal való kapcsolata régebbi keletű. A Magyar Zsidó Lexikon (1929) szerint Teitelbaum tanult Jaakóv Jichák lublini tanházában. Scheiber Sándor is osztja ezt a véleményt: „Tanítója, a lublini R. Jákob halála után a haszidok hozzá zarándokoltak kameáért.” Scheiber Sándor: Folklór és tárgytörténet (a továbbiakban: Scheiber), Makkabi Kiadói Kft., Bp., 1996, p. 1173.

Grünwald Lipót – akinek tanulmányai Schönnnek is forrásul szolgáltak – az egyszeri, hirtelen „megtérés”-változatot fogadja el, de a lublini látogatást az általunk leírtaknál pár évvel korábbra, még a sinevei tartózkodás idejére teszi: „De egyszer elhatározta, hogy Lublinba megy, megismeri a híres

rabbi Jákob Jichákot. Nem mint haszid zarándokolt oda, hanem mint kiváló talmudtudós kívánta megismerni a lublinit, s meggyőződést szerezni azokról a csodálatos dolgokról, amiket a haszidok róla meséltek. Annak a különös jelenségnek a megfejtésére is törekedett, miképp is lehetséges az, hogy ellentétben a Sulchán Áruch (Sulchán Áruch = Terített asztal, a manierizmus korában íródott zsidó hitéleti törvénytár, szerzője: Jozsef Karo. [H. M.]) szabályaival, mely szerint »illő, hogy minden istenfélő szüntelen bánkódjék, s búslakodjék a szent Templom elpusztulása miatt«, – hogy ezen szabállyal ellentétben a haszidok mindig vígságban vannak, s jókedvben élnek. Erre nézve kívánt fölvilágosítást szerezni magának. – De amint a lublini cáddik küszöbét átlépte, Teitelbaum rabbi nem kis meglepetésére, imígy szólt hozzá: »Olvasta-e ön valaha a Chóváth Hállevávót című könyvet?« – »Igenis, áttanulmányoztam ezt a drága könyvet« – felelé Teitelbaum. »Nos, folytatta a lublini cáddik, még mindig feltűnő ön előtt a haszidok viselkedése? – Külsőleg vigadnak ugyan, de szívükben gyász honol... Én magam is bánkódom, s búslakodom a Szentély pusztulásán, szívem ezer darabra szaggatva, arcuatomon mindamellettt derűs vígság ül: mert a fő dolog az, hogy mégis vígan, s vidám kedéllyel zengedezzük Isten dicsőségét!« A jámbor rabbi Móse

Teitelbaum felette elcsodálkozott a lublini cáddik ezen átszellemült hangon kiejtett szavain, mert most látta, hogy a szíve legtitkosabb gondolatait találta el... S attól a perctől fogva, lelke egész melegével híve lett a lublini cáddiknak: haszid lett! – S amikor aztán Újhelyen rabbivá választották, rebbe lett ő maga is, és sok hívet szerzett magának, akik nagyon gyakran zarándokoltak hozzá.” Grünwald Lipót: A chaszidizmus története Magyarországon 4. és 5. rész. Egység 15. és 16. számok, 1993. december és 1994. február. Eredeti megjelenés: Egyenlőség, 1918. november 23. és december 14. Bubernél a változatok kombinációja szerepel: „Amikor Móse Teitelbaum rabbi a lublini rabbi tanítványa lett, egy ideig a haszidok életmódját vizsgálta, és az igen tetszett neki. Egyszer azonban egy kérdés fészkelte magát a szívébe. Azt tapasztalta, hogy a haszidok állandóan örülnek, minden dolgukat örömmel végzik, vígan járnak-kelnek a világban, békével térnek meg este és elragadtatottan imádkoznak, ugyanakkor a törvénykönyv egyik szakaszára, az Élet ösvényére (a Sulchán Áruch egyik fejezete [H. M.]) gondolt: »Minden istenfélőnek illendő gyászt és szomorúságot éreznie a szentély lerombolása miatt.« Emiatt ébredt kétely a szívében, éppen amikor a lublini rabbihoz tartott. De megpróbálta megnyugtatni magát és így szólt Istenhez: – Uram, Te ismered a gondolataimat és tudod, hogy azt

szeretném, ne lássak igazságtalanságot az igazságosban. Ezért kérek, légy velem és segíts, hogy mesterem megnyugtató választ adjon kérdésekre, ha hozzá megyek. Hiszen bölcseink azt mondják: »Aki azért jön, hogy megtisztuljon, annak segítenek ők.« Az áll itt, hogy: ők, nem pedig ő, vagyis az emberekről van szó. – Így imádkozott és tanácskozott Istennel, amíg Lublinba nem ért. Amikor átlépte Jaakóv Jichák rabbi házának küszöbét, az a következő kérdéssel fogadta: – Miért olyan borongós ma a tekinteted? Bár a törvénykönyvben az áll, hogy minden istenfélőnek gyászt és bánatot kell éreznie a szentély lerombolása miatt. De hidd el, az éjféli sirámot Jeruzsálem pusztulása miatt mi is könnyek és jajszavak kíséretében mondjuk, mégis minden örömmel történik. Ismered annak a királynak a történetét, akit száműztek? Sokáig bolyongott, míg végre egyik barátjánál menedéket talált. Az illető elsírta magát, amikor arra gondolt, hogy a királyt elűzték az országából. Ugyanakkor mégis örült, hogy a király nála van. Más szóval, a száműzetésben lévő Sekhina (Isteni Dicsfény. Kabbalista fogalom. [H. M.]) nálunk kapott menedéket. A titokról nem volna szabad beszélnem, hiszen a parancs úgy szól, hogy Isten dolgait némán kell megőrizni; de bölcseink azt mondták: »Aki azért jön, hogy megtisztuljon, annak

segítenek ők.« Tehát: ők, nem pedig ő; az emberekről van szó.” Buber II., p. 200.

A forrásokból nem tudunk biztosat mondani Teitelbaum cáddikká történő felavatásáról. A tény csak annyi, amennyit az előbb Scheibertől idéztünk. A haszid mozgalom kezdeteikor szokásos gyakorlat volt, hogy a mester – bibliai mintára – felavatta, szétküldte a világba tanítványait. Például a mezricsi Nagy Maggid, Dov Ber övet és botot adományozott Menahem Mendelnek és kinevezte vityebszki rabbinak. Ez a gyakorlat később alábbhagyott, sőt, a Nagy Maggid szellemi örököse, a lizenszki Elimelech megtiltotta, hogy tanítványai az ő életében saját gyülekezetet vezessenek. A tanítványok egyike, Jaakóv Jichák ennek ellenére alapította a lublini haszid gyülekezetet. Elimelech – állítólag – megátkozta őket. Hasonló feszültség alakult ki a lublini Látó és a tanítványai között is. Az egyik legendás nagysággá vált tanítvány, a pzyshai Jehúdi a mesterével való konfliktusba belehalt. Ezek alapján tehát kétséges, hogy a lublini Látó felavatta volna Teitelbaumot. Bár, ha figyelembe vesszük a Lublin és Sátoraljaújhely közötti nagy távolságot, és meggondoljuk azt, hogy Jaakóv Jicháknak tetszhetett, hogy a haszidizmus eszméi délnyugat-európai irányba is terjedhetnek, valamint tekintetbe vesszük azt, hogy Teitelbaum Mózesben a lublini mester nem egyszerűen csak

egy tanítványt láthatott, hanem annál többet, hiszen Teitelbaum jelentős rabbinikus szaktekintélynek is számított, joggal feltételezhetjük, hogy a lublini Látó szívesen adta autorizációját és áldását az Újhelyen – és csak ott – megalapítandó haszid gyülekezetre és annak vezetőjére. Sőt, az is elképzelhető, hogy Teitelbaum éppen ezért választotta az újhelyi rabbiállást. A szájhagyomány szerint Teitelbaumot a nép cáddiknak tekintette attól a pillanattól kezdve, hogy kilépett a lublini Látó házából. „Reb Mose Teitelbaum intett vejének, aki az ajtó mellett várakozott. A kijárat felé indultak. Az emberek összesúgtak mögöttük, sokan utánuk mentek, és elkísérték őket a künn várakozó szekérig. Amikor az újhelyi rabbi elhelyezkedett a szekéren, egy falusi zsidó kilépett a sorból, és átnyújtotta neki készen megírott kvitlijét (cédula névvel és kéréssel [H. M.]). Az újhelyi rabbi mosolygott. [...] Eredj csak be, fiam. Lublinban nem én vagyok a rebbe.” Schön, p. 23.

5. „Ezek voltak az én nyilatkozataim. Egy olyan kiváló egyéniség ellen, amilyen Ön, soha nem ejtettem egyetlen illetlen szót sem. Ha ezen nyilatkozatomban tévedtem volna, kérem, tanítson és mutassa meg nekem az igazság útját. Szívesen fogom hagyni, hogy rendreutasítson. De remélem, hogy engedelkeny és megbocsátó lesz velem szemben, és nevemet imába fogja foglalni.” Schön, p. 55.

6. Lásd: Galili (Gemeiner) Ervin: Cfát, a misztikum és a legendák városa. H. n., é. n., p. 117–120.
7. „Kamea. A szó talán a qof, mem, ájin (»kötni«) igéből származik (Rási ad Sább. 61a). A testre kell kötni az amulettet. A Talmud kétféle kameát említ: írottat és növényi gyökérből valót. Kaczér Illés mindkettőt ismeri: »Kis háromszögű zacskók ezek, szagosak a gyömbér, ánizs, mirtus, kamilla, fodormenta és ezerjófű keveréktől. Egy rekesz fokhagyma is van a belsejükben, továbbá egy arameusul írt, jeligés cédulácska a betegség elhárítására.« Teitelbaum Móse sátoraljaújhelyi rabbi kameát ad Menássenek, hogy az inge alatt viselje: »A kamea goromba vászondarabra varrt pergamen, szent tintával írta rá a rabbi: ‚Sáddáj, úzd el a sátánt‘«,„ Scheiber, p. 1168–1173.
8. „A sátoraljaújhelyi rabbi orientalis bűbájossággal van teli. Talizmánokat ad el. A talizmános zsidó azt hiszi, ha vett ilyet, szerencsés.” Baláshy János: Észrevételek a honi gazdaságbeli szorgalmak akadályairól. Pest, 1831. Idézi: Scheiber, p. 1173. „Lengyelországban és annak határain túl manapság emberek élnek, akikről a tömeg azt mondja, hogy jámborok, haszideusok és szentek. A tömeg hisz bennük és úgy lesi a szavukat, mint a próféta igéjét. Sok követőjük van, de nemcsak a csöcseléket, hanem sok talmudtudóst is magukhoz vonzanak, úgyhogy egy-egy szombatra két-

háromszáz ember is összeverődik, mindannyian az illető asztalánál töltik a szent napot. Némelyek azért jönnek, hogy áldást kérjenek, mások meg azért, hogy betegségből gyógyítsák meg őket. Olyan is akad, aki kéri, hogy hitelezői ne szorongassák, meddő asszonyok pedig gyermekáldásért esengenek. Mindannyian ajándékot hoznak, hogy lelküket ezzel megváltsák. Én nem mentem eddig házuk tája felé, nem is ismerem őket, csak szavahihető emberektől hallottam, hogy a próbákat kiállták, és tényleg csodákat művelnek. Viszont más, nem kevésbé szavahihető emberektől azt hallottam, hogy az egészből egy szó sem igaz, csak beszélnek és vigasztalják az embert, anélkül azonban, hogy mindez eredménnyel járna. Hallottam, hogy elhanyagolják a Talmudot: hangos szóval hirdetik, hogy csak a Zohár és a Kabbala könyveit kell tanulni. Én azonban nem tudtam eddig, vajon nem irigységből táplált valótlan-ság-e az, amit róluk terjesztenek? Gyermekeim! Ne keressétek az ő barátságukat. Mert megismertem egy embert, aki Lengyelországból jött és Magyarországon telepedett le. Ez az ember egykor a haszidok nagy ellenfele volt, és amikor látta, hogy azok nap nap után erősödnek, és nem lehet őket legyűrni, a táborukhoz szegődött. Felvette szokásaikat, forgatja szemeit, tapsol imádkozás közben, egyszóval, minden cselekedetüket utánozza. Ez az ember még mielőtt

Magyarországra került volna, nagy tudós hírében állott. Ezért, amikor idejött, én is azok között voltam, akik fogadták őt. Beszédéből és cselekedeteiből rögtön megismertem, rájöttem arra, hogy borzasztóan gőgös és becsvágyó ember. Korunk összes nagyjait semmibe sem veszi, csodálatos dolgokat mesél azokról a haszidokról, akik híresek voltak és rebberangot értek el. Viszont tudásban és a Kabbalában való beavatottságban – mondja – nemcsak hogy nem szárnyalták őt túl, de messze mögötte maradtak. Hallottam tőle néhányszor háláchát, ágádát és szellemes dolgokat. Úgy tudtam, hogy istenfélelme és felebaráti szeretete is tökéletes. Világi dolgokban és az emberekkel való bánásmódban is értelmes embernek ismertem. Mindezen kiváló tulajdonságokért nagy becsben állott előttem, hetenként kétszer-háromszor látogattam el hozzá. Jó idő telt így el, míg meg nem győződtem mindennek az ellenkezőjéről: hogy istenfélelme és emberbaráti szeretete nem őszinte, hogy magatartása kétszínű, hogy ingerlékeny, és más rovására szívesen fölényeskedik. Olyan embernek mutatkozik, akit nem érdekel a pénz, a valóságban azonban pénzsóvár, és élére rakja a garast. Tekintve, hogy ezt a tulajdonságot megvetem, kerültem a társaságát, csak később – bizonyos körülmények folytán – kénytelen voltam vele érintkezni. Két-három éven át szinte naponta találkoztunk.

Ez idő alatt tudását is kitapasztaltam. Természetes eszénél fogva éles elméjű és kitűnő emlékezetű ember. Fiatal korában a lehető legmélyebben hatolt be a talmudtudományba, és nagyszerű eredményeket ért el. Sok év óta főleg kabbalisztikus művekkel foglalkozik. Egy ízben megkérdeztem tőle, tud-e olyan titkokról, amelyeket az ember nem talál a könyvekben, mire azt felelte, hogy egyetlenegyszer nyilatkozott meg neki ébrenlétben Rabbi Jicchák Luria, és mély titkokat fedett fel előtte. Arra a kérdésemre, biztos-e abban, hogy az, aki megnyilatkozott neki, tényleg Rabbi Jicchák Luria volt? – azt felelte: igen. Néhány esztendővel ezelőtt összegyűltek az emberek, a tanultak és a csöcselékből valók (nem tudom, ő hívta-e őket, vagy maguktól jöttek), és azt mondták: állítsunk fel a városban haszid tábort, és járjunk a haszidok útjain, imádkozzunk nyíltan a szefárd imarend szerint, és te vezérünk és rabbink leszel. Ő beleegyezett, s azóta ő a rebbéjük. Azóta pestismódra terjed a mozgalom, úgy, hogy ennek az embernek lakóhelyén és környékén nagy tömegbe verődött a haszid tábor – a Mindenható jóságos szent neve őrizzen meg bennünket tőlük. Olyanok is akadnak közöttük, akiknél hajdan a Talmud és az istenfélelem mindennek fölött állott, s akik most haszid dolgokkal töltik idejüket, és a tanulást másodrendű kérdésnek tekintik. Elősegítette a

dolgot, hogy időközben Galíciában a három legnagyobb haszid rebbe elhalálozván, Magyarországon híre ment annak, hogy ez az ember minden betegséget meggyógyít: a nyavalyatörést, a tébolyt, a bénaságot, a vakságot és a süketséget. Egyszóval, minden bajt a saját, valamint családja betegségén kívül, mert ha azok megbetegednek, orvost hívnak. Mindezt pedig kameával csinálja. Amikor mindennek a híre elterjedt az egész országban, hatalmas szekrényt készíttetett magának, hatvan fiókkal, ahogy a patikusok szokták, a tóramásolóval pedig megíratott ötven-száz amulettet egy-egy fajtaból (szerencséhez egyfajtat, hidegleléshez másfajtat, és így tovább), és a fajták szerint különböző fiókokba osztotta be azokat. Amikor az emberek segítséget kérnek tőle, kinyit egy fiókot, ráolvas a kámeára, nehogy az egyszerű ember azt higgye, elég az írás, a kis pergamentekercs, amit a tóramásoló megírt, és máris jön a segítség... Saját szememmel láttam, amint egy ízben három fiókból háromfajta kámeát szedett elő, összekeverte őket, ahogy a patikus szokta a gyógyszert, és úgy adta át az embernek. Ilyesmiről nem tudok, amióta Júdeából nép lett és Izráelből nemzet, erre még nem volt példa. Tartok attól, hogy ez az ember mint hamis próféta beszélt (rabbinikus bíróság, szó szerint a Törvény háza [H. M.]) általi halált érdemel. De mindettől eltekintve, ha csak azért csinálna

ilyeneket, hogy becsapja az embereket, akkor is kuruzslónak kell tekintenünk.” David Friesenhausen: *Moszdot Tévé! (A világegyetem oszlopai)*, Wien, 1820. Idézi: Schön, p. 44–47.

8. Scheiber, p. 1219.

9. Buber I., p. 75.

10. Buber II., p. 202.

11. Buber II., p. 203.

12. Buber II., p. 203.

13. A halálozási évforduló (Jahrzeit) 1990-ben július 21-re, 1991-ben július 10-re, 1992-ben július 29-re, 1993-ban július 17-re esett. L.: Orbán Ferenc: Magyarország zsidó emlékei, nevezetességei. Panoráma, Bp., 1991, p. 77. Részben Friesenhausen említett könyvének hatása miatt, részben a Magyarországon egyre jobban megerősödő zsidó vallási reformtörekvések következtében, a Teitelbaum Mózes örökébe lépő újhelyi rabbi, Jekutiél Júda (Zálmen Láj) Teitelbaum helyzete megnehezedett. Ennek az embernek – aki életszentségben és szellemileg is összemérhető nagyság volt a nagyapjával – az újhelyi hitközség elöljárósága megtiltotta, hogy szefárd rítus szerint imádkozzék, tilos volt a pulpitus előtt a muszáfot, az ünnepi pótimát előimádkozni, tilos volt haszid híveit fogadnia, szombati lakomát rendezni, kámeákat adni (akár ingyen, akár pénzért), kvitliket kiszolgáltatni stb. A kor levegőjében volt a magyar nyelvű

zsinagógai prédikációk megkövetelése is. A konfliktusok vége az lett, hogy a Teitelbaum unokát beszédin elé idézték és kiutasították Sátoraljaújhelyről. Mivel nem akarta otthagyni a híveit, rágyújtották a házat. Menekült, vándorolt. Hroszkó, Gorlice, Drohobics rabbija lett. Egyszer áthívták Máramarosszigetre, hogy temessen. Gyászbeszédén a szigeti hívek úgy megrendültek, hogy megválasztották rabbijuknak (1858). A Teitelbaumok szinte dinasztikus máramarosszigeti működése, amely 1944 nyaráig – Teitelbaum Mózes szépunokájának és hitközsége tagjainak birkenauai mártírhaláláig – tartott, ezzel vette kezdetét.

*Az elpusztított sátoraljaújhelyi zsidók
emlékére*

„KI FÉNY VAGYOK, HOMÁLYBAN ÉLTEM”

Scheiber Sándor emlékezete

A Scheiber család ősei az egykori Vas megyében éltek, a mai Szlovénia területén. A kiegyezés évében született Nemeshollóson, Scheiber Lipót és Reiner Terézia hét gyermeke közül másodikként Scheiber Lajos. Gyermekkorát Muraszombaton töltötte. Édesapja volt az ottani hitközség alkántora (községszolgája). 1901-ben rabbivá avatták Budapesten; a pesti hitközség vallástanára, majd – 1920-tól – a Nagyfuvaros utcai körzet rabbija volt. Pakson született – Adler Sándor és Wéber Jozefina hét gyermeke közül hatodikként – Adler Mária. Édesapja a paksi hitközség rabbisági ülnöke, és a Scheiber (Szófér) Mózes-tanítvány, a legendás Ungar

Joel munkatársa volt, majd a *status quo* hitközség főrabbija lett; az első rabbi, aki magyarul prédikált Pakson; híre szerint szent életű ember. Adler Mária feleségül ment a tizenkilenc évvel idősebb Scheiber Lajoshoz. Sokat olvasó, művelt asszony volt. Házasságukból három gyermek származott – Noémi, aki mindkét szülőjére, Sándor, aki édesapjára, és Lipót, aki édesanyjára hasonlított.

Scheiber Sándor 1913. július 9-én születik Budapesten, a Kun utca 12-ben (III. emelet 27. ajtó). Velük él anyai nagyanyja. A környék – a Teleki tér és mellékutcái – a vallásos zsidók lakóhelye, sok kis ortodox – köztük haszid – imaházzal. Itt élnek a Pestre menekült galíciai zsidók, a holocaust idején itt bujkált a belzi csodarabbi. Gyalogtávolságra van innét a Rabbiszeminárium a József körúton. A közelben egy Vidor Emil tervezte bérházban lakik Kiss József.

A gyermek Scheiber élénk, szelíd, félős, nem „játszós”, inkább komoly fiú; nem sírós, de érzékeny és érzelmes. Kedvenc ételei a sütemények és a tökfőzelék. Talán kutatóorvos akart lenni, apja

rabbinak szánja. Nem ellenkezik. (Öccse lett sebész.) Nagybátyja, Adler Illés, a Rumbach Sebestyén utcai zsinagóga főabbija a jövőendő papot látja benne. Az első elemi magántanulóként végzi, de nemigen tanítják. A Szilágyi utcai népiskolában második; harmadik és negyedik osztályba a Zsidó Tanítóképző gyakorlóiskolájába jár; tanulmányait a Rabbiképző ötosztályos alsó tagozatán folytatja. Eminens diák. Csúnya szavakat soha nem mond. Kitűnik humorával. Diáktörténeteket gyűjt és mesél. A valláshoz való viszonyát már ekkoriban tisztán megfogalmazza. („A zsidóság azért maradt fenn, mert van vallása.”) Komolyságára jellemző eset: a nagy család gyerekei Balatonszárszón nyaralnak; egyik unokatestvére kaddist mond édesanyjáért; Sanyi csatlakozik hozzá mindennap. Édesapjuknak Sándor a kedvence, együtt járnak templomba. Apja felnéz rá, megérzi fiában a zsenit. Soha nem bántja, Lipótot néha megveri. Édesanyjuk inkább Lipótot szereti. A nagy család kedvence Noémi. Scheiber Sándor 1932-ben érettségizik; kiváló szónok és majdnem kész tudós.

Osztálytársával, Hahn Istvánnal indul az országos tanulmányi versenyen. Scheiber magyar nyelv- és irodalomból, Hahn történelemből első lesz; felveszik őket a Pázmány Péter egyetem bölcsészkarára. Mindketten végzik a Rabbiképzőt és a Pázmányt. Utóbbin Scheiber Horváth János belső tanítványi köréhez tartozik. Scheibert és Hahnt – származásuk miatt – feljelentik. Hiába tiltakozik Horváth János, kiteszik őket az egyetemről, féléveiket megsemmisítik. A Rabbiképzőben Scheiber diákkönyvtáros és vezeti a Goldziher Ignác Teológiai Egyesületet. Meghatározó és legkedvesebb professzora Heller Bernát, aki fiaként szereti. 1937-ben doktorál *Keleti hagyományok a nyelvek keletkezéséről* című értekezésével. 1938. február 21-én rabbivá avatják. Avatási beszédében (*Ezékiel, a példakép*) halott professzoraira – Weisz Miksára, Edelstein Bertalanra, Blau Lajosra – és a szemináriumi könyvtárra emlékezik. 1939 februárjában – Heller rábeszélésére, valamint Büchler Adolf londoni és Moses Gaster oxfordi professzorok

meghívására – édesapja angliai tanulmányútra küldi. Havi tíz fontból éldegél. A világháború kitörése hazautaztában éri, Párizsban. Visszatér Angliába, ahol nagyünnepi kántorként dolgozik, majd október közepén – a Simplon expressz lezárt vagonjában – hazaszökik. Heller Bernát hetvenedik születésnapjára jubileumi ünnepséget kezdeményez és tiszteletére negyvenszerzős, négyszázötven oldalas emlékkönyvet szerkeszt. Már Angliából levelezik Bernáth Líviával, Bernáth Miklósnak, a korán megözvegyült zuglói főrabbinak leányával. 1942. február 8-án, a Dohány utcai nagyzsinaagógában, a két apa vezette szertartáson, házasságot kötnek. Ekkor már dunaföldvári főrabbi; beiktatásán, 1941. március 30-án „*Légy bátor és erős*” címmel beszédet tart édesapja. Scheiber Sándor a dunaföldvári rabbilak csendjében dolgozik.

Sokat levelezik. A nyolcvanas évei végén járó Löw Immánuel megjelenés előtt álló dolgozatait Scheiber Sándornak küldi el Szegedről átnézésre. Löwnék Hellerhez írott leveléből (1941. IV. 23.) tudjuk, hogy

Löw „mozgalmat” akart indítani Scheiber budapesti állásba kerülésére („Vétek volna falun hagyni ezt a tudományos talentumot és értéket.”) 1943-ban behívják munkaszolgálatra; felesége néhány nappal a század elindítása előtt kiment a gyűjtőtáborból. Ez a század lesz az ukrainai télbe veszett mohácsi halálszázad. Sokat pasztorál. Temet, vigasztal, beszél. A dunaföldvári temetőben ő avatja a mohácsi halálszázad első mártírjainak emléktábláját. Gyönyörű prédikációit, mint egy-egy verset mondja. Péntek esténként a dunaföldvári zsidó gyerekek Scheiberéknél vannak, énekelnek, imádkoznak, kalácsot esznek. Kedvencük Schwarz Palika, aki hatéves.

1943 februárjában meghal Heller. Sírkövét 1944. március 19-én avatják. Benoschofszky Imre főrabbi felkéri Scheibert, vegyen részt a sírkőavatáson. Scheiberék 19-én délelőtt akarnak felutazni Pestre vonattal. Schwarzék éppen 18-án éjjel mennek Pestre hajóval. Palika könyörögve kéri „Sanyi bácsiékat”, utazzanak együtt a hajón. 1944. március 19-én délben

a Budapestre érkező vonatokat az országot aznap megszálló SS-ek fogadják, s a vidékről érkező zsidókat azonnal letartóztatják. Scheiber elkerülte őket, reggel érkezett hajóval. Délután megtörténik a sírkőavatás Farkasréten. Scheiber hívja Helleréket, Szemere Samuékat, barátait, menjenek vissza együtt Dunaföldvára, ott nyugalom van. De Budapestet már nem tudják elhagyni: minden vidéki zsidó a helyi hatóságtól köteles kérvényezni hazautazási igazolást. Scheiberék nem kapják meg az engedélyt, hiába táviratoznak, írnak, kérvényeznek a dunaföldvári főszolgabírónál. Scheiber elkeseredik: mi lesz híveivel? (A dunaföldvári az utoljára még Birkenaubába deportált hitközségek egyike lett. Nem jött vissza senki, Schwarz Palika sem.) A Kun utca 12-be költöznek Scheiber szüleihez. A ház csillagos ház lett. 1944 nyarán a Zsidó Múzeumban dolgozik; katalogizál. Meglátogatja a több mint kilencvenéves Löw Immánuel az Aréna (ma Dózsa György) úti zsinagóga átmentőgettőjében és segít elhelyezni a Wesselényi utcai zsidó szükségkórházban (ma az

alapítványi iskola épülete). Néhány nap múlva ő temeti a deportálás viszontagságaiba belehalt Löwöt. Október 15-e után a nyilasok sáncmunkára hurcolják. Pécel környékén kivégzetteket temet. (Szökésért négy embert, köztük egy fiút is, halálra ítélték. Apja könyörgött, őt végezzék ki a fia helyett. „Nem lehet!” Akkor végezzék ki őt is. Kivégezték.) Az útmenti temetéskor Scheiber beszédet tart a legyilkoltak ártatlanságáról. Hallgatói érzik, személyes kapcsolatban van Istennel. A beszéd végén az egyik keretlegény odaajándékoz Scheibernek egy pár cipőt. Adja annak, akinek akarja. (A cipőket a munkaszolgálatos színész, Szigeti Jenő kapta meg.) Találkoznak egy Kabdebó nevű emberséges tiszttel, aki egy női munkaszolgálatos század parancsnoka. Motorjára ülteti Scheibert és elviszi a pesti Vadász utcai Üvegházba, amely svájci védettség alatt áll, hogy segítsen menlevelet szerezni a századnak. Scheiber megszerzi az okmányokat, a női század megmenekül. Az Üvegház cionista vezetőségének kérésére Kabdebó otthagyja Scheibert, aki behozatja

feleségét, apósát és sógornőjét; szülei a Wesselényi utcai szükségkórházban vannak. Az Üvegház ortodox pincének nevezett alagsorában művelődéstörténeti előadásokat tart az ott rejtőző közel kétezer embernek. Édesapja december 28-án meghal. Szilveszter napján édesanyját behozatja az Üvegházba. Alig egy órája vannak együtt, amikor részeg nyilasok betörnek a pincébe és a tömeg felé lönek. A felugró Adler Mária tüdejét éri találat. Scheiber Sándort előnti édesanyja vére. A sebesültet valahogyan még bejuttatják a zsidó szükségkórházba, de már nem tudnak segíteni rajta. Scheiber többé nem szabadul a lelki tehertől: édesanyját ő hozatta halála helyére. (Talán kései megnyugvást keresett *A halál mindenütt megtalál* című tanulmányában?) Itt van Löwinger Sámuel; vigasztalja: szedje össze magát, hamarosan újra kell indítani a Rabbiképzőt.

A felszabadulás után öccsével hetekig járkák a Kerepesi úti temetőt, ahol a tél során megfagyott több hónapos holttestek ezrei közül megkeresik a szüleikét. Ideiglenesen eltemeti szüleit a Kerepesi

úton, majd pár hónap múlva véglegesen Rákoskeresztúron, Adler Illés sírjával szemközt. Sírjuk mellett kijelöli sajátját.

A Rabbiképzőben 1945 februárjában, egyetlen hallgatóval, megindul az oktatás. A könyvtárat találat érte. A széttört polcokkal fűtenek. Lassanként visszaszállingóznak a tanítványok. Scheiber egy rózsadombi villa (Zsidókérdést Kutató Magyar Intézet) romjai alatt megtalálja és tanítványaival kiásatja a Guttman-könyvtár egy részét. A széderestén mindenki kap egy főtt tojást. Július 8-án megnyitja az Országos Rabbiképző Intézet könyvtárát. A Kun utcai lakás kifosztva. Befejezi Löw Immánuel emlékkönyvének szerkesztését. A Teleki térre jár könyvekért. Látogatja az egyedül maradtakat. A Joint révén élelmiszert és ruhát szerez, amit szétoszt. Ő maga éhezik. Hiányból és nemlétből merít erőt. A Rabbiképző professzoraként irodalmat és bibliatudományt tanít. 1947 nyarán – kéziratokat tanulmányozni – visszatér Angliába. Bálint Sándor meghívására 1949. április 7-én magántanári

székfoglalót tart a szegedi egyetem néprajzi tanszékén (*Mikszáth Kálmán és a keleti folklór*). (A katolikus Bálinttal – akinek boldoggá avatását mostanában kezdeményezik – való barátsága olyan, mint egy középkori legenda. Az éhező Bálintnak pénzt küld; az üldözött Bálintot meglátogatja. Talán ők voltak egymás legjobb barátai, s a barátságtörténelem – ha van ilyen – egyik legszebb és legmeghatóbb példái.) 1950-ben az Izraelbe kivándorló Löwinger átadja Scheibernek a Rabbiképző igazgatói tisztét. A Hitközség Róth Ernőt akarja igazgatónak, ezért évenként váltott igazgatást vezetnek be 1956-ig, Róth disszidálásáig. A nagyon sok emberi konfliktussal is terhelt öt év után Scheiber Sándor az egyedüli igazgató haláláig. 1954-ben kislánya születik, aki mártír nagyanyja nevét kapja. 1982-ben megszületik unokája. Az idők során a világ összes jelentős zsidó tudományos intézménye díszdoktorává avatja, vagy tiszteletbeli tagságot adományoz neki. Sokfelé hívják, a hetvenes évek elején – hivatalos levélben – felajánlják neki a

jeruzsálemi Héber egyetem könyvtárigazgató professzori állását. Az ötvenes évektől kezdve a külföldi zsidó tudományos központokban neve egyet jelent a magyar fővárossal; a Scheiber-név lehetett volna Budapest emblémája is.

Alakja is emblemátikus: a holocaust után ő volt a zsidó folytonosság régióinkban. Megszemélyesítette a reményt. Az emberek ránéztek és tudták, hogy nem veszett el minden. Az 1940-es évek végétől kezdődően megépített egy szellemi katakombát, ahová elrejtette és ahol fenntarthatta a zsidó kultúra minden rétegét. Mózesi sors jutott neki: biztosította a magyar–zsidó művelődés túlélését, de a magyar–zsidó kultúra itthoni ígéretföldjére már nem lépett be.

1984 késő nyarán, először és utoljára, eljut Izraelbe. Útinaplója végére – héberül – ezt a mondatot írja: Istennek hála, érdemesnek találtattam meglátogatni Izrael földjét. Ebben az évben jelenik meg a *Folklór és tárgytörténet* harmadik kötete, életében az utolsó könyv. Saját példányát

lapozgattam a napokban. Az első borító mögött cédulát találtam Scheiber kézírásával; egy Komjáthy Jenő idézetet: „Ki fény vagyok, homályban éltem.” A hátsó borító mögött leveleket őrzött. Egy jeruzsálemiből idézek, visszaraktam a könyv borítója mögé. „Kedves Mester, 26. X. 84., (...) Könyved pompás, alig tudtam letenni, olyan érdekes. (...) Nagyon vágyódom utánad ... (...) Te azokhoz a kevesekhez tartozol, akik az óriási művüknél is óriásiabbak. Csak Scholem volt ilyen. (...) Ezra (Fleischer)”. 1984 őszén már nagyon beteg. Rákja van. A következő év februárjában inkább csak fekszik már, könyvei közt, otthonában. Itt hal meg március harmadikán. Az erősödő morfiumkábulatból kisuttogott utolsó szavai: „Túl gyorsan jönnek a német lovak.” Felesége megkérdezte: „Milyen lovak?” „Amelyek közelednek.” Valaki utólag megjegyezte: az apokalipszis lovai lehettek. A maga választotta sírhelyre temetik Rákoskeresztúron, március hetedikén, délután két órakor, sok<%2>ezres, dermedten néma tömeg jelenlétében. Egyik

rabbitanítványa ezt mondja nekem: „Hiánya betöltéséhez száz évre lesz szükség.” Ezerkilencszáznyolcvanötöt írtunk.

Fennmaradt és hozzáférhető publikációinak száma körülbelül 1700, nem téve most különbséget a kis terjedelmű újságcikk és a nagymonográfia között. Ha az 1700 darab publikációt Scheiber alkotói korszaka mentén, tehát huszonéves korától haláláig egyenletesen elosztjuk, akkor azt kapjuk, hogy nagyjából minden tizedik napra jut egy cikk, tanulmány vagy könyv. Aki tudja, mit jelent írni, pláne tudományos igénnyel, annak nem kell magyarázni, micsoda alkotóerőt reprezentál ez a mennyiségi adat. Fennmaradt publikációkat említettem, mert életművének egy darabja elveszett 1944 nyarán-telén Dunaföldváron. Tudományos jegyzetei – köztük az angliai tanulmányúton készültek – és közlésre szánt jó néhány kézírata megsemmisült. Fennmaradt és hozzáférhető publikációiról beszélek, mert beszédeinek egy része nem maradt fenn, vagy összegyűjtésre vár.

Együtt voltunk egyszer, megkértem, meséljen valamit. Kérdezte, miről. Irodalmi témát kértem. Sorolni kezdett írókat, költőket. Kiválasztottam Kosztolányit. Egy órán át mesélt Kosztolányiról jobbnál jobb történeteket. Anekdotáiból egy egész alternatív magyar művelődéstörténet megírható lett volna. Le nem jegyzett vagy magnón nem rögzített beszédei, beszélgetései, adaléknak szánt megjegyzései, történetei, anekdotái rekonstruálhatatlanok ma már. Ez az egész világ odavan.

Egyik rabbitanítványa azt mondta, nem tudja, Scheiber Sándor mikor írta műveit, mert ő, aki nap mint nap tanúja volt Scheiber rabbiképzői életének, csak azt látta, hogy állandóan a pasztorációval volt elfoglalva: esketett, temetett, vigasztalt, prédikált. Önmagában ez a munka elég lenne egy embernek.

Karizmatikus erővel szervezte meg a magyarországi zsidó életet, vonzóerejének titkát máig sem tudják megfejteni. Kisugárzása volt, olyasféle, mint egy cáddiknak. Házasságok

összehozásával is foglalkozott. Az évek során Scheiber Sándor személye ezen a téren szinte intézményesült, több ezer házasulandót ismertetett össze. Halála után halomnyi társkereső cédulát találtunk íróasztalában, zsebeiben. Mondogatta: „Világhírű tudós akartam lenni, és lett belőlem egy világhírű sadchen.” Azt is mondta, hogy régen a házasságok az égben köttek, most a rabbiszemináriumban.

Ha tudományos életművének virtuális szféráit vizsgáljuk, tehát például tanítványai és követői munkásságát, az általa végzett tudományszervezői munkát – gondoljunk például *A Magyarországi Zsidó Hitközségek Monográfiái* elnevezésű sorozatra –, megállapíthatjuk, hogy Scheiber pusztán léteével, személyiségével reprezentálta az egész magyar–zsidó tudományos intézményrendszert.

Minden munkájában van valami katartikus. A látszólag jelentéktelen téma is monumentálissá válik kezében. Önéletrajzában írja – József Attila egyik mondatát variálva –, hogy ő nem nagy tudós, csak

egyedül maradt. Annak a ténynek – mert az tény –, hogy ő lett a magyar-zsidó tudományosság és szellemiség örököse, komolyságát, súlyát, felelősségét mélységesen megélte. Egy másik József Attila-idézet is illik rá: *„Tudunk egymásról, mint öröm és bánat. / Enyém a mult és övék a jelen. / Verset írunk – ők fogják ceruzámat / s én érzem őket és emlékezem.”* A holt tudósok írtak általa, a megöltek munkálkodtak tovább az ő révén. Dolgozatait időrendbe gyűjtve bársonytapintású egész bőrbe köttette. Az otthoni nagy könyvespolcon egymás mellett álltak, ott vannak ma is. A kötetek elejére – a kötéstábla belső oldalára vagy a szennylapra – egy-egy rövid idézetet írt. A háborús években készült munkáit tartalmazó kötetben ez a zsoltáridézet található: *„Mert atyám s anyám elhagytak, de az Örökkévaló befogad engem.”* Az egyik, az ötvenes évekből való kötetbe is egy zsoltárverset írt: *„Ha törvényed nem volna gyönyörűségem, elmerülnék a nyomorban.”* Szaktárgyaihoz való viszonyulását is jellemzik ezek az idézetek: emlékek, transzcendentális viszonyok és

valami mélységesen mélyről jövő egyszerű fájdalom járja át tisztán tudományos rendeltetésű írásait is.

Általában magyar, német, angol és héber nyelven írt, de publikált franciául és olaszul is.

Az általa írott vagy szerkesztett könyvek száma negyvennégy.

A tudományágak, amelyekkel behatóan foglalkozott: hebraisztika, judaisztika, orientalisztika, nyelvészet, klasszika-filológia, textológia, irodalomtörténet, irodalomtudomány, bibliográfia, néprajz, tárgytörténet, könyvtörténet, illuminált kézirat-történet, művészettörténet, ikonográfia, történelem, művelődéstörténet, epigráfia, régészet.

Orientalisztikai és hebraisztikai munkásságának csúcspontját geniza-kutatásai jelentik. Az a műfajilag sokrétű, a magánlevéltől a himnuszig terjedő, körülbelül negyedmillió kézirat-töredék, amit genizának hívunk, szétszórva található a világ könyvtáraiban Cambridge-től New Yorkig, Budapesttől Pétervárig. Gyakran ugyanannak a kéziratnak különböző részei más-más

gyűjteményben vannak. Elolvasásuk, megfejtésük, összeillesztésük – a hebraisztika eme puzzle-játéka – óriási szakmai felkészültséget, emlékezőtehetséget és asszociációs képességet igényel. Scheiber, Hahn István szavaival, a geniza-anyag irattöredékei közötti kapcsolatok felfejtésének „valóságos virtuóza” volt. Legnevezetesebb találata az eddig ismert legkorábbi zsidó dallam lejegyzőjének azonosítása. Az Adler-gyűjteményben őrzött piyyuton Scheiber ráismert a Kaufmann-gyűjteményben általa azonosított Obadja kezevonására. A két észlelés között tizenegy évnyi idő és egy óceán helyezkedik el. Ma már az általa inspirált kutatások irodalma is könyvtárnyi. Scheiber eredményeinek is köszönhetően jelentősen gazdagodott a kora középkori zsidóságról alkotott kép: kapcsolatot teremtettek a keresztény nyugat és a muszlim kelet között.

Idetartozó tudományos bravúrai közül egy másikat is megemlítek: a Solomon Schechter által kiadott híres-hírhedt középkori bibliakritika, a *Régi*

kérdések (Seélót Attiqot) szerzőjének alakját Scheiber rajzolta meg midrás-kutatásai révén.

Munkastílusáról. Amikor a felszabadulás után visszamennek a Kun utcai házba, a kifosztott és hideg lakásban Scheiber leül egy székre, betakarja magát és ír.

Az éjszaka sokszor érte íróasztalánál ülve.

A lakás legnyugodtabb része az ő dolgozószobája volt, ezért ott helyezték el gyerekük rácsos ágyát, a kisgyerek ott aludt apja íróasztala mellett. Ha apja otthon volt, Mari nem akart aludni, beszélt, nevetgélt, apja sem dolgozhatott. „Ez csak akkor van így, ha te itthon vagy – mondta felesége –, ha nem lát téged, ez a gyerek szó nélkül lefekszik, alszik.” Scheiber nem hitte. „Próbáld meg, tégy úgy, mintha elmennél” – tanácsolta Lili. Scheiber felöltözött, felvette a cipőjét, kabátját, kalapját, elkészönt Maritól és kiment a dolgozószobából. Néhány perc múlva Mari aludt már. Scheiber visszaosont asztalához, írt, dolgozott. S ez így ment estéken keresztül, sokáig: utcai ruha, köszönés,

visszalopódzás, munka kevés fénynél, gyerekszuszogásban. „Hát te nem mentél el?” – szólalt meg egyszer Mari, mikor apja már ismét asztalánál ülve dolgozott. „Nem” – felelte Scheiber, s a kisgyerek lefeküdt, aludt csendben, nyugodtan ezután.

„Csak otthon tudok igazán dolgozni” – ezt sokszor mondta.

Papírszeletek, rádiók, itatósok, kifogyott tollak, elporladt cédulák – ezek voltak az íróasztalán. Kezdetben idegenkedett a golyóstolltól is, mártogatós, vékonyhegyű tollal írt. A papírokkal, holmikkal teli íróasztalán sokszor feldőlt a tintatartó, ezért aztán kénytelen-kelletlen rászokott a golyóstollra. Gyűjtötte a tollakat. Ha felesége vagy lánya valahonnét egy tollkészletet kapott ajándékba, olyan vágyakozó szemmel nézte, hogy megsajnálják és odaadták neki.

Asztalfiókjában spárgák, szemüvegtokok, erszények, noteszok, jobb állapotú borítékok. Ha külföldről könyvet kapott, eltette a borítékot, amiben

küldték, hogy abban majd ő küld könyvet. Sose használta el ezeket a borítékokat.

Könyvei közül ma is ki-kicsúszik egy-egy cédula gyönyörű, apróbetűs kézírásával.

Hogy miből merített lelkiert a munkához, csak találgathatjuk. 1976-ban például fél éven át hetente beidézték a rendőrségre kihallgatásra. Konceptiókért készítették elő ellene, de a várható nemzetközi felháborodástól megijedtek és abbahagyták. A zaklatásokba Scheiber lelkileg majdnem belerokkant. Betegségének eredendő okát ebben látjuk. Életművében hiába keresem ennek a korszaknak a nyomát. Dolgozott, írt, mintha mi sem történt volna.

A vilniusi zsidók játszóteret és sportpályát építettek a gettóban. Amikor átadták a gyerekeknek, a gettó egyik tisztviselője, Josef Muskat ezt mondta: „Ha valaki a jövőben majd gettóéletünk nyomait akarná felkutatni, és nem maradnának utánunk sem dokumentumok, sem pedig naplók, ez a hely igazi szimbóluma lesz majd a bennünk rejlő elfojthatatlan életerőnek és élni akarásnak.”

Átvíve ezt a gondolatot Scheiber Sándor életművére: ha valaki a jövőben a magyar zsidóság életének és kultúrájának nyomait akarná felkutatni, és csak a scheiberi életmű állna rendelkezésére, ez a maga teljességében képes lenne reprezentálni a magyar zsidó művelődéstörténet gazdagságát, és igazi szimbóluma lenne annak a szellemi erőnek és gerinccességnek, amellyel a magyar zsidóság a holocaust után képes volt talpra állni és megmaradni.

FREUD KŐBÁNYÁN

Tószegi Freund Antal

emlékezete

A tószegi Freund család – Dréher Antal Kőbányai Sörgyárával, a Leszámítoló Bankkal és a Pesti Magyar Ipari és Kereskedelmi Bankkal – 1892-ben megalapította a Kőbányai Polgári Serfőző (Serfőződe) Részvénytársaságot, amely 1894-ben kezdett el termelni – az első évben ötvenezer hektoliter, a másodikban százezer hektoliter sört. Az 1910-es évek második felében a cég ügyvezető igazgatója dr. tószegi Freund Antal volt – az idegen nyelvű szakirodalomban dr. phil. Anton von Freund –, aki 1880-ban született Budapesten és 1920-ban halt meg Bécsben. Van róla egy bekeretezett fénykép Londonban, a Maresfield Gardens 20. alatt, abban a

házban, ahol Freud meghalt. A fotó a harmincas éveiben járó, nemesen szép arcvonású Freund Antalt ábrázolja kalapban. Tragikus sors jutott neki. Első felesége öngyilkos lett. Lánya neurotikus volt. Újranősült, de barátnőt is tartott, akire halála után pénzt hagyott. Második feleségét Ferenczi Sándor – Freud legközelebbi munkatársa és barátja – analizálta, húgát, Freund Katát maga Freud. Freund Kata (Katinka) szegényeket védő, népházat – Budapest, V. kerület, Vág-utca 12. – alapító szociális munkás, mondhatnánk, laikus szociálpszichológus volt, aki már a korai időkben analitikussá képezte ki magát Freudnál, s később gyermekanalitikus lett. Haláláig szoros barátság fűzte a gyermekpszichológus Anna Freudhoz. Freund Kata Lévy Lajos belgyógyásznak volt a felesége. Lévy a Pesti Izraelita Hitközség kórházai C-belgyógyászati osztálya főorvosa, majd a Szabolcs utcai Zsidó Kórház igazgatója volt, Ferenczi Sándorhoz járt analízisbe, később pedig Ferenczi orvosa lett, s így egy nyelvbottlásáról is híressé vált: amikor a leukémiában

szenvedő Ferenczi már olyan beteg volt, hogy nem tudott felkelni az ágyból, azt mondta neki, hogy a gyógyszer, amelyet felír, „biztos, mint a halál”. Lévy Lajos édesanyja Löw Lipót szegedi főrabbi unokahúga volt. Lévy anyai nagybátyja Kármán Mór, a modern magyar pedagógia megalkotója és dr. Eötvös József kultuszminiszter tanácsadója, unokatestvére. Kármán Tódor, a helikopter feltalálója és a „rakéta-tudomány atyja”, unokanagybátyjai között volt Löw Sámuel, a korszak egyik legkiválóbb orvosa, és Löw Immánuel, akit a „földkerekség legtudósabb rabbijának” neveztek. A korszak egyik legjobb diagnosztájának tartott és rendkívüli intuíciós képességekkel rendelkező Lévy többször kezelte Freudot, sőt, állítólag Horthy Miklós is a páciensei közé tartozott. Ferenczi Sándort ő vitte el Freudhoz Bécsbe. Öregkorukra Lévy Lajos és Freund Katinka Freud lányának, Annának szomszédai lettek Londonban. Unokaöccsük, a Lévy-tanítvány Tószegi Antal (Antony Toszeghi), Freund Antal fia, az 1930-as években Martin Freud családját gondozta Bécsben,

majd az Anschluss után Londonba települt, és az 1970-es években Anna Freud kezelőorvosa volt. A filozófiadoktor és sörgyáros tószegi Freund Antalnak tehát volt oka és lehetősége rokonszenvezni a pszichoanalízissel, sőt, olyannyira elkötelezett és hozzáértő lett, hogy szakmai jellegű rendezvényeken is képviselhette Freudot vagy Ferenczit. 1919 februárjában például – a beteg Ferenczi helyett – Freund Antal elnökölt és tartotta meg a bevezető előadást a Főiskolai Pszichoanalitikai Egyesület alakuló ülésén. A Freund javaslatára elnökké megválasztott Litván József – akkor első éves orvostanhallgató – 1984-ben Freundra úgy emlékezett, mint aki „maga is analitikus volt, bár orvosi diplomával nem rendelkezett”.

Az első világháborús évek nélkülözései, a nyomasztó élet, az elégtelen táplálkozás miatt Anna Freud megbetegedett. A fertőzést – amelynek első jelei 1917 januárjában jelentkeztek influenzás tünetekkel – tuberkulózisként diagnosztizálták. 1917. június 30-tól kezdődően – Ferenczi jóvoltából –

Freudék két hónapot töltöttek Csorbatón a Mária Terézia-villában, szokatlanul hideg és viharos időben, de jó hangulatban. *„Bár a magyarok faragatlanok és hangosak – írta Freud 1917. augusztus 21-én –, de az udvariasság, vendégszeretet, barátság és hűség a nagylelkűség formáját ölti, és ennek köszönhetően szinte gázolunk a túlradó kenyér-, vaj-, kolbász-, tojás- és szivarbőségben, mint valami primitív törzs főnöke.”* Augusztusban tértek haza Bécsbe, kis időre megszakítva útjukat Budapesten. Freud hazafelé utaztában írta meg cikkét Goethéről –*Egy gyermekkori emlék a Dichtung und Wahrheitből.* 1917-ben Anna kellemes napokat töltött Ferenczi családjánál, anyjánál és húgánál. Pihent, evett, lovagolt. Ferenczi húga összeismertette néhány helybéli tanárral, úgyhogy a következő nyáron Anna Freud – aki Bécsben tanárként dolgozott – elhozta az osztályát. Ezekben a szervezőmunkákban nagy szerepet vállalt Lévy Lajos és Freund Kata, aki amolyan anya-pótléket is jelentett Annának.

1918-ban, amikor a bécsi lakások általában fűtetlenek voltak, és alig volt mit enni, és amikor Freud – kabbalisztikus számítások alapján – halálát várta, a Freud család – a körülményekhez képest – jól volt ellátva élelemmel, mert Ferenczi és Freund – katonai pozícióikat és kapcsolataikat felhasználva – minden körülmények között szereztek nekik élelmiszert, elsősorban húst, amely Freudnak mindig is fő tápláléka volt, és Trabucco szivarokat: ezek nélkül Freud képtelen volt dolgozni. Ekkoriban történt, hogy tószegi Freund Antal herefájdalmakkal kórházba került, ahol diagnosztizálták hereszarkómáját, és megműtötték. A nők körében népszerű, szép, gazdag és művelt férfinál – betegsége természete miatt és a kór kiújulásától való félelmében – neurózis fejlődött ki, és mélységes depresszióba zuhant. Elutazott Freudhoz, aki 1918–19 között analizálta és lelkileg meggyógyította. Halálos betegségének tudatában Freund elhatározta, hogy vagyonát jótékony célokra fordítja. Már korábban is segítette gyárának megöregedett munkásait, jelentős

összegeket adva a vállalat nyugdíjintézetének, most úgy döntött, hogy pénzének nagyobbik részét a pszichoanalízis előremozdítása érdekében fogja felhasználni. Az volt a terve, hogy vagyonából másfélmillió koronás összegű Sigmund Freud-alapítványt hoz létre, aminek gondozásával Budapest városát bízta meg. Elképzelései szerint az alapítványból – Ferenczi Sándor tudományos irányításával – pszichoanalitikai népkórházat létesítenének Budapesten a kispénzű neurotikusok, depressziósok kezelésére. Egy kisebb összeget pedig nemzetközi pszichoanalitikai kiadó létrehozására fordítanának. Freudnak ugyanis vég nélküli nehézségeket okozott könyvei és folyóiratcikkei megjelentetése. Nemcsak azért, mert hiánycikk volt a papír, a betűminta, a munkaerő, hanem mert kiadója, Heller nehézkes ember volt. Freund Antal és Freud elhatározták, hogy egy független, saját tulajdonú kiadóvállalatot alapítanak, amely lehetővé teszi Freud számára a kiadási munka önálló irányítását. Az elképzelés először az volt, hogy a kiadót Budapesten

hozzák létre, hiszen itt volt a pénz, de később – 1918 novemberében – Freud Bécshez ragaszkodott. Addigra Freund negyedmillió koronát már átutaltatott Freud bécsi bankszámlájára, ám nagyon is kétséges volt, hogy a magyar hatóságok lehetővé teszik-e a fennmaradó és nagyobbik összeg kijuttatását az országból. Mindezek végül is azzal az érzéssel töltötték el Freudot, hogy van miért élnie, talán ezért is kezdett el ekkortájt egyre többet foglalkozni az írással. Ugyancsak 1918-ban Freud és barátai elhatározták, hogy kongresszust tartanak a nyári vakációk idején. Eleinte Breslauban tervezték megtartani, ám szeptember elején Budapest mellett döntöttek. A nyári szabadságok problémája ebben az évben elég zavaros volt, de Ferenczinek sikerült a Tátrában – ugyanott, ahol az előző évben – Freudéknak elhelyezést találnia. Freund Antal felajánlotta, hogy a tátrai út előtt pihenjenek nála. 1918. július 5-én Freud és a huszonhárom éves Anna hajóra szálltak Bécsben és titokban Budapestre érkeztek. Kiautóztak Kőbányára, a tószegi Freund

villába. Itt vendégeskedtek, Freud egy-két hétig, Anna több hónapig. Freud felesége ezalatt második lányát, Sophie-t látogatta meg. A csorbatói szobák augusztus végéig voltak hozzáférhetőek, majd ezután, nem messze, Lomnicban, a Vidor-villában kaptak elhelyezést szeptember végéig. Itt döntöttek arról, hogy a Kongresszust Budapesten tartják, mert Freud azt mondta, hogy Budapest a pszichoanalitikai mozgalom központja. Anna Freud ezalatt egy kőbányai iskolában tanított, formálisan pedig Freund Vera házinevelőjeként szerepelt. Kőbányán fogadta bécsi diákjait „project tanításra”. Tanulóinak Magyarország volt a project, tapasztalataikat feljegyezték, és aztán Bécsben a könyvtárban folytatták a munkát. Szeptemberben találkozott szüleivel és bátyjával, Ernsttel Budapesten, ők a kongresszusra érkeztek, Anna visszautazott Bécsbe, hogy tanári munkáját folytassa.

Sigmund Freud kőbányai tartózkodását titokban tartották, nehogy a riporterek megrohamozzák a vendéglátó házat. Freudot csak Ferenczi Sándor, Lévy

Lajos, az *Álomfejtést* magyarra fordító Hollós István, tehát a legszűkebb baráti-szakmai kör látogathatta. Radó Sándor is csak évtizedek múlva idézte fel, miként ültek együtt egy kisvendéglői kerthelyiség diófája alatt Freuddal és Annával. A városban beszéltek, hogy Freud Pestre érkezett, de azt, hogy hol lakik, nem tudták. Dénes Zsófia visszaemlékezéseiben megírja, hogy ő a Japán Kávéház művészasztalánál hallotta Freud titokzatos pesti tartózkodásának hírét. *„Elrohantam Ferenczihez, aki akkor már Pesten volt katonaorvos. Sándor, igaz ez? Miért nem mondtad el nekem? Mert szavamat adtam nekik (...) Vendéglátó barátja úgy intézkedett, hogy a kert vasrácsos kapuja zárva legyen, és csöngetésre a kertész azt jelentse: nincs senki a házban. (...) Másnap, amikor a válaszáért beállítottam, komoly volt az arca. Tudod, mit kérdezett? Hogy te újságírásból élsz-e. Azt feleltem: igen. Erre azt kérdezte, hogy az ilyen interjúval külön keresnél-e. Azt feleltem: bizonyára, mert ez újságírói bravúr lenne. És erre azt mondta: hát akkor jöjjön el a hét végén.”* Az interjú – amelynek az elejét hangulatfestésként

idebillentyűzőm – a Világ 1918. augusztus 4-i, vasárnapi számában jelent meg. „Utam kivitt Budapest határába, egy zöld gyepágyas, Studió-rajzú, levegős és nagyszerűen magányos villába, Sigmund Freud tanár jóbarátjainál tartózkodik látogatóban. A szobába, ahol ültünk, annyi fény özönlött be, mintha műteremablakon áramlanék. Kint júliusi, teljes rózsákat facsart a szél. Freud háttal ült az ablaknak, nagy, sötét bőrfotelben és világosszínű, nyári öltönyben.”

Az Ötödik Nemzetközi Pszichoanalitikai Kongresszust 1918. szeptember 28–29-én rendezték a Magyar Tudományos Akadémia dísztermében. Freudon és szakmabeli lányán kívül részt vett felesége és legfiatalabb fia, Ernst Freud, a későbbi építész, aki 1926-ban házat épít Palesztinában Chaim Weizmannnak. Ez volt az egyetlen olyan kongresszus, ahol – Annán kívül – a Freud család valamelyik másik tagja is megjelent. Ernst, kétéves frontszolgálat után – tuberkulózis és nyombélfekély miatt – szárnysegédi rangban rokkantállományba került, és 1918 nyarán egy tátrai szanatóriumban pihent, ezért tudott

csatlakozni szüleikhez. A tudományos kongresszus témája a háborús neurózisok voltak. Szakmai megfigyelőivel az Antant is képviseltette magát. A konvencióktól mentes tanácskozás hangulatát – a szivarozva és cukorkát szopogatva gondolkodó Freudot – Kosztolányi Dezső megörökítette. Budapest főpolgármestere és előjárói a résztvevőket a nemrégiben megnyitott Gellért Szállóban helyezték el, egy külön gőzshajót bocsájtottak rendelkezésükre, fogadásokat és vacsorákat adtak. A Nemzetközi Szövetség következő elnökévé Ferenczi Sándort, főtitkárává Freund Antalt választották. Freud – családja neheztelése ellenére – olvasta, és nem szabadon mondta előadását – *Fejlődési tendenciák a pszichoanalitikus terápiában* –, amelyet júliusban írt, Kőbányán, a Freund-villában. A kongresszus szinte eufórikus hangulatában Freud bizonyos volt abban, hogy a pszichoanalízis világviszonylatban legfontosabb központja Budapest lesz. Októberben például több mint ezer diák kérvényezte a rektornál, hogy Ferenczi előadhassa a pszichoanalízist az

egyetemen. A magyar kormány ígéretet tett, hogy létrehoz egy pszichoanalitikai intézetet, és bevezeti a tárgy egyetemi oktatását valamelyik megfelelő tanszékhez rendelve. A Freund által adományozott pénz Budapesten volt, ahol Otto Rank, Freund és Ferenczi hónapokat töltöttek el az új kiadóvállalat megszervezésével. Még arról is beszéltek, hogy Rank áttelepül Budapestre. De a Monarchia felbomlása minden elképzelést megghiúsított, hónapokba is beletellett, amíg egy levél Pestről Bécsbe jutott, a letéti pénz hozzáférhetősége megingott.

„Tudom, hogy Ön egy magyar hazafi – írta Freud 1918 őszén Ferenczinek –, és ezzel kapcsolatban fájdalmas tapasztalatokra számíthat. Úgy tűnik, a magyarok azzal a gondolattal hitegetik magukat, hogy ők egyedül elkerülhetik az országuk megkisebbitését, mert a külső világ különösképpen szereti vagy tiszteli őket: egyszóval, hogy ők »kivételek«. (...) Biztosan el kell jönnie a kiábrándulásnak és rossz idők jönnek majd vele. Mindazok a hiányosságok, amelyeket a magyarok mint politikusok mutatnak, önmagukon fognak visszaütni. Még jó időben vissza a haza iránti libidóval és azt a pszichoanalízisnek szentelni, különben visszavonhatatlanul nyomorultul fogja érezni magát. (...) Nem tudja, hogy a lovagi kornak vége van Don Quijotéval együtt?! Ne engedje, hogy túlságosan érintve legyen Magyarország sorsától; talán egy ilyen tehetséggel megáldott és életerős nép meg fog újulni. Ami az öreg

Ausztria letűnését illeti, csak mély meglepődöttséget érzek. Sajnos én nem tartom magamat sem németnek-osztráknak, sem pán-germának.

Szeretnék mély szimpátiát érezni a magyarokkal, de képtelen vagyok rábírní magam. Nem tudom túltenni magam ezeknek az egészen műveletlen embereknek a kegyetlenségén és érzéketlenségén. Kétségtelenül nem voltam a régi rendszer híve, de kétlem, hogy a politikai bölcsesség jele volna megölni a legokosabbat (Tisza) a sok gróf közül, és a leghülyébbet (Károlyi) megtenni elnöknek. A mi pszichoanalízisünkre is balszerencse jár. Nem előbb kezdte el érdekelni a világot – a háborús neurózisok miatt –, mint amikor a háborúnak vége lett, és amikor végre keresztezi az utunkat egy pénzforrás, azonnal kiszárad. Persze a balszerencse az élet szokásos velejárója. A mi királyságunk bizonyosan nem ebből a világból való.”

A helyzet Ausztriában olyan rossznak tűnt, hogy többen is megpróbálták emigrációra készíteni Freudot. Ferenczi magyarországi áttelepülést javasolt 1918 novemberének elején.

Az Internationaler Psychoanalytischer Verlagot 1919. január közepén alapították meg Bécsben. Az igazgatók: Freud, Ferenczi, Freund, Rank. Első kiadott könyvük a háborús neurózisokról szólt, Abraham, Ferenczi, Jones és Simmel írták, az előszót Freud. A kiadó a teljes húszéves működése alatt mintegy

százötven könyvet jelentetett meg, köztük Freud összegyűjtött munkáit. Freud nem kért jutalékot a könyvei után, sőt ő maga is adott saját pénzéből a kiadásokra. Igazából Rank volt a motorja a kiadónak, pihenés nélkül dolgozott éveken át. Freud életrajzírója, Ernest Jones szerint, Rank teljes testi és szellemi kimerülésének ez volt az oka.

A Freund-féle másfélmillió koronás – kb. félmillió dolláros – alapítványi tőkéből összesen félmillió koronát utaltak át Bécsbe. Ennek az összegnek a felét Bécsben akarták tartani, a másik felét Londonba átutalni. A Monarchia felbomlásakor a koronát vagy osztrák koronaként, vagy az akkor alakult Csehszlovák Köztársaság koronájaként lehetett elhelyezni. A kiadó a Bécsben hagyott negyedmillió koronát osztrák koronaként tartotta a bankban. Ez szerencsétlen dolog volt, mert az osztrák korona inflálódott, míg a csehszlovák korona megerősödött. A kiadó által foglalkoztatott nyomdák is Csehszlovákiában voltak, így ezeket csehszlovák koronában kellett kifizetni. 1919 szeptemberében

Ernest Jones és Eric Hiller – utóbbi a kiadónál alkalmazott egyik munkatárs – elhatározták, a másik negyedmillió koronát kicsempészik Ausztriából Angliába. Az osztrák határon a vámvizsgálatnál meztelenre vetkőztették őket, de végül sikerült kivinniük a pénzt Londonba. A Magyarországon megalakult Tanácsköztársaság az alapítványi összeg hátramaradt nagyobbik részét az országban tartotta. A fehérterror idején – a növekvő antiszemitizmus miatt is – Ferenczi helyzete megingott. Freund, Rank és Ferenczi hiába igyekeztek meggyőzni a hatóságokat, engedjék ki Bécsbe a pénzt, csak azt sikerült elérniük, hogy a pénz egy részét megmentették a lefoglalás elől. A fővárosi hatóságok úgy döntöttek, hogy ezt a jótékony célú összeget emberbaráti célokra kell fordítani, de csakis az országon belül. Ferenczi felajánlotta, hogy a pénz felét kapja meg Budapest jótékony célra, másik felét pedig fordítsák a pszichoanalízis előmozdítására, hozzanak létre egy szakirányú intézetet a fővárosban. Bódy Tivadar polgármester felkérte az

egyik orvosprofesszort – nem tudjuk, kit –, készítsen írásbeli véleményt a pszichoanalízis tudományos állásáról. A vélemény nagyjából csak idézeteket tartalmazott egy freiburgi orvos, Hoche, 1910-ben Baden-Badenben tartott a freudi elméletet „ördögi módszernek” nevező előadásából. Ferenczinek – aki a Tanácsköztársaság idején a pszichoanalízis egyetemi tanári rangú előadója volt – felajánlották, írjon ellenvéleményt. Ő Freud tanácsát kérte. 1920. január 1-jén Freud ezt válaszolta Ferenczinek:

Kedves Barátom:

Proszit az Új Évre, bárcsak megérné – lévén sokkal fiatalabb, mint én – hogy lásson valamelyes menekülést a nyomorúságnak ezen tengeréből!

Nagyon nagy sajnálkozással töltött el az a meglátásom, hogy nem sikerült előbbre jutnia Bódyval, aki, azt hiszem, egy gyáva és csalo állat. Meggyőződése, hogy másfajta és ellentmondást nem tűrő módon kell vele bánni. Úgy tűnik, ön úgy viselkedett, mint egy alázatos ügyfél a bíróságon, akitől megtagadják az időt, hogy kifejtse az álláspontját, pedig úgy kellene őt önnek kezelnie, mint egyenlő jogokkal rendelkező felet. Továbbá, az az elképzelése, hogy egy udvari tanácsostól protekciót kér, megdöbbenett engem, mert teljesen elhibázott; jó, hogy kérése visszautasításra talált.

Azt javaslom, ahelyett, hogy ismételten könyörögni B-nek, hogy nagy kegyesen megajándékozza önt egy személyes kihallgatással, kérje meg Lévy Bélát (Lévy Lajos

bátyja, nemzetközi jogász, H. M.), hogy küldjön neki egy formális levelet – szilárd és kimért stílusban írva – valami ilyesféleképpen:

Ön, az a személy, akit az ajándékozó teljes hatalommal ruházott fel, minden kétséget kizáróan részes abban, hogy a város képviselői magukévá tettek egy ellenséges, negatív hozzáállást az alapítványi összegnek az adományozó szándékai szerinti és az előző polgármester által jóváhagyott felhasználásához.

Tévedhetetlen bizonyítéka ennek az volt, hogy ön ítéletet kért valakitől, aki a leghalványabb szakismerettel sem rendelkezett ahhoz, hogy megőriztessék a közönséges előítéletektől. Ez a hozzáállás a város részéről nagyon sajnálatos, hiszen egy intézet létrehozása a pénztelen idegbetegek kezelésére a legnagyobb mértékben humanitárius és tudományosan igen értékes vállalkozás lett volna, amely Budapestet a többi nagy központ elé helyezte volna.

Ha Budapest visszautasítja ezt a tervet, önnek nem kell az ügyet tovább sürgetnie. Továbbá, legyen biztos abban, hogy a sok idegen, az olyan emberek felvétele a kuratóriumba, akik számára a munka ismeretlen, és akiket az érdekeik más irányokba húznak, csak egy állandó meg nem értés forrása lesz, és elkerülhetetlenül veszélyeztetni fogja a vállalkozást.

Másrészt, ön megadhatja az abszolút biztonságot az ajándékozó nevében, hogy az összeget nem fogják más felhasználásra számításba venni, mint amire szánva lett. Halála esetén is biztos lehet abban, hogy az örökösei és a végrendeletének végrehajtói az akaratát változtatás nélkül teljesítik. A kölcsönös hajthatatlanságnak az egyetlen következménye az lenne, hogy az összeget nem lehetne felhasználni, és sem a város, sem a tudomány nem részesednének belőle. A város képviselői legyenek teljesen tisztában azzal, hogy bármilyen próbálkozás, hogy az összeget a saját szempontjaikra fordítsák, mind most, mind a jövőben kudarcra lesz ítélve.

Ennek a kellemetlen lehetőségnek a fényében ön javasolja – ismét csak az ajándékozó nevében – a következő megoldást, amely eloszthatja az összes nehézséget. Készüljön fel, hogy az összeg kéthetedét átutalja a városnak szabad felhasználásra, feltéve, hogy a maradékot azonnal és semmiféle további ellenőrzés vagy megszorítás nélkül az ön rendelkezésére bocsátják, hiszen ön az ajándékozó megbízottja az ő tudományos céljainak véghezvitelében. Ha a város képviselői nem fogadják el ezt a megosztást és éles elválasztást, akkor önnek kell felelőssé tennie őket az ajándékozó emberieségi céljainak érvénytelenüléséért.

Ennyit a levélről. Keményebbé is alakíthatja, de semmiképpen ne enyhítse. Erélyesen utasítson vissza minden elképzelést a pénz elaprózva elfecsérléséről vagy bármely más megalkuvásról. Végső esetben (bár nem szívesen) beleegyezhet, hogy a város az összeg háromhetedét kapja.

Az ön erélyessége a végén hatásos lesz. Bármilyen további »jelentés« vagy »vélemény«, teljesen fölösleges lesz. Az ön részéről való ilyen hozzáállás előfeltevése egyetértés lenne azzal, hogy Tóni(Freund Antal, H. M.) eredeti szándékát nem teljes mértékben visszük végbe. Ezt most Budapesten nem lehet megtenni. Őrizzen meg valami közvetlen autonómiát.

Gyors és energikus lépést javaslok az ön részéről.

Szívélyes üdvözléssel, az Ön Freudja.”

A próbálkozások nem értek el semmit, csak három év múlva tudták az összegnek egy kis részét kimenteni, és 1926-ban tízezer svájci frankot megszerezni.

Freud elhatározta, hogy a kapott pénz kamataiból díjat alapít, amelyet minden évben a legjobb orvosi, illetve nem orvosi tárgyú esszé írójának ítélnek. A második évben az egyik díjazott Róheim Géza volt.

1919 márciusában Freund Antalnál hasüregi áttét jelei mutatkoztak. Hónapokon át remény és félelem között hanyódott. *„Ebben az évben nem lesz nekünk többé semmiféle Magyarország”* – írja Freud május 9-én Max Eitingonnak, az analitikai mozgalom Freund melletti másik gazdag emberének, majd április 20-án Ferenczinek a következőket: *„Harminchárom évvel ezelőtt, frissen avatott orvosként egy bizonytalan jövővel kellett szembenézzek, azzal az egyetlen megoldási lehetőséggel, hogy Amerikába megyek, ha az alatt a három hónap alatt, ameddig készleteim kitartanak, nem történik valami reménytkeltő. Nem lett volna jobb összességében, ha a sors abban az időben nem mosolyog rám olyan barátságosan? Bármit is értem el azóta, a biztonságot nem értem el. Mégis, nem leszek képes sokkal többre, mint egy másik egyharmad évszázadnyi kemény munkára – emberi lényekkel és démonokkal.”*

1919 októberében Ferenczi – Magyarország nemzetközi elzártságára hivatkozva – lemondott az egyesületben betöltött elnöki tisztéről. Az irányítást Jones vette át, és a pszichoanalitikai mozgalom központjává Londont tették meg. Ekkortájt, október elején egy londoni orvos, David Forsyth több hétre Bécsbe utazott, hogy Freudtól analitikai órákat vegyen. Forsyth felvidította Freudot azzal a véleményével, hogy Freund Antal kiújulónak tűnő daganata nem rosszindulatú. November közepén maga Freud is felfedezett egy vándorvesét Freundnál, amelyikről – legalábbis rövid ideig – azt remélték, hogy ez az a valami, amit a magyar orvosok kiújult daganatként diagnosztizáltak. Bizakodott azért is, mert egyik közeli munkatársát, Ludwig Binswangert – aki egyedül Freuddal osztotta meg betegségé igazi természetét – még 1912-ben ugyanazzal a daganattal műtötték, mint Freundot, s Binswanger életben volt. Azonban egy további, diagnosztikai célú műtét minden kétséget kizáróan igazolta a metasztázist, és Freund Antal állapota gyorsan romlott.

Freud mindennap Freundnál volt. Talán közösen néztek szembe a halállal. Szeptemberben a kiadó vezetőségében a munka ellátására már képtelen Freund Antal helyére Ernest Jones került. Találkozásukról Jones utólag megjegyezte: *„Ez volt az egyetlen alkalom, amikor von Freunddal találkoztam, és sohasem fogom elfelejteni azt a szomorú kifejezést, amely ebből a halálra ítélt emberből áradt, miközben nézte az utódját.”*

Még az 1910-es évek elején Freud legbizalmasabb munkatársi köre – Ferenczi Sándor, Karl Abraham, Ernest Jones, Otto Rank és Hans Sachs – egy zárt, szinte titkos műhelyt hozott létre az „Öreg” körül. Ez volt az ún. Bizottság, amely „erőt öntött Freudba”. Az ókori holmik gyűjtése Freud hobbija volt. Voltak régi görög intagliói is, ezekből egyet-egyet ünnepélyesen átadott a Bizottság tagjainak, akik azokat gyűrűbe foglaltatták és viselték. Freud maga is hordott egy ilyen gyűrűt: egy Jupiter-fejet ábrázoló görög-római intagliót. Freud közölte a szenvedő Freund Antallal, hogy megválasztották a Bizottság leendő tagjának, és

átadott neki egy intagliós gyűrűt. Decemberben Abraham, aki a budapesti kongresszus alatt ismerkedett meg Freund Antallal – megkérdezte Freudtól, hogy szerint Freund tisztában van-e közelgő végzetével, mert írna neki, de nem tudja, milyen hangot üthet meg. Freud azt válaszolta, hogy Freund mindennel leszámolt józanul, sőt, még arról is rendelkezett, hogy az a gyűrű, amelyet – mint a Bizottság leendő tagja – tőle kapott, a halála után visszaszármaztassék, hogy Eitingonnak –, aki a Bizottságban az ő helyébe lép – átadható legyen. Később Freund özvegye igényt tartott a gyűrűre, így Freud a saját maga által viselt gyűrűt adta Eitingonnak.

A haldokló Freundot Freud nap mint nap kísérte a halál felé. Freund Antal halála után három évvel Freud is rákos lett. Max Schur, Freud kezelőorvosa írja, hogy a szenvedő Freund Antal szelleme állandóan a beteg Freud előtt volt.

Dr. tószegi Freund Antal 1920. január 20-án hunyt el Bécsben. Freud hangsúlyozta, hogy Freund

hősiesen halt meg, nem hozott szégyent a pszichoanalízisre. Másnap ezt írta Eitingonnak:

„T(oni) F(reund) meghalt tegnap, megszabadult csendben gyógyíthatatlan betegségéből. Az ügyünk szempontjából nagy veszteség, számomra metszően éles fájdalom, mégis olyan, amelyhez az elmúlt hónapok során volt módom hozzászokni. Reménytelenségét hősiesen és tiszta tudatossággal viselte és nem hozott szégyent a pszichoanalízisre.

Amikor megkapta az ön levelét, amiben üdvözölte őt mint a Bizottság egyik tagját, elsírta magát és ezt mondta: Tudom, hogy ő lesz az utódom, rámutatva a Bizottság-gyűűre, amit tőlem kapott. A megszokott okosságával helyesen kitalálta, hogy ezt a gyűűt – amelyben ez a különösen érdekes kő van – önnek szántam, és ezért nem próbáltam meg egy másikat keresni önnek. Egy kis idő múlva ténylegesen lehúzta ujjáról a gyűűt és rendelkezett arról, hogy halála után juttassák vissza hozzám.”

Ferenczinek megírta Freud, hogy megöregedésének egyik lényeges oka Freund halála volt.

Freund Antalt január 22-én, egy csütörtöki napon temették. Ugyanennek a napnak az estéjén Freudot

értesítették Hamburgban élő, huszonhat éves, kétgyermekes Sophie lánya súlyos tüdőgyulladásáról, majd további két nap múlva – január 25-én – haláláról. *„Szegény vagy boldog Freund Tónit a múlt csütörtökön, e hónap 22-én eltemették. Sajnálattal hallom, hogy az ön édesapja a soron következő most, de nekünk mindnyájunknak egyszer soron kell következniünk, tűnődöm, mikor következem én. Tegnap átéltem egy olyan tapasztalatot, amelynek hatására azt kívánom, bárcsak nem sokáig tartana!”* – írta Freud január 26-án Jonesnak, akinek apja ekkortájt halt meg rákban, és *„Azért ez egy kicsit sok volt egy hétre”* – írta január 29-én Ferenczinek, majd február 12-én újból Jonesnak: *„Így hát az ön apjának nem kellett addig kitartania, amíg a rák darabonként fel nem falja, mint szegény Freundot. Milyen szerencse. ... Vissza tud emlékezni egy olyan időszakra, amely ennyire tele lett volna halállal, mint a mostani?”*

Freund Antal Freud-írta nekrológja a *Zeitschrift für Psychoanalyse* 1920. évi 1. számában jelent meg. Freud 1925-ös *Önéletrajzában* a pszichoanalitikai mozgalom egyik legkiválóbb tagjaként említi Freundot. Freud

egyik fia, Martin, aki bankügyekkel foglalkozó ügyvéd volt, Freund Antal emlékére fiát Antonnak nevezte el. Ugyanígy tett a pszichoanalitikus Ernst és Marianne Kris. Ügyvezető igazgatója emlékére – akinek „megértő szociális gondolkodása és humanizmusa ritka jóakarattal és példaadóan nyilvánult meg alkalmazottaival szemben” – a Kőbányai Polgári Serfőző Részvénytársaság, az 1919/20. üzletév terhére háromszázezer koronás alapítványt hozott létre.

Freund Antal alakját Freud belefoglalta egyik híres előadásának, *Az álom és az okkultizmusnak* szövegébe: „1919 őszének egy napján, d. e. 3/4 11 órakor dr. David Forsyth, aki éppen akkor érkezett Londonból, beküldi hozzám névjegyét (...) röviddel ezután, 11 órakor egyik betegem jön hozzám, P. úr, egy 40-50 év közötti, szellemes és szeretetre méltó férfi (...). Az elmúlt hét egyik napján, miután 11 órakor hiába vártam P. urat, elmentem hazulról, hogy meglátogassam dr. Anton v. Freundot penziójában. Meglepetve láttam, hogy P. úr ugyanazon ház egy másik emeletén lakik, mint amelyben a penzió volt. Később, ezen

esetre célozva, elmondtam P-nek, hogy úgyszólván meglátogattam a házat, arra azonban egészen határozottan emlékszem, hogy az illető nevét, akit meglátogattam – nem említettem. (...) És most esett meg vele régen fennálló érintkezésünk kapcsán először, hogy nevemet (...) Freud helyett Freundnak mondta. (...) Azon férfinak nem csupán a neve volt Freund, hanem valóban mindnyájunk barátja is volt. Az a dr. Anton v. Freund volt, akinek adománya lehetővé tette kiadóvállalatunk megalapítását. Az ő és Karl Abraham néhány évvel később bekövetkezett halála volt a két legsúlyosabb csapás, amely a pszichoanalízist érte.”

*

Az, hogy Freud a tizenkilencedik század utolsó másfél, vagy két évében írta *Álomfejtés* című könyvét, s a mű 1899 novemberében jelent meg, ám a kiadó úgy döntött, hogy a címlapon 1900-at tünteti fel a megjelenés éveként, nem valami érdekes dolog. Az sem számottevő, hogy a hatszáz példányban megjelent könyvön csak nyolc év alatt sikerült

túladni. Hogy a könyv megírásának idején – Ernst Freud visszaemlékezése szerint – apja úgy jött a családi étkezésekhez a lugasból, ahol dolgozott, „mintha holdkóros volna”, és egészében „álomban élő ember” benyomását keltette, különösebben semmit nem jelent. Legfeljebb annyit, hogy Freud nagyjából átaludta azt a másfél vagy két évet, ami a tizenkilencedik századból még hátravolt. Arra, hogy az *Álomfejtés* szecessziós könyv, közvetve jön rá az ember. A kortársak reakcióiból, akik Freud munkáját „misztikusnak” és „zűrzavarosnak” nevezték. Mivel ugyanezek a kortársak ugyanilyen jelzőkkel illették a preraffaelitákat, vagy éppen a gödöllői művésztelep „álmodozóit”, a balítéletek következetessége okán az *Álomfejtés* is szecessziós. De ez sem érdekes. Mondhatnánk a tizenkilencedik század értelmezőjének, összefoglalójának, „alpművének” is az *Álomfejtést*, s ezzel bizonyosan a legfontosabbat mondanánk róla. Nem az álmokról beszélünk és nem a megfejtésük tényéről, ez különben is ókori dolog volna. Hanem arról – és ebben van a

tizenkilencedik század, és ebben az *Álomfejtés* lényege –, hogy minden az emberre hagyódott. Nem rábízódott. Ráhagyódott, mint egy kabát. A rábízás a huszadik század kudarca. A ráhagyás a tizenkilencedik század reménysége. Ráhagyni az emberre a test dolgait és remélni, hogy ez jó – ez volt a tizenkilencedik századi ember hite. Rábízni az emberre mindent – ebből lettek a haláltáborok. Az *Álomfejtés* Freud főműve. Nem mi mondjuk, ő írta 1931 tavaszán, a könyv harmadik angol kiadásának előszavában. *„Ez a könyv foglalja magába a legértékesebb felfedezést valamennyi közül, amelyeket tennem megadatott.”* E híres könyvnek méltán híresek az előszavai. Két kivétellel Bécsben, a szecesszió fővárosában kelteződtek. A második kiadás előszavát Freud Berchtesgadenben írta 1908 nyarán. Az *Álomfejtés* ötödik kiadása előszavának végén ez áll: *„Budapest-Kőbánya, 1918 júliusában”*. Még áll a villa Budapesten, a Sörgyár utca 16. szám alatt, ahol ez az előszó megíródott. A külső zárt kőkerítés is eredeti, a sarokoszlopok még mindig a kerti lépcső

lámpatartóit mintázzák. Régi még a vasalásos tömör fakapu, s a sörgyári épületek idetűnő kontúrjai is régiek. A gőz is akként oszladozik a gyártelek fölött, mint a századelőn. Tószegi Freundék kőcímere, s az egykor tán lenyűgöző fafaragásos belső lépcső is megvan még. A Budapest Gyűjtemény fotótárában őrzött felvételek szerint 1992-ben még megvolt a Vidor Emil tervezte villa bejárat feletti kupolás esőbeállója, és 1975-ben még nem építették be a teraszt. Talán az ászokpincékhez vezető alagút is létezik, a ház egyik mostani lakója, Cserhádi János mérnök úr meséli, itt bujkáltak 44-ben a Freund család tagjai. A kertben, mint a kertekben általában, rózsák vannak, de roncsautók és dudva is. Felsejlenek a belső útról nézve a környező lakótelep blokkjai. A villa egykori tulajdonosa, a Freudékat vendégül látó, s a pszichoanalízist halálával is dicsérő Freund Antal sírja a Salgótarjáni úti temetőben van, ahol – szecessziós kövek alatt – a holocaust előtti magyar kapitalisták nyugosznak. Az éjszakát idéző gránit síremlék is Vidor Emil tervezése, mint ahogy tőle

valók a Serfőző Rt. régi épületei is. Itt a temetőben belelátni némely sírba. Fekvő kriptaajtók, félrelökött zárólapok – mint ajkak: „Megszámlálhatják minden csontomat.”

IRODALOM

Dénes Zsófia: Beszélgetés Freud professzorral. Világ, 1918. aug 4.

Dénes Zsófia: Szivárvány Pesttől Párizsig. Gondolat, Budapest, 1979.

Freud, Sigmund: Önéletrajz. Pantheon, Budapest, (é. n.)

Freud, Sigmund: Az álom és az okkultizmus. In: S. Freud: A lélekelemzés legújabb eredményei. Ampelos Könyvek, Debrecen, 1943., p. 37–68.

Freud, Sigmund: Álomfejtés. Helikon, Budapest, 1985.

Gay, Peter: Freud. A life for our time. W. W. Norton and Co., New York and London, 1988.

Harmat Pál: Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis. Bethlen Gábor, Budapest, 1994.

Haynal André: Viták a pszichoanalízisben. Freud–Ferenczi–Bálint. Thalassa Alapítvány, Cserépfalvi, Budapest, 1996.

Jones, Ernest: Sigmund Freud: Life and work. I–III. The Hogarth Press, London, 1956–57.

- Jones, Ernest: Sigmund Freud élete és munkássága. Európa, Budapest, 1983.
- Kosztolányi Dezső: Freud szivarja. Pesti Napló, 1918. okt. 1. (Kosztolányi Dezső: Füst. Szerk.: Réz Pál, Szépirodalmi, Budapest, 1970., p. 447–478.)
- Kőbányai Polgári Serfőző Rt.: Az 1920. évi március hó 30-án tartandó XXVII. rendes évi közgyűlés elé terjesztendő évi jelentés és zárszámadás az 1918/1919-ik üzleti évről. Cilcer és Társa, Budapest, 1920.
- Litván József: A Főiskolai Pszichoanalitikai Egyesület. Magyar Nemzet, 1984. okt. 26.
- Robert, Marthe: The psychoanalytic revolution. Sigmund Freud's life and achievement. A Helen and Kurt Wolff Book, Harcourt, Brace and World, Inc., New York, 1966.
- Schur, Max: Freud: Living and dying. International Universities Press, Inc., New York, 1972.
- Tószegi Antal: Lévy Lajos arcképe: In: Scheiber Sándor szerk.: Évkönyv – 1983/84. MIOK, Budapest, 1984., p. 369–384.
- Young-Bruehl, Elisabeth: Anna Freud. A biography. Summit Books, Simon and Schuster, Inc., New York, 1988.

FÜGGELÉK
Sigmund Freud
Dr. Anton von Freund

(Sigm. Freud Gesammelte Werke, 13. kötet, Imago, London, 1940, p. 435–436. Az eredeti megjelenés éve: 1920.)

1920. január 20-án, néhány nappal negyvenedik életének betöltése után egy bécsi szanatóriumban meghalt dr. tószegi Freund Antal, aki az 1918 szeptemberében megrendezett budapesti kongresszus óta a Nemzetközi Pszichoanalitikus Egyesület főtitkáráként dolgozott. Tudományunknak legerőteljesebb előmozdítója és legszebb reményekkel kecsegtető tagja volt. 1880-ban született Budapesten, megszerezte a filozófiai doktorátust, tanári címre pályázott, azonban engedett a rábeszélésnek, hogy beálljon apja ipari vállalkozásába. Azok a nagy sikerek, amelyeket mint gyáros és szervező elért, nem tudták a szociális segélynyújtás és a tudományos tevékenység iránti, lényé mélyéről fakadó vágyát elnyomni. Saját személye iránt igénytelen volt, és minden olyan képességgel rendelkezett, amellyel az embereket bámulatba ejtette és szeretetüket megnyerhette. Minden pénzügyi hatalmi eszközét arra használta fel, hogy másokat segítsen, az emberi sorsok nehézségeit enyhítse és mindenütt

erősítse a szociális igazság tényét. Nagy baráti körre tett szert, akik nagyon érzékenyen fogják fogadni az ő elvesztését.

Amikor az élete utolsó éveiben megismerkedett a pszichoanalízissel, úgy tűnt, hogy mind a két nagy kívánsága teljesülhet. Azt a feladatot tűzte maga elé, hogy a tömegeknek pszichoanalízis útján segítsen és gyógyításra használja fel ennek a tudománynak a technikáját. Ez eddig csak néhány gazdagnak jutott osztályrészül, ő a szegények neurotikus nyomorán akart segíteni. Mivel az állam a lakosság neurózisával nem foglalkozott, a klinikák nagy része a pszichoanalitikus terápiát elvetette anélkül, hogy valami pótlást nyújtott volna, és a pszichoanalitikus orvosok kötve az önfenntartás szükségességéhez – nem voltak alkalmasak erre a hatalmas feladatra. Freund Antal az ő magánkezdeményezésére meg akarta találni az utat egy ilyen fontos szociális kötelezettség teljesítéséhez. A háborús évek alatt egy akkor nagyon jelentős összeget, több mint másfél millió koronát Budapest város humanitárius céljaira összegyűjtött. Ezt az összeget ő az akkori polgármester, dr. Bárczy István beleegyezésével egy budapesti pszichoanalitikai intézet megalapítására fordította, így támogatva, s a nép számára hozzáférhetővé téve az analízist. Az volt a szándéka, hogy pszichoanalitikai gyakorlatra kiképeztesse az orvosok nagy részét, akiket azután az ambuláns kezelésre megjelenő

szegény neurotikusokat kiszolgáló intézmény honorált volna. Az intézet az analízis területén középpontja lett volna a tudományos továbbképzésnek. Dr. Ferenczi lett volna az intézmény tudományos vezetője és tószegi Freund a szervezet fenntartója. Egy megfelelő kisebb összeget az adományozó Freund odaadott a Nemzetközi Pszichoanalitikai Kiadó alapítására.

Ám „Mik azok a remények, mik azok a tervek, / melyeket az ember, a múlandó, épít?”

Tószegi Freund korai halála ezeknek az emberbaráti s a tudomány számára oly reményteljes terveknek véget vetett. Noha az általa gyűjtött alapítvány megvan, a magyar fővárosban lévő jelenlegi hatalmi testület viselkedése nem tesz eleget ezeknek a várakozásoknak. Csak a Pszichoanalitikai Kiadó jött létre Bécsben.

Az a példa, amelyet az elhalt nyújtani akart, mégis megtette a hatását. Néhány héttel a halála után Max Eitingon – energiájának és szabad szellemének köszönhetően – Berlinben megnyitotta az első pszichoanalitikai poliklinikát. Így Freund munkája folytatóra talál, személyisége pótolhatatlan és felejtethetlen marad.

ROS HASÁNÁ

Amikor a domboldal sárgulni kezd s e sárguláson nem segít már az öntözés, s a bokrok nyárelőn hozott ágait földig húzzák téglaszín bogyók, amikor megsötétedik az alma a fűben s az esőtől megreped a szőlőszem is, s a klorofill lebomló zöldje alól előtűnik a narancs karotin, és ájultan sárga lesz a ginkgó, amikor sóhajtozva jár-kel az ember és panteisztikus gondolatai kelnek, olyfélék, hogy „ez a rend”, „így következnek egymásra a dolgok”, s révedten úzi a halált magától, amikor elmozdul, elmegy minden, ám valószerűtlenül élő az emlékezet, hullik a lomb, végleg hűvösek már a késő délutánok, s a kőasztalon tócsává gyűlik a víz, amikor a természet leszámol a múlttal, s hagymasírban pihen a tulipán és visszahúzódik az őszi kikerics, akkor kezdődik, a mérleg havában, a zsidó év. Ha egy nép évszak, a

zsidóság ősz. A zsinagóga mennyezetének aranya, a tórafüggöny mély vöröse, a padsorok fekete feltja maga az őszi táj, az ember fölé hajló aranyló lombok, a sejtelmes föld, a hanyatló nap. Arany, piros, fekete: a zsidóság színei őszi színek. Az erdőről legszebben egy magyar zsidó írt, Raoul Francé. Minden mulandó mindig csak példázat. A test a lélek sírköve – írja Platón, és minden az ellentétekből van. Álomból ébrenlét, halálból élet. A zsidóság a folytonosság népe. „A népben gyakran az a legelevenebb, ami elmúlt. A halottak” – mondja Pap Károly. Holtakon osztozkodnak az élők, élőkön a holtak. Az ősz is csak példázat, az évszakokban ugyanaz a természet forog. Benne nincsen elmúlás, évadok fordulója az öröklét mintája. „Taposom a vaksötét pusztát, / Sorsomat és a sűrű ködöt.” Száraz, poros, repedt a nyár, és hamarosan elhagyott lakásokban csapong az ősz. Franz Kafka, Prágából, 1922 őszén: „boldog vagyok, hogy ez a költő élt, él, s valami módon a rokonává tesz – »...rokona... nem vagyok senkinek«, írja, íme, ebben is rokonok vagyunk.” Egy középkori aggáda

szerint a teremtés ősszel volt, mert a teremtmények kifejlett alakjukban jelentek meg. Felhőben közelít az Úr, falevelek zörögnek cipője nyomán. Közelít esti őszi fényben, szárnya mögött vörösek és sárgák a levelek. Lelki gének sodródó őszi lánca. Fekete föld, kék és arany betűk alatt. Az évszakok metaforáit a Prédikátor mondja: „amikor a mandulafa virágzik, a sáska jóllakik, a kapor kipattan, az ember meg örök hajlékába tér...

A JERUZSÁLEMI

Szent Sír templom

*Mi még mindig aranyalapra festjük az
embereket, mint az egészen primitívek.
Valami meghatározatlan előtt állnak.
Néha arany, néha meg a szürke háttér
előtt. Olykor fényben, és gyakorta
kifürkészhetetlen homállyal mögöttük.*

(Rilke)

Reneszánsz utcák, cserepek, vízmosta égetett vörös,
euforgia sötétlik egy kőrepedésben; a dél csendje,
Piero della Francesca freskói és Masaccióé, óarany
háttérben szentek sírjai, Pálé, Aranyszájú Jánosé; így
lesz európai embernek kézzelfoghatóvá a túlvilágba
vetett hit, mely, mint a jóságos olasz táj, olyan szép.
De ahogyan az idő telik, ahogyan az ember ízleli,

tanulja a halál szavait, ahogyan minden halad, áttűnik a maga útján, álomszerű városokon, kerteken visszafelé, egy ősi állapotba, a gyerekkoron át, a puszta és üres földhöz, ahol Isten lelke lebeg, úgy válik a hívő ember számára érdektelenné a szépség. Vagyunk, látod. Mögöttünk még semmi. Csak a lehet, csak a remény. Csak sok ezer odaveszett nemzedék. Róluk írta – a lágerben megölt – Pap Károly: „A népben gyakran az a legelevenebb, ami elmúlt. A halottak.” Túlvilágba vetett hitünk lényege ez. Római Szent Kelemen szavaival: „Minden egyes nemzedék, Ádámtól napjainkig mind letűnt, de azoknak, akik a szeretetben végezték be életüket, Isten kegyelméből ott a helyük az istenfélők között, ők mindannyian láthatóvá lesznek Krisztus országának látogatásában.”

A Szent Sír templom Jeruzsálem óvárosának keresztény negyedében található, a mohamedánok és az örmények lakta városrészek ölelésében.

Ha az óvárosba a Jaffa Kapun megyünk be, Dávid Tornya mögött induljunk el a Dávid utcán Ezechiás medencéje mentén, s azt követve forduljunk balra, a Keresztények utcájába, amiről – jobb kéz felől – lépcsős utcácska vezet a templom előtti zárt térre, mely építészeti értelemben a Szent Sír templom előudvara. Jöhetünk az óváros Új Kapujától is. Rátérünk a Ferencesek utcájára, elhaladunk a rend temploma, a Szent Üdvözítő mellett – hegyes süvegben végződő harangtornyával az óváros egyik legmagasabb épülete –, és megyünk tovább – a Szent Mihály kápolna és a Leányárvaház mentén – az El-Khanka mecsetig. Jobbra nyílik a Keresztények utcája, ezen megyünk a most bal kéz felől lévő St. Helena utcácskáig, mely levezet a bazilikához. Legmértöbb azonban, ha a Szent Sír templomhoz a keresztúton, a Via Dolorosán megyünk (Campbell 1986). A Via Dolorosa kezdete az Oroszlán Kapujánál van (Szent István Kapujának is hívják, az első vértanúról), az óvárosnak az Olajfák hegyével szemközti végén, a Derech Yericho, a Jerikói útnál, a

muzlimok falon kívüli temetője fölött. A Szent Anna monostor mellett elhaladva, a Via Dolorosa másik oldalán találjuk az első stációt az El-Omariye, muzlim iskola udvarán. (Péntek délutánonként innen indulnak közös keresztúti ájtatosságra a hívek a ferences atyák vezetésével.) A szemközti, a ferences atyák tulajdonában lévő épület a második stáció emlékhelye, az Ecce Homo Bazilikával és a Görög Pretoriummal. Továbbmegyünk az enyhén emelkedő Via Dolorosán az útelágazásig. Itt őrzi a harmadik stáció emlékét a lengyelek kápolnája. Bal kéz felé folytatjuk utunkat az El-Wad utcán, a mohamedán negyed forgalmas részén. Balra meglátjuk a negyedik stációt, az örmény katolikusok templománál. Nézzünk le, és vegyük észre a nagy köveket az út burkolatában. Ezeken járt Jézus. A Via Dolorosa és az El-Wad utca összefolyásából képződött kis térszerűség végén jobb kéz felé térünk. (Az egyenes irány a Siratófalhoz visz.) Bal kezünkkel megérintjük az ötödik stáció helyén álló kicsiny ferences oratórium kapuját a felirattal: SIMONI CYRENAEO

CRUX IMPONITUR („Cirenei Simonra ráhelyeztetik a kereszt”), és haladunk az ismét kicsit emelkedő Via Dolorosán egy mészkőtéglába vésett alig tenyérnyi jelig, ST. VI, a hatodik stáció helyéig, Jézus Kisebb Nővéreinek rendházához. A Via Dolorosa legmagasabb pontján, ahol utunkat a Suq Khan Ez-Zeit utca keresztezi, áll egy ferences kápolna a hetedik stáció tradicionális helyén. Jobb kéz felé, néhány lépcsőn felmenve az Aqabat El-Khanka utcára érünk. Félhomály van, kiabálás, zűrzavar. Menjünk lassan és keressük meg bal oldalon a falba ékelt, tenyérnyi, kerek, öreg követ, latin kereszttel és a NIKAI – (Jézus) győz – fölirattal. Ez a nyolcadik stáció. (Első ottjártamkor alig találtam meg, mert egy árus nekitámasztotta a talicskáját.) Visszamegyünk a Suq Khan Ez-Zeit utcára és jobb kéz felé indulunk tovább. Hadrianus császár idejében, Krisztus után 130 körül, ez volt Jeruzsálem – római nevén Aelia Capitolina – főutcája, a Cardo Maximus. Fedett volt akkor is, mint most. A földében kerek szellőzőlyukakat látunk, ám legtöbbjüket beüvegezték. Félhomály van itt is, és

émelyítő fűszerszaggal keveredő dögszag. Lépkedünk a hentesboltokból kicsorgó vérben, ruhánk kecskefejekhez súrlódik. Egy lépcső és egy sötét átjáró után a koptok templomához érünk. A templomajtó melletti befalazott oszlop jelzi a kilencedik stációt. Ezt elhagyva felmehetünk a Szent Sír templom tetőszerkezetére, egy teraszra, Szent Heléna kápolnája fölé. Ez itt az abesszin szerzetesek imahelye. Visszamegyünk a lépcső aljáig és tovább a Suq Khan Ez-Zeit utcán. Jobbra kanyarodunk és – egy rövid, S alakú utat megtéve – rátérünk a Suq Ed-Dabbagha-ra, a bőrcserzők egykori utcájára. Elhaladunk az orosz ortodoxok épülete és a lutheránus templom mellett. (Bal felől lazán beépített, titokzatosan lebegő kis terület található, közepén kúttal. Muristannak, Kórháznak hívják. Pihenjünk itt egy percet.) A Dabbagha-n továbbmenve falba vágott kapuhoz érkezünk. Ezt átlépjük, és a Szent Sír templom előudvarában vagyunk.

Középkori zsidó tanítás szerint, „aki nem lakik a Szentföldön, nem veszi magára Isten uralmának jármát sem” (Scheiber 1948).

Zsidók és keresztények mindenkor ábrándoztak, álmodoztak a Szentföldről. Megérkezésük a gyötrő és veszélyes utazást követő ünneppé vált. Rabbi Ábbá, Akkóba érve, megcsókolta a sziklát; Rabbi Chijja b. Gámda meghemperedett a Szentföld porában (Scheiber 1948). „A Szentföldnek már a levegője is bölccsé tesz” – tartja a rabbinikus hagyomány. A bratzlavi haszidok szent életű papja, R. Nachmann „életének igazi lényegét és tartalmát” szentföldi útjától számította. Minden korábbi tudását értéktelen hiábavalóságnak tartotta. Tanítványainak megtiltotta, hogy régebbi tanításait lejegyezzék. Bárhová utazott, a Szentföldről vizionált, úgy tűnt fel neki, mintha a Szentföldre menne. Negyvenedik éve előtt halt meg. Betegségében azt mondta: „Annak köszönhetem életemet, hogy a Szentföldön jártam.” (Komlós 1948). Welf, bajor herceg, öregségében minden méltóságáról és rangjáról lemondott és

egyszerű zarándokként a Szentföldre ment. Sokan betegen is vállalkoztak az útra. Gunther babenbergi püspököt hazafelé utaztában érte a halál Székesfehérvárott. Pécsig jutott, s ott meghalt a Szentföldről visszatérő stájerországi gróf, Ottokár (Holl 1986). Már a XI. századból többezres létszámú zarándokcsoportokról tudunk. A Hartvik-féle legenda is írja (Szent István legendák), hogy Szent István királyunk kolostort alapít szerzeteseknek és zarándokoknak Jeruzsálemben, „abban a városban, ahol Krisztus emberi természete szerint tartózkodott”. Egy Árpád-kori történetíró tizenkétezres sokaságot említ 1065-ből, mely „az Úr sírjához Jeruzsálembe zarándokol” (Holl 1986).

Ósi szokás a halott fejéhez szentföldi port temetni. Vallásos zsidót manapság is gyakran temetnek így: ereci porral feje alatt. E szokást az ókori kereszténység már ismerte, ókeresztény sírokból előkerültek palesztinai port őrző tartók (Scheiber 1948).

A Szent Sírhoz való zarándoklat legrégibb tárgyi emléke egy kőbe vésett rajz, melyre húsz éve találtak rá a Szent Sír templomban végzett ásatások közben (Broshi 1993). A II. vagy III. századból való rajz hajót ábrázol ezzel a fölirattal: INDULTUNK AZ ÚR (HÁZÁBA).

Ez a négy oldalról épületekkel határolt tér – ahol állunk – a kereszténység két legfontosabb emlékéhez vezet: a Golgotához és Jézus sírjához, tehát a Megváltás és a Feltámadás helyéhez. A Golgota, mely a jelenlegi templomon belül van, és a Szent Sír, mely az épület legbelsejében található, történelmi és fizikai valóságára régészeti tény, melyet – szakcikk mellett – könyvek: Vincent és Abel atyák levéltári munkái (Vincent et Abel, 1914), Charles Coüasnon atyának a Brit Tudományos Akadémiához benyújtott építészeti nagymonográfiája (Coüasnon 1974), Virgilio Corbo atya – három kötetben publikált – régészeti kutatásai (Corbo 1981-82), Sabino De Sandoli atya összefoglaló kismonográfiája (De Sandoli

1984), és legújabban a Yoram Tsafrir által szerkesztett gyűjteményes könyv (Tsafrir 1993) vonatkozó fejezetei bizonyítanak.

Az Írások szerint (Biblia) Jézus Jeruzsálemen kívül halt meg, a falakon túl. „Jézus is a kapun kívül szenvedett” (Zsid 13,12), „az a hely, ahol fölfeszítették Jézust, közel volt a városhoz” (Jn 19,20). Az Írások rögzítik a hely nevét. „Fölértek arra a helyre, amelynek Golgota, vagyis Koponyák helye volt a neve. ... Aztán keresztre feszítették.” (Mt 27,33.35); „Így vezették ki egy Golgota nevű helyre, ami a Koponyák hegyét jelenti... Három óra volt, amikor keresztre feszítették.” (Mk 15,22.25); „Amikor odaértek arra a helyre, amelyet Koponya-helynek hívtak, ott fölfeszítették.” (Lk 23,33)

Régészeti vizsgálatok eredményei szerint a Názáreti Jézus idejében a Golgota dombja valóban a városfalon kívül feküdt, az egyik kapuval szemben, a faltól néhány tíz méterre. Jeruzsálemnek ezt a védőfalát – melyet Josephus Flavius második falnak

nevez – Nagy Heródes emeltette, körülbelül a mai Via Dolorosa mentén. A Golgota egy nagyobb domb északnyugati oldalából keletkezett. E domb – valószínűleg – a Bibliában említett Gareb: „Akkor a mérőzsinór továbbhalad egyenesen, egészen a Gareb dombjáig” (Jer 31,39). Az ásatások szerint a második vaskorszaktól, tehát kb. Kr. e. 900-tól egészen kb. Kr. e. 100-ig a domboldal kőfejtésre szolgált. A kőbányászat abbahagyásakor a Gareb helyén a kelet-nyugati irányban mintegy száz méter hosszú és öt-tíz méter mély kőfejtő déli oldalán egy magányos sziklatömb maradt. Ezt a felszín fölé négy-öt méternyire kiemelkedő mészkő-dombocskát formája miatt koponyának (arámiul *golgoltha*, görögül *kranion*, latinul *calvaria*) nevezték. Az elhagyott kőbánya egy részét termőfölddel feltöltötték és kertté alakították. A talajrétegben végzett ásatások során olyan római kőedények kerültek elő, melyek Kr. e. 100–Kr. u. 135 között voltak használatosak. Eszerint az egykori kőfejtő – Jézus idejében – már, vagy még kert volt. „Azon a helyen, ahol keresztre feszítették, volt egy

kert, s a kertben egy új sírbolt” (Jn 19,41). A kőbánya falában több sírüreget találtak. A kert, vagy a kert egy része Arimathei József – „jómódú ember, aki maga is Jézus tanítványa volt” (Mt 27,57); „egy előkelő tanácsos, ...aki maga is várta az Isten országát” (Mt 15,43); „derék és igaz férfi” (Lk 23,50); „aki Jézus tanítványa volt, bár... csak titokban” (Jn 19,38) – tulajdona volt. Ő a kőhomlokzat nyugati alapfalába vágatta saját sírkamráját, amit aztán átengedett Jézusnak.

„Amikor már estére járt az idő, jött egy József nevű jómódú arimathei ember, aki maga is Jézus tanítványa volt. Bement Pilátushoz és elkérte Jézus testét. Pilátus elrendelte, hogy adják ki neki. József levette a testet, tiszta gyolcsba göngyölte, s sziklába vajt új sírboltjába helyezte. A sír bejáratához nagy követ hengerített és elment” (Mt 27,57–60).

Az első zarándokok feljegyezték, hogy a sír egykamrás volt. Szent Cyrill, jeruzsálemi püspök szerint az eredetileg kétkamrás sírről Konstantin császár építészei távolították el az előkamrát. Ha ez

utóbbi feltételezést elfogadjuk, akkor Jézus sírjáról – korabeli zsidó sír-analógiák alapján – a következőket mondhatjuk. A sziklafalban, a kert felől alacsony bejárat található. Összegörnyedve megyünk be az előkamrába, mely egy 2-3 m²-es barlang, belül körbefutó padkával, amire ráülhetünk. Az előkamrából hasonlóan alacsony átjáró vezet a belső kamrába, a tulajdonképpeni sírba, mely méretében az előkamrához hasonló. A kamra északi oldalát boltozatos formájúvá vésték. Ebbe a locollusba fektették Jézust. A bejáratot záró kő malomkő alakú lehetett (Keller 1981, Ijjas 1970).

Jézus keresztjét a Golgota és a városfal között ásták el, vagy rejtették egy ott levő ciszternába.

Mesterük halálának és feltámadásának szent helyeit őrizték az első keresztények. Fő gyülekező helyük – az Utolsó Vacsora „elköltésének” és a feltámadt Krisztus megjelenésének egykori –, a Szentlélek eljövetelének, Péter pünkösdi beszédének leendő helye, a hely, ahol Szűz Mária élete utolsó éveit tölti, s ahol a „sok hívő mind egy szív, egy lélek

volt”, s ahol a hívek vagyonukat az apostolok „lába elé tették” (ApCsel 4,32) – a Szent Sírtól délre, a Cion kapunál volt, a mai Dormition (Mária elszenderülése) templom és Coenaculum helyén. Krisztus mennybemenetele után a tanítványok – az Írások szerint – ide jönnek: „...az Olajfákról elnevezett hegyről... visszatértek Jeruzsálembe. Amint megérkeztek, fölmentek az emeleti terembe, ahol együtt szoktak lenni” (ApCsel 1,12.13). Egyik lakóházuk – Márk édesanyjának háza – Arimathei József kertjétől néhány száz méterre állt, a mai szír-ortodox jakobita kolostor és Szent Márk templom helyén. 44-ben, Heródes Agrippa börtönéből való kiszabadulásának éjszakáján, Péter apostol ide menekül. „Mihelyt eszmélt, elment Máriának, a Márknak nevezett János anyjának a házába, ahol sokan voltak együtt és imádkoztak” (ApCsel 12,12). Korábban maga Péter apostol is Jeruzsálemben lakott. 39-ben itt keresi fel Szent Pál. „Három év múltán azután fölmentem Jeruzsálembe, hogy megismerkedjem Péterrel, s nála maradtam tizenöt

napig” (Gal 1,18). Péterről tudjuk, hogy 50-ben Jeruzsálemben van az apostoli zsinaton, ahol a felmerült vitában az ő egyházfői szava dönt. (Vö.: ApCsel 15,6–12.) A Szent Sírt tehát – 50-ig bizonyosan – maga Péter apostol is látogatta. Az ősegyház második embere, Jeruzsálem püspöke, Jakab volt, „az Úr testvére, melléknevén az Igaz” (ld. Hieronymus presbiter). Róla írja Hégészipposz, hogy „anyja méhétől fogva megszentelt volt, bort és más részegítő italt nem ivott, húst egyáltalán nem evett, sohasem nyírták a haját, testét se kente olajjal, és nem fürdött sohasem. Egyedül neki volt szabad belépni a szentek szentjébe; gyapjúból készült öltözetet sohasem vett magára, ruházata lenből készült, egymagában járt fel a templomba, és ott térden állva könyörgött a népért, olyannyira, hogy térdei úgy megkeményedtek, akár egy tevének térdei.” Rendkívüli tekintélyét mutatja az a tény is, hogy térítő útjának eredményeiről neki tesz hivatalos jelentést Szent Pál 58-ban. (Vö.: ApCsel 21,17–19.) Jakabot 62-ben meggyilkolják Jeruzsálemben a

templomnál. Josephus Flavius megírja (Ant. Iud. XX, 200), hogy „igen nagy volt életszentsége és tisztelete a nép előtt. Megölése után ezért azt hitték, hogy miatta pusztul el Jeruzsálem.” 62-ig tehát Jakab, Jézus unokatestvére törődhetett a Szent Sírral, annak megőrzésével. Jakab után az Úr egy másik rokona lett Jeruzsálem püspöke (Vanyó 1988). Ő az a Simeon, aki 70 tavaszán – amikor Titus ostromolni kezdi a várost – kimenekíti a keresztényeket Jeruzsálemből és elviszi őket a Jordánon túlra, Pellába. Az ostrom végén, hat hónap múlva visszatérnek, és bár Jeruzsálem romhalmazzá vált – sértetlenül találják a szent helyeket.

Apostolok, tanítványok és az „Úr tanúi és rokonai” (ld. Euszebiosz egyháztörténete) őrzik Jézus sírját és hagyományozzák utódaikra a szent hely ismeretét végig az első századon át a második század harmadáig.

A 130-as években Hadrianus császár felépítteti a római Jeruzsálemet, Aelia Capitolinát. Egy kelet-

nyugati és egy észak–déli főútca osztja fel a várost. A két oszlopsorral ellátott utóbbi neve Cardo Maximus – a mai Damascus és Cion kapuk között. A Cardo közepe táján volt a fórum, a nagy piactér. Erre nézett Vénusz (Aphrodité) temploma, a mai Szent Sír templom helyén. A templom építésekor a Golgota és a Szent Sír területét feltöltötték, így azok teljesen a föld alá kerültek (Meistermann 1909). Caesareai Euszebiosz és Szent Jeromos megírják, hogy a szent helyek fölött pogány isteneknek ültetett liget zöldell, a Szent Sír felett Jupiter, a Golgota felett Vénusz (Aphrodité) szobra áll.

A Szent Sír templomban végzett ásatások előhozták a Vénusz-templom maradványait, faldarabokat, homlokzat-részleteket.

A II. század közepétől kezdve Jeruzsálem – mint keresztény központ – jelentősége egyre csökken, Rómáé növekszik. „Az Evangélium elhagyja Jeruzsálemet” (Léon-Dufour 1986), s a város a szétszórátott hívek számára eszkatologikus

szimbólummá, „a mennyből, az Istentől alászállt szent város”-sá (Jel 21,10), az „élet fájának” (fáinak) kertjévé válik.

Aelia Capitolina keresztényei nyugalomban élnek, a város is csendes, provinciális. A száz évet megérő Narcissus püspököt – a jeruzsálemi egyház élén – Alexander kappadókiai püspök követi. Híres könyvtárat alapít, és tudjuk róla, hogy ő szenteli pappá Origenészt. Az ő idejében kezdődnek el a jeruzsálemi zarándoklatok, az „örökös zarándoklás”, mely – Szent Jeromos szavai szerint – „a Megváltó mennybemenetele óta folyik”.

324-ben Nagy Konstantin császár lett Palesztina uralkodója. Makáriosz, Jeruzsálem (Aelia) püspöke, a nikaiai zsinaton jelentést tett a császárnak a szentföldi keresztény emlékhelyek állapotáról. Sikerült rábeszélne a császár édesanyját, a későbbi Szent Helénát, hogy jöjjön el Jeruzsálembe. A látogatást az ókeresztény történetírás megörökítette (Szókratész egyháztörténete).

„A császár anyja... álombeli utasításra Jeruzsálembe ment. Az egykori Jeruzsálemet olyan pusztának találta, mint a csőszkunyhó, amint a próféta mondja, és szorgosan kutatott Krisztus sírja után, ahonnan eltemetve feltámadt. Nehezen ment ez, de Isten segítségével megtalálta.

Röviden elmondom, mi volt az oka, hogy nehezen találta meg. Akik keresztény módra gondolkoztak, a szenvedés ideje után tiszteletben tartották a sírt, akiket viszont elrettentett a krisztusi tan, földdel hányták be a helyet, pogány szentélyt emeltek fölé, melyben Aphrodité bálványszobrát állították fel: így aztán nem tettek említést a helyről.”

Euszebiosz és később Szent Jeromos utalásaiból tudjuk, hogy 135 után a jeruzsálemi keresztény közösség a Megváltás és a Feltámadás szent helyeit azonosította Jupiter és Vénusz szobrainak helyeivel. Így vált a két pogány ábrázolás – De Sandoli kifejezésével – bójává, a két betemetett szent hely jelévé. Heléna tehát – a tradíció alapján – pontosan tudhatta, hol kell keresnie a Golgotát és a Szent Sírt.

S – az utóbbira nézve pedig – biztos lehetett abban, hogy a sírűreg, amit a hagyomány által megjelölt hely alatt talál, Jézusé, mert az apostolok, tanítványok és az I-II. század többi zarándokai bizonyosan megjelölték az Úr sírját, hiszen ősi zsidó szokás a sírlátogatás és a síron jelet-hagyás.

A Jeruzsálemben lakó – tehát vélhetően szemtanú – Cyrill, a későbbi szent püspök beszámolójából értesülünk először Jézus keresztségének „feltalálásáról”. 347-ben, az egyház új tagjai előtt tartott beszédeiben többször említi a keresztfá tiszteletét és a Golgotán talált kereszt részeinek „az egész földön való szétoztását”. Ugyancsak ő írja egy levélben, amit Nagy Konstantin fiának, Konstancnak küldött: „A te atyádnak, Konstantinnak idejében megtalálták Jeruzsálemben a Kereszt üdvözítő fáját” (Tóth 1988).

A legkorábbi hagyomány szerint a keresztet és a három nyelven szóló feliratot nem a Szent Sírban, hanem egy használaton kívüli ciszternában találták

meg a Golgota mellett a Martyrion bazilika építéskor.

Először Szent Ambrus milánói püspök említi 395-ben, hogy a kereszt megtalálása Szent Heléna kezdeményezésére történt.

A IV. század végén keletkezett a történet a három keresztről és a levált tábláról, amely „különféle nyelveken felírva hirdette, hogy a zsidók királya a keresztre feszített Krisztus.

Mivel pedig vitatott volt, hogy melyik is az a kereszt, amit keres, tovább gyötörte a szomorúság a császár anyját. Nemsokára véget vetett a szomorúságnak a jeruzsálemi püspök, akinek Makáriosz volt a neve, és a hit segítségével megoldotta azt, ami kétséges volt. Jelet kért ugyanis Istentől, és meg is kapta. Ez volt a jel: az egyik ottani asszony, akit már hosszú idő óta betegség gyötört, halálveszélybe került. A püspök intézkedett, hogy hozzák el mindegyik keresztet a haldoklóhoz, mert hitt benne, hogy felgyógyul az asszony, ha megérinti a drága keresztet. Reményében nem is csalódott.

Amikor ugyanis rátették azt a két keresztet, ami nem az Úré volt, semmit sem javult a haldokló állapota. Amint viszont rátették a harmadikat, az igazit, rögtön felgyógyult a haldokló és visszanyerte egészségét. Ily módon találtak tehát rá a keresztfára.” (Szókratész egyháztörténete)

Heléna szerepét Jusztinián császár a VI. században dekrétumba foglalta „Novella” című törvénygyűjteményében: „Szent Ilona nekünk megtalálta a keresztények szent fáját” (Tóth 1988).

A szent helyek megtalálásának hírére a császár az alábbi levelet írta a jeruzsálemi püspöknek (Szókratész egyháztörténete):

„Victor Constantinus Maximus Augustus Jeruzsálemi Makáriosznak.

Oly hatalmas Üdvözítőnk kegyelme, hogy semmiféle ékes szó nem látszik méltónak e csodálatos dolog elbeszéléséhez. Ama legszentebb szenvedésnek a jele, mely régóta a föld mélyében rejtőzött, oly sok év óta lappangott mindaddig, amíg mindnyájunk közös ellenségének megsemmisülésekor fel nem akart lobogni megszabadult szolgálai előtt, ami valóban minden ámulatot túlszárnyal. Ha ugyanis egy és ugyanazon helyre összegyűlnének mindazok, akiket az egész földkerekségen bölcsnek tartanak, hogy ehhez a csodához méltóan akarjanak beszélni, a legkisebb részéhez sem tudnának hozzáférközni. Annyival múlja felül ennek a csodának a hite az emberi gondolkodás egész befogadóképességét, amennyivel hatalmasabbak a mennyei

dolgok az emberieknél. Ezért aztán mindig az első és egyetlen célom, hogy amint az igazság hite naponként egyre újabb csodákkal bizonyosodik be, úgy buzgólkodjék egyre inkább mindannyiunk lelke is józanul és egyetértő lelkesedéssel a szent törvény iránt. Úgy vélem, hogy ami mindenki számára nyilvánvaló, arról elsősorban téged akarlak meggyőzni, mert leginkább arra van gondom, hogy azt a szent helyet, amelyet Isten parancsából a legszégyszenyestebb bálvánnyal való szoros kapcsolattól mint valami súlyos tehertől megszabadítottam, azt a helyet, amely Isten ítélete folytán kezdettől fogva szent – de még szentebbnek tűnt fel azóta, amióta az üdvözítő szenvedés hitét napvilágra hozta –, épületek szépségével díszítsük.

Úgy illik tehát, hogy Eszességed úgy intézkedjék, és úgy legyen gondja minden egyes szükséges dologra, hogy ne csak a bazilika legyen a földkerekség összes bazilikájánál szebb, hanem a többi részlet is olyan legyen, hogy ez az alkotás felülmúljon minden épületet, amit az egyes városokban a legszebbnek tartanak. És tudd meg, hogy Drakillianoszt, a praetorium kedves praefectusát és a tartomány előljáróját bízom meg vele, hogy gondoskodjék a falak felépítéséről és díszítéséről. Vallásosságom parancsba adta ugyanis, hogy gondoskodásuk folytán azonnal küldjenek művészeket, munkásokat és mindazt, amiről csak Eszessedtől megtudják, hogy szükséges az építkezéshez. Az oszlopokról vagy a márványokról, amelyekről úgy vélnéd, hogy drágábbak és hasznosabbak, belátásod szerint tüstént írd nekünk, hogy a levél útján megtudjuk, mennyire és milyen minőségűre van szükség, és ezt mindenhol el lehessen küldeni. Jogos az a követelmény, hogy a világ igen csodálatos helye méltóképpen tündököljék. Hogy a bazilika mennyezete faburkolatú legyen-e vagy valamilyen más kidolgozása, ennek eldöntését rád bízom. Ha faburkolatú lenne, arannyal is lehet díszíteni. Már csak az van hátra, hogy Szentséged minél előbb tudassa az említett bírákkal, hány munkásra, művészre és mennyi pénzre van szüksége.

Igyekezzen hamar értesíteni engem nemcsak a márvánnyal és az oszlopokkal, hanem a mennyezet faburkolatával kapcsolatban is, ha úgy döntenél, hogy ez így szebb. Isten oltalmazzon, szeretett testvérem!”

„A császár anyja – írja Szókratész – pompás templomot emelt a sír helyén, »Új Jeruzsálem«-nek nevezte el, szemben a régivel és az elhagyottal.”

Konstantin császár tehát leromboltatta Vénusz templomát; a Szent Sír magában foglaló sziklát elválasztatta a domboldaltól és gömbölyded formájúra alakíttatta. A szikla környékét a Szent Sír alsó részének szintjéig elbontották, s az így keletkezett lapos területen síremléket készítettek, melyet Anastasis-nak (Feltámadás) neveztek el. Ettől keletre, a Golgota fölött a hívek számára öthajós bazilikát emeltek (Martyrion). A munkálatokat két konstantinápolyi építész, Zenobiosz és Eusztasziosz irányította.

Megbízható írásos emlékek és a rendelkezésre álló gazdag régészeti anyag alapján a Szent Sír templom IV. századi épületegyüttesét – a 335. szeptember 14-én felszentelt „Új Jeruzsálem”-et – a következőképpen rekonstruálhatjuk:

Legnyugatibb pontja a Szent Sír és az azt magában foglaló épület, az Anastasis, melyet körkörös alakjáért – később – Rotundá-nak is neveztek.

Az Anastasis-hoz keletről csatlakozó belső udvar, melyet északról, délről és nyugatról oszlopok határoltak, s amit ezért Triporticónak hívtak.

Ezt követi keleti irányban a Martyrion vagy Post Crucem Bazilika.

A Martyrion keleti előudvara – az Atrium – a Cardo Maximusra nyílt.

Az Anastasis-tól és a Triporticótól északra – közvetlenül mellettük – egy észak-nyugati irányú, hosszú, keskeny udvarral rendelkező, kétszintes épület állt: Jeruzsálem püspökének vagy a templom szerzeteseinek lakóhelye.

Az Anastasis déli oldalán volt a Baptisterium, a keresztelőkápolna, mely – valószínűleg – egy római fürdő alapjaira épült.

Euszebiosz írja, hogy a Szent Sírt „gyönyörű oszlopokkal tisztelték, magasztalták”, de nem említ

zárt építményt a sír körül. Tudjuk azonban Egeria (Aetheria) galliai apátnő 381–384 között íródott itineráriumból (*Peregrinatio ad loca sancta*), hogy a zarándok a Szent Sírt zárt épületen belül találta. Az irodalmi adatok, valamint az Anastasis padozata alatt feltárt falmaradványok vizsgálata alapján Coüiasnon arra a következtetésre jut, hogy a Szent Sírt – Konstantin és Euszebiosz idejében – egy, 15x15 méteres, oszlopokkal határolt, nyitott udvar vette körül. Az Anastasis-t – ebben az időszakban – a Sír mögött kezdték építeni, s csak a század közepére készült el a végleges mauzóleum.

Az egyetlen sziklatömbből metszett Szent Sírt egy kb. 35 méter átmérőjű, fallal határolt tér vette körül. A Sír fölé oszlopokon álló mennyezetet emeltek. A téren belül, annak falgyűrűjével koncentrikusan, a Szent Sír köré egy kb. 20 méter átmérőjű, nyitott oszlopcsarnokot építettek, mely – hármásával rendezett – összesen 12 oszlopból állt. A négy darab oszlophármas közé – északon, délen és nyugaton – két-két támpillér került, melyeket az

ajtómagasságban elhelyezett szemöldökfa fölött fallal összekapcsoltak.

Az 1,2 méter vastagságú – és a mai napig 11 méter magasságig megőrződött – külső falgyűrűt a sziklás domboldalra építették. A gondosan faragott kövekből rakott fal belső felszínét kör alakúra csiszolták, külső homlokzatát sokszögűre alakították. (A XI. században a sokszögű falat kör alakban magasítják.) A fal építéskor – északi, déli és nyugati irányban – három apszist alakítottak ki, melyek a megvilágítást három-három – egyenként 1,4 méter széles – boltíves ablakon át kapták. Az apszisok közötti falrészeken további három-három – 2,1 méter szélességű – boltíves ablaknyílás helyezkedett el. A falakat végig, az ablakpárkány magasságáig különféle színű márvánnyal és mozaikkal borították.

A Szent Sír az oszlopcsarnok geometriai középpontjától kissé nyugatra feküdt, a három apszis középtengelyének metszéspontjában. Az északi és a déli apszisok, valamint az Anastasis elülső homlokzata között, az oszlopcsarnokon kívül, egy-

egy négyzet alapú előteret (vestibulum) alakítottak ki, melyeket egy – a külső falgyűrű és az oszlopcsarnok közötti – félkörívű folyosó, az ambulatorium kötött össze.

Az Anastasis – 32 méter hosszú és 20 méter magas – keleti – elülső – homlokzatán egy főbejáratot és mindkét oldalon négy-négy mellékbejáratot készítettek. A főkapu és három-három mellékkapu az északi és a déli vestibulumot kötötte össze a Triporticóval, mely az Anastasis-t választotta el a Martyriontól, egy-egy mellékkapu pedig a Triportico északi és déli mellékcsarnokába vezetett.

A Rotunda oszlopainak átmérője meghaladta az egy, magassága a hét métert. Az oszlopok közel kétméteres magasságú talpakon álltak. Az ambulatorium fölött könnyű, fagerendázatú tető volt, mely befedte a két szélső vestibulumot is. A Szent Sír fölötti teret – szintén szarufákon nyugvó – magasívű kupola zárta le, kerek világítónyílással – oculusszal – a tetején.

Az Úr sírját magába záró sziklát márvánnyal borították, mozaikkal, függőkkel, arany- és ezüstajándékokkal díszítették. A szikla külső részét is márvány fedte. A Sír köré ezüstkorlátot helyeztek, melyre később lámpások és fogadalmi ajándékok kerültek.

A Rotunda a korai keresztény időktől kezdve, végig a középkoron át, Jeruzsálem idealizált szimbóluma lett.

A római Szent Pudentiana-bazilika szentélyének IV–V. században készült mozaikképe – a Rómában lévő legősibb keresztény mozaik – Jézust ábrázolja apostolaival a Mennyei Jeruzsálemben. Krisztus feje mögött a Golgotát a Crux Gemmatával, a szikla jobb oldalán a Rotundát, bal oldalán pedig az Olajfák Hegyén épült Mennybemenetel templomot látjuk, felhők között, mennyei magasságban.

Rotunda-szerű struktúrát követ több IV. századi templom Itáliában: így például a Szent Konstanca sírbolt Rómában, vagy a San Lorenzo Milánóban.

A Szentföld VI. századból való padlómozaik-térképe, a Madaba-térkép Jeruzsálemet ábrázoló részletén – a ma ismert legkorábbi Jeruzsálem-térképen – a Cardo közepén szinte uralkodik a kupolás Szent Sír építmény, a Rotunda.

A Rotunda mint Jeruzsálem-jel egy ideig még megtalálható az itáliai reneszánsz festészetben. Duccio „Maesta” oltárán – Siena, Dóm, 1308–11 – a *Krisztus bevonulása Jeruzsálembe* című képen, vagy Perugino freskóján, *A kulcsok átadása* – Sixtusi Kápolna, Vatikán, 1482 – a kör alakú épület a Rotunda-ábrázolás tradíciójának emlékezte; mely emlékezet – mint minden emlékezet – lassan elkopik: Piero della Francesca freskója, *Az igazi kereszt története* – San Francesco, Arezzo, 1455 – már nem ismeri.

Az Anastasis homlokzatával szemben egy 30x30 méteres, égre nyitott udvar, a Triportico helyezkedett el, azon a területen, amit már az I. században Arimathei József kertjének neveztek. Az

udvar északi, déli és nyugati oldalát oszlopsor határolta, kövezete márványlapokból készült.

A Golgota dombja – a felszín fölé öt méternyire kiemelkedő kopár szikla – a Triportico délkeleti sarkán állt. Fémráccsal vették körül, tetejére nagy keresztet erősítettek. Az 530-ban kiadott *Breviarius de Hierosolyma itinerarium* drágakövekkel díszített aranykeresztet említ a szikla tetején. Ez a kereszt azonos azzal a *Crux Gemmatával*, melyet II. Theodosius adományozott a szent helynek 420-ban. Zarándokbeszámolók szerint a kereszt a nyílt ég alatt állt, a sziklát pedig arannyal és ezüsttel ékesített korlát vette körül. Egy észak-afrikai fődiakónus, Theodosius, *De situ terrae sanctae* című, 530-ban megjelent útinaplójában a Golgota tetejére vezető lépcsőről beszél. (A lépcső maradványai a szikla északi oldalán találhatók.) A keresztesek idejében – a Golgota déli oldalán – egy külső bejárat készült, mely a Frankok kápolnáján át vezetett fel a Golgotán lévő kápolnába. Napjainkra ez a bejárat megszűnt, ablak van a helyén. A szikla keleti felén végzett ásások

szerint a bazilika eredeti déli oldalhajójából nem volt közvetlen átjárás a Golgotához, mert az oldalhajó nyugati végén fal húzódott. Manapság a Golgotán lévő két kápolnába az 1808-as tűzvész után épült lépcsőn jutunk fel.

A Golgota fölé tetőszerkezetet először Modestus – a későbbi püspök – építtetett, aki 614 – a perzsa hódítás – után állíttatta helyre Jeruzsálem templomait. Első formájában a tetőszerkezet egy négy tartón álló keresztboltozat volt. A XI. században a tetőszerkezet keleti felén zárt falat emeltek.

Bár a Golgota sziklájának Ádám sírjával való összekapcsolása – a keresztény tradícióban – a III. századig, Origenészig vezethető vissza, mégis csak VI. század eleji bizánci források említik először Ádám kápolnáját, illetve Ábrahám oltárát a Golgota sziklája alatt. A kápolna – ebben az időben – gyászmisék helye volt, a holtak ravatalát az előudvarban készítették el, a Golgotán lévő kápolna bejáratával szemben. A keresztesek korában Ádám kápolnáját

keleti irányban bővítették, és több keresztes királyt temettek ide.

A jelenlegi – Szent Mihály arkangyalról elnevezett – Etióp-kápolna helyén, a Golgota sziklája mellett, a IV. század végén egy külön kis templom állt, melyről – létezésén kívül – semmit nem tudunk.

A – külső méreteiben kb. 40x60 méteres alapterületű – Martyrion bazilika alapozása – hézagmentesen egymáshoz illesztett nagy kövek – a Jézus korabeli talajszintre épült. Az örmény Szent Vartan kápolnában végzett ásatások során találtak egy kőbe vésett hajóábrát és alatta egy – már említett – latin szöveget: DOMINE IVIMVS (Broshi 1993). A szövegtöredék a 122. zsoltár I. verse: IN DOMUM DOMINI IBIMUS – INDULUNK AZ ÚR HÁZÁBA. (A „v” és a „b” betűk, tehát a múlt és a jövő idő cseréje gyakori a korai keresztény szövegekben.) A szövegtöredék tehát: INDULTUNK AZ ÚR (HÁZÁBA). A klasszikus zarándok-zsoltár használata (A zarándokok üdvözlete Jeruzsálem kapujában) a legelső keresztényekre utal, a latin szöveg pedig arra,

hogy a Római Birodalom nyugati tartományai valamelyikéből érkeztek. Az írott kő előkerülésének helyszíne alapján bizonyos, hogy e zarándoklat ideje korábbi, vagy legfeljebb azonos a bazilika alapozásának időpontjával.

A rajzolt hajó – orra, tatja, árboca szerint – a római korra jellemző vitorlás, melyhez hasonlókat az I. és III. század közötti időkből ismerünk. A rajzon az árboc törött, vagyis a hajó a Földközi-tengeren viharba került, talán süllyedni is kezdett. Utasai talán a halál torkából menekültek meg. Talán az Úr sírjánál tett hálaadásuk emléke a ránk maradt rajz.

A Martyrion szentélyének alapjait 1970-ben Corbo tárta fel a Katholikonban, a mai templom görög-ortodox főhajójában. Megállapította, hogy a Martyrion középtengelye az Anastasis-hoz képest kissé délebbre került. A belső szentély nyugatra, a Szent Sír felé nézett. A főhajó szélessége 15, magassága 22 méter volt.

Euszebiosz írja, hogy a főhajót két oldalhajó szegélyezte. A bazilikába keletről lehetett belépni

három kapun keresztül. Az épület nyugati végében állt a szentély, tizenkét ezüst díszítésben végződő oszloppal, a tizenkét apostol jeleként. A főhajót szarufákon nyugvó ólomlapokkal fedték be. A mellékhajókat két belső oszlopsor határolta, ezeken túl két pillérsor helyezkedett el, melyekre galériát építettek. A fő- és a négy mellékhajó, valamint a galéria mennyezetét aranylapokkal fedett kazetták borították. A templom belső falfelületeit színes márványlapokkal burkolták.

A Martyrion keleti előudvarában, az Atriumban kolonnádok, oszlopsorok álltak. A Cardo Maximusról széles lépcső vitt az Atriumba.

Mohamedán hagyomány, hogy ezen a lépcsőn imádkozott Omar kalifa 638-ban. A történet szerint, „miután Omar meghódította Jeruzsálemet, egyszer meglátogatta a Szent Sír templom szentélyeit éppen akkor, midőn a müezzin az ima óráját hirdette. A kalifa nyomban kilépett a szent helyről, s onnan néhány lépésre végezte ájtatosságát. Mikor Szophroniosz pátriárka megkérdezte távozása okát,

Omar azt felelte: »Ha bent a templomban imádkoztam volna, hitsorsosaim e keresztény emléket – a békepontok ellenére is – bizonyára mecsetté alakítanák, mondván: itt Omar imádkozott«.

Itineráriumok, például a *Breviárium de Hierosolyma*, említik, hogy az Atrium területén, a bazilika bejáratától balra egy szobácska, a Szent Sír kincstára állt. Itt őrizték Jézus keresztjét, a nádat és a szivacsot, a szent kelyhet, melyből Jézus az utolsó vacsorán ivott, és a Pilátus által íratott táblát, melyet a keresztre erősítettek Krisztus megölésekor. Szűz Mária néhány használati tárgyát is őrizték itt. Zarándokok érkezésekor az Úr keresztjét az Atriumban állították ki.

A bordeaux-i zarándok (Burdigala Hierosalem usque, 333), Jeruzsálemi Szent Cyrill, Egeria és mások írnak egy keresztelőkápolnáról, mely a Szent Sír templom mellett áll, az Anastasis-tól délre. A XI. században három görög kápolna épül ezen a helyen. A keresztelőkápolna keleti oldalán lévő belső udvar

volt a Golgota-kápolna előudvara, amely alatt Hadrianus-kori falmaradványokat és két ciszternát találtak. A Baptisteriumban történt megkeresztelésük után – húsvét vasárnapján – az új keresztények a püspök vezetésével az Anastasis-hoz vonultak. E menetelés – írja egy szemtanú zárandok – szimbolikus értelmű: jelenti az átmenetet a bűn sötétségéből Krisztus feltámadásának világosságába. Ezután a Martyrionba mentek, ahol megvallották hitüket és részt vettek a szentmisén.

Az Anastasis mellett volt a püspök és a szerzetesek kétszintes lakóhelye. Ezt egy épületszárny vette körül, ahol olajprés, raktárak és a templomi segédszemélyzet lakószobái helyezkedtek el. Éliás pátriárka – az V. és VI. század fordulóján – a püspöki rezidencia mentén kolostort építtetett a Spoudaioi (a Szent Sír Rajongói) szerzeteseknek.

Az Anastasis–Triportico–Martyrion építményhármast 335. szeptember 14-én szentelték fel Konstantin császár jelenlétében. Az Új Jeruzsálem nevet adták a helynek a Jelenések Könyve 21.

fejezetének szavai szerint: „Új eget és új földet láttam. Az első ég és az első föld ugyanis elmúltak, és a tenger sem volt többé. Akkor láttam, hogy a szent város, az új Jeruzsálem alászállt az égből, az Istentől.”

614. május 20-án a perzsák elfoglalják Jeruzsálemet. Megölnék több tízezer embert, megszenteltelenítik és felgyújtják a szent helyeket, a templomokat, kolostorokat. Sok foglyot elhurcolnak, köztük Zakariást, Jeruzsálem püspökét. Elrabolják a Szent Kereszt ereklyét is, és magukkal viszik Ctesiphonba, a perzsa fővárosba. (Az ereklye 628-ban kerül vissza Jeruzsálembe, miután Herakliusz császár legyőzi a perzsákat.) A perzsa hódítás alatt az Új Jeruzsálem épületei szenvedték el a legkisebb pusztítást. Már a perzsa uralom alatt elkezdődnek a helyreállítási munkák. Ezek irányítója – az épületegyüttes újjáépíttetője – Modestus, a júdeai sivatagban lévő Szent Theodosius kolostor apátja, akit – Zakariás utódául – püspökké választanak. Új fa tetőszerkezetet rakat a Martyrionra és az

oszlopsorok fölé, megcsináltatja a kapukat. Félkörívű apszist készíttet a Triporticóban, a Szent Sírral szemben, oly módon, hogy az új és a korábbi három apszis együtt egy görög kereszt-formát alkossanak. Az új apszisba kórust és oltárt emeltet. Az oltár mensája annak a perzsák által kettétört kőnek az egyik darabja lesz, melyet tradicionálisan Jézus sírja záróköveként őriztek a Rotundában. Helyreállították a Rotunda kupoláját, megtartva az oculust. A Szent Sír bejáratát megnagyobbították. A Sír fölé kis, csúcsos kupolát emeltek, melyre aranykeresztet állítottak. A Golgota szikláját egy nagyobb kápolnába foglalták, a szikla alatt kialakították Ádám kápolnáját. A kápolna és az attól keletre lévő bazilika között volt Ábrahám oltára. A Szent Kelyhet és a szivacsot a Triporticóban, a Szent Keresztet és a táblát a Martyrionban helyezték el.

A helyreállított Új Jeruzsálemet 628. március 21-én szentelték fel a kereszttereklyét hozó Herakliusz császár jelenlétében.

670-ben a zarándok Arculf püspök említ egy négyzet alapú kápolnát a Rotunda jobb oldalán, melyet Szűz Mária tiszteletére építettek, s amiben elhelyezték a Szent Kenet Kövét, azt a kőlapot, melyen – a hagyomány szerint – Jézus testét bebalzsamozták.

A következő évszázadokban – az ezredfordulóig – a Szent Sír templomot különösebb károsodás nem érte. A IX. század elején a Rotunda kupolája egy kisebb földrengéstől megsérült, de I. Tamás püspök – Nagy Károly császár költségén – Ciprusról hozatott cédrus- és fenyőgerendák beépítésével helyreállíttatta. 935-ben a muzulmánok, Omar kalifa imádkozásának helyén mecsetet építettek, s ez – bizonyos mértékig – nehezítette az Atriumba vivő bejárat megközelítését.

Az ókeresztény Szent Sír templom pusztulását az 1009. év augusztusa hozta: Fatimid al-Hakim, egyiptomi kalifa parancsára a teljes épületegyüttest – lépcsőről lépésre való rendszerességgel – a földre rombolták.

Először összetörték a használati tárgyakat és a bútort, majd elkobozták a liturgikus edényeket és kincseket. Ezután csákánnyal szétverték a Rotundát és a Triporticót, és szinte leborotválták a földről a Martyriont. A pusztítás október 16-ig tartott. Súlyosan megsérült a Golgota és a Szent Sír is. Utóbbi gömbölyded monolit szikla jellege megszűnt létezni.

Az ősi bazilikát soha többé nem állították helyre. A restaurálási erőfeszítéseket elsősorban a Sír feletti épület – az Anastasis – és a Golgota helyrehozására összpontosították.

1020-ban a kalifa engedélyezi a híveknek, hogy a romok között, a Szent Sírnál imádkozzanak. 1031-ben – Daher el-Aziz szultán hozzájárulásával – Romanosz Argiropulosz császár elindíttatja a Rotunda helyreállítási munkáit. Zarándokok ezrei érkeznek adományokkal Jeruzsálembe.

1034-ben egy földrengés megint rommá változtatja a Szent Sír környékét. A szent helyeket – méltó módon – Konsztantinosz Monomakhosz császár

állíttatja helyre 1042–1048 között, a császári kincstár költségén.

Az Anastasis, tehát a Szent Sír fölötti építmény ekkor nyeri el ma is látható formáját. A nagy pusztítás után Jézus sírjából csak a locollus maradt meg, az az üreg, ahol teste feküdt. Ez is csak azért, mert beborította a törmelék. Monomakhosz kőművesei kitisztítják a locollust, és téglából olyan építményt emelnek köré, mely tömegében a régi sziklasír formát követi. Egyenes homlokzatú, kerek templomot építenek galériával, keleti részén apszissal. Az ambulatorium és a galéria fölé keresztboltozat kerül. A galéria a Rotunda középpontja felé nyitott – oszlopokkal és gyámoszlopokkal tagolt – teret képez. A szomszédos oszlopfőket boltívek kapcsolják össze. A galéria szintjén, az Anastasist gyűrűszerűen körbevevő falba – bejáratot készítenek, mely az utcára, a mai Keresztények utcájára nyílik. Ezt a bejáratot egy 1047-ből való leírás már említi. A mauzóleum keleti apszisát egy felívelő széles boltív a galéria tetejének

szintjéig magasítja. Manapság ez a boltív a Rotundát köti össze a Katholikonnal. A padozat burkolata – mind a galérián, mind az alsó szinten – cosmata munka: geometriai szerkezeteket rajzoló színes márványlapocska-konstrukció, melyet, helyenként, mozaikberakások, sőt, mozaik-üveg-kombinációk variálnak.

A XI. században már Szent Kertként emlegetett előudvart, az egykori Triporticót, az eredeti, IV. századi alaprajz szerint állítják helyre, de – oszlopokon és gyámoszlopokon álló – kétszintes építményként. Ma – eredeti helyükön – csak az északi rész oszlopai láthatók (Szűz Mária Boltívei). A Szent Kert délkeleti sarkán lévő Golgota tetejére két kápolnát építenek (Jézus Keresztre Szegezése és a Keresztre Feszítés kápolnái). A sziklára – az északi oldalon – lépcső vezet, nyugati felén egy alsó kápolna készül.

Az előudvar keleti oldalán – az ún. Krisztus Börtönétől a Golgotáig húzódó – falat emelnek, s ennek mentén három új kápolnát építenek: az Urunk

Megostorozása, a Töviskoronázás és a Ruháin Való Megosztozás kápolnáját. E három kápolna, Krisztus Börtönével, a nagyheti liturgia helyszínei, állomásai.

A térség legkeletibb végén lévő ősi ciszternát az Igazi Kereszt Feltalálásának föld alatti sziklakápolnájává alakították.

A kápolnák falait színes márványlapokkal fedték, szobrokkal, aranyfonatú függőkkel és mozaikkal díszítették. A Golgotán, a kereszt mögötti falon mozaikkövekből kirakott görög szövegek voltak, a sziklakápolna falait freskók borították.

A IX. és a XI. század között a „halott Jézus bebalzsamozása” (Jn 19,40) és a „feltámadt Krisztus megjelenik Mária Magdalénának” (Jn 20,11) újszövetségi események emlékhelyeit kialakította a tradíció. Az előbbi történetre a Miasszonyunknak szentelt oratóriumban, a Golgota előtt, az utóbbira a Szent Kert középpontjában – a jelenlegi görög kórusnál, a kis kupola alatt – emlékeztek.

A Szent Kert déli előudvarának nyugati oldalán, az Anastasis mellett három kápolnát építettek: Szent

János evangélista, illetve az örményországi Szebasztében kivégzett negyven szent katonavértanú tiszteletére az egyiket, keresztelőkápolnául a másikat, és Kisebb Szent Jakab tiszteletére a harmadikat. Bejáratuk közös folyosóról nyílt, melyet ma a görög püspökség területéről levivő lépcsőn közelíthetünk meg.

Az Anastasis-tól északra lévő VII. századi Szűz Mária kápolnát újjáépítik kelet felé irányuló sokszögű apszissal. Az apszis maradványait a mai Ferences Sekrestyében láthatjuk. E kápolna falait a keresztesek mozaikokkal díszítették, s a XIV. századtól kezdve az Áldott Szentség Kápolnájának nevezték. Az apszis és a IV. századi oszlopsor fala közé – a görög papság oratóriumába – helyezték azt a Madonna-festményt, melyhez Egyiptomi Szent Mária megtérését kapcsolta a hagyomány.

Az 1070-es években a Szent Sír templomot feldúlják a Jeruzsálemet megszálló törökök.

1099. július 15-én a város a keresztes vitézek uralma alá kerül. Megkezdődnek a helyreállítási és építkezési munkák a szent helyeken. Visszahelyezik Jézus sírja fölé azt a nagy darab sziklát, amit még Simeon jeruzsálemi és Sámuel szíriai püspök rejtettek el a keresztereklyével együtt.

A széthordástól megvédendő, a sírsziklát márványlappal beborítják. A márványon három kerek nyílást vágnak, hogy a hívek ajkukkal érinthessék a szent sziklát. Arculf püspök, aki a VII. században még fedetlenül találta a sírsziklát, vésőnyomokat is megfigyelt „a piroseres fehér mészen”. Zarándokfeljegyzés szerint 1112-ben a sírt már kőlap fedi. A mauzóleum mindkét kamrája falait mozaikokkal díszítették. Az épületre baldachin formájú díszmennyezet került, ami fölé aranyozott ezüsttel bevont kupolát emeltek. A kupolára a feltámadt Krisztus életnagyságú ezüstszobrát állították. A Rotunda befalazott ablakai helyére apostolok és próféták mozaikábrázolásait helyezték. A Rotunda apszisát elbontották, és helyén, a Rotunda

keleti felén magas, az Anastasis tengelyét követő keresztboltozatot építettek, mely átfogta a Szent Kert területét. Ezáltal a Szent Sír, a Golgota sziklája és az ún. Chorus Dominorum, valamint a különböző kápolnák fölé közös tetőszerkezet került. A szent helyeket így magába foglalta egyetlen hatalmas román stílusú bazilika. A Szent Sír templomot 1149. július 15-én szentelték fel, a keresztes hódítás 50. évfordulóján. A templomhoz – 1167-ben – 48 méteres harangtornyot építenek a Szent János evangélistáról elnevezett kápolna fölött.

A bazilikát az elkövetkező időkben számos természeti és emberi pusztítás érte: tűzesetek, földrengések, rombolások. Az 1808. évi nagy tűz – mely az örmények kápolnájából indult – elpusztította a Rotundát, súlyosan károsítva a sír és a padló márványborítását.

Mahmud szultántól a görögök kaptak engedélyt a helyreállítási munkák elvégzésére Mytilenei Comnenus irányításával. A Szent Sír fölötti építmény

baldachin formáját rekonstruálták, a kupolát hagyma alakúvá változtatták. A Rotunda kecses oszlopait súlyos pilaszterekkel helyettesítették, az egész bazilikát – a szó konkrét és átvitt értelmében egyaránt – homályos, zegzugos, titokzatos struktúra és atmoszféra hordozójává alakították.

A Szent Sír templom előtti, 25 méter hosszú és 17 méter széles, kikövezett zárt tér, az előudvar, ahová a mai zarándok – vagy csak látogató – belép, a Szent Kert XI. századi átriuma. Három lépcsőfokon jutunk a földszintjére, különböző méretű, egymáshoz illesztett és simára koptatott kövekre. Kopott barnák, égett szürkék: a homokszín összes árnyalatai vesznek körül. A lépcsőn oszloptalpakat – a XIII. században lerombolt csarnok maradványait – látjuk. Előttünk van a bazilika – délre néző – homlokzata, balra a három görög kápolna oldalfalai, jobbra a görög kolostor és egy örmény és kopt kápolna bejáratai, lábunk alatt pedig, a mélyben, IV. századi hatalmas vízgyűjtő. A XVI. században több mártírhalálnak volt

színhelye ez az udvar: itt ölték meg József és Kozma ferences atyákat a törökök, és itt égették meg – keresztre feszítve – elevenen Portugál Mária nővért, Szent Ferenc harmadik rendjének tagját.

Az előudvarra vivő lépcső felőli görög kápolnát Jeruzsálem első püspöke, Szent Jakab tiszteletére szentelték. Mellette van a Szent Mária Magdolnának és Keresztelő Szent Jánosnak szentelt kápolna. Modestus óta e kápolna egyben baptisterium is. (Vasárnaponként itt tartják az arab nyelvű miséket.) A szomszédos lépcsőfeljárat a görög patriarkátus tetőteraszos épületébe visz. A negyven örmény vértanúnak szentelt harmadik kápolna a harangtorony földszintje. A XI. században Szent János evangélistát, a XII. század elején a Szentháromságot, 1167-től kezdve a negyven mártírt tisztelték itt. Oroszországi Dániel (1112) feljegyzi, hogy itt szentelték és ide temették Jeruzsálem néhány püspökét.

Az előudvar szemközti oldalán – a bazilika felől – találjuk a kopt rítusú Szent Mihály kápolnát, mellette

az örmények – Szent János evangélistának szentelt – kápolnáját, és a tér délkeleti sarkában a Szent Ábrahámról elnevezett görög kolostor bejáratát.

A Szent Sír templom homlokzata a keresztesek korából való. A meglehetősen dísztelen, román stílusú homlokzat két kapuból és a fölöttük lévő egy-egy ablakból áll. A kapukat és az ablakokat oszlopokon nyugvó, három-három boltív keretezi. A bazilikának az előudvar felől eredetileg három bejárata volt: egy görög, egy örmény és egy latin (római katolikus) kapu. Ma már csak a görög bejárat használható, az örmény kaput 1808-ban befalazták, és ugyancsak nem átjárható a Frank kápolna, melyhez tizenkét lépcsőfok vezet, s mely valamikor a Kálvária előcsarnoka volt. A keresztesek idejében innét irányították a zarándokokat. A kis kápolnát Szent János evangélistának és a keresztre feszítésnél jelen lévő három Máriának szentelték. Ma is a római egyház tulajdona. Ha benézünk, aranyozott fa oltárt látunk – QUAE HIC STABAT DOLOROSA. ECCE MATER TUA AMOROSA (Itt állott a te szerelmetes anyád)

felirattal: a kápolnát a Görcsös fájdalom kápolnájának is nevezik.

A Frankok kápolnája alatt a görög rítusú, Egyiptomi Szent Máriának szentelt kápolna található – zárva.

A befalazott homlokzati főkapu feletti ablaknak támasztva, a kis korláttal szegélyezett párkányon létrát látunk. Jelkép az a létra, az ún. status quo jele. A Szent Sír templom mint a kereszténység legszentebb emlékhelye, különböző részeit a keresztény egyházak – tradicionálisan kialakult jogok és gyakorlat alapján – őrizték. Egyfajta kölcsönös megegyezés volt ez a három főegyház, a görög ortodox, az örmény ortodox és a római katolikus egyház között. A XVII. és XVIII. században azonban a Palesztinában uralkodó törökök – politikai érdekük szerint – több alkalommal, hatalmi úton változtattak a megállapodáson. 1757-ben – a szultán parancsára – a Szent Sír bazilika több, addig latin fennhatóságú része a görögök tulajdonába került. Ugyancsak a görög ortodoxok voltak azok, akik – orosz

közvetítéssel – jogot szereztek az 1808. évi tűzvészt követő helyreállítások elvégzésére, felhasználva az alkalmat a keresztetek által kialakított „nyugati keresztény” stílus minél teljesebb átformálására, a latin nyelvű feliratok görög átírására, kereszt királysírok beépítésére. A jogsértések és viták hatására 1851-ben a szultán bizottságot küldött Palesztinába a szent helyek fölötti liturgikus jogok megosztására. A latinokat ért sérelmekről a bizottság jelentést készített, és ennek főbb pontjait dekrétumba foglalták. Mielőtt azonban a dekrétum jogerőre emelkedett volna – I. Miklós cár kérésére – a szultán a vitás kérdések rendezését befagyasztotta, és kihirdette a „status quo”-t, amely az 1851-es, illetve az 1757-es jogállapotok – egyszer és mindenkorra való – konzerválását jelentette. 1851 előtt az örmény szerzetesek valamilyen munkálatot végeztek a bejáratuk feletti ablaknál, a homlokzaton. A status quo kihirdetése napján a munkát abbahagyták. Jelnek, az ablaknak döntve, ott maradt a létra, s ott van ma is újra cserélve, hiszen az eredeti létra régen

elkorhadtt már. (Másik magyarázat szerint az örmény szerzetesek a nap meghatározott órájában élelmüket – kosarakban – az ablakon átvetett kötélén húzták fel maguknak. A létrát a kosarak beemelését végző szerzetes használta.)

A Szent Sír templom feletti liturgikus és területi jogokon így öt keresztény egyház osztozik: a görög ortodox, a római katolikus, az örmény ortodox, a kopt ortodox és a szíriai ortodox egyház. (A georgiai és az abesszin egyház a XVII. században lemondott jogairól.)

A látogató – olvasom egy századfordulós útikönyvben – mikor a bazilika főkapuján először belép, „teljesen tájékozatlanul áll s különös csalódást érez. A szabálytalan s rosszul világított térségben, ahová most jutott, a szabad látást jobbról is, balról is sötét folyosók, szemben pedig nagy, fekete fal akadályozzák. Alig tud tájékozódni, hogy tulajdonképpen a déli kereszthajóban van.” E szöveg érvényes a mai látogatóra is, csak a szemközti fal

nem fekete, mert most egy görög mozaik fedi: Jézus temetésének ábrázolása.

Ahogy belépünk a bazilikába, egy lépcső van jobb kéz felől. Ezen megyünk fel a Golgotára, a latin rítusú Keresztre Feszítés kápolnájába. A kápolna oltár felőli része XI., a lépcső felőli része XII. századi építésű, de az egész kápolna IV. századi árkádokon nyugszik. A padló kőburkolata restaurált cosmata munka, eredeti XII. századi részletekkel. A kápolna díszítéseit, falainak, padlózatának borítását századunk harmincas éveiben újították fel, illetve jórészt készítették archaizáló stílusban. Művészettörténeti szempontból említést érdemel az oltár, mely XVI. század végi toszkánai munka, és az oltárnál lévő boltív kör alakú „Krisztus mennybemenetele” mozaikja a XII. századból. A hely – liturgikus szentsége szerint – Jézus keresztre szegezésének helye, a keresztút tizedik és tizenegyedik stációja. „Mirhával kevert bort adtak neki inni, de nem fogadta el. Keresztre feszítették, majd megosztottak

ruháján, sorsot vetve, hogy kinek mi jusson.” (Mk 15,23)

A Keresztre szegezés oltára mellett áll a Fájdalmas Szűzanya latin oltára, rajta egy XVIII. századi Mária-szobor, harang alakú, üvegajtós fülkében. Az oltár a keresztút tizenharmadik állomása: „Jézus keresztje alatt ott állt anyja...” (Jn 19,25) Az oltár mellett üveggel fedve – az eredeti szikla nyúlványát láthatjuk.

A szomszédos, az előzővel egylégterű görög kápolna a Megváltás tradicionális emlékhelye, a tizenkettedik stáció színhelye: „A hatodik órától a kilencedik óráig sötétség borult az egész földre. Kilenc óra tájban Jézus hangosan felkiáltott: »Éli, Éli, lamma szabaktani?«” (Mt 27,45) Ha letérdelünk az oltár mensája alá, kör alakú, cizellált rézlapot látunk, melynek közepén lenyúlva megérintethetjük azt a helyet, ahol Jézus keresztje állt. A hívők rózsafüzért, nyakláncot, gyűrűt, kegytárgyakat érintenek itt a Golgota sziklájához. (Legenda szerint a görögök 1809-ben kifejtették innét azt a kődarabot, amelyen a

keresztfa állt, hogy Konstantinápolyba küldjék, de a sziklatöredék a szíriai partok közelében a tengerbe veszett.) Az oltár mellett, üveglappal védve, hasadék látszik az eredeti sziklán, melyet a tradíció Jézus halála következményének tart és összekapcsolja a „szálla alá poklokra” hittétellel: „...sziklák repedtek meg...” (Mt 27,51). Pécsváradi Gábor 1519-es *Jeruzsálemi utazás-ában* írja: „A mondott üreg mellett, az északi oldalon van egy repedés a sziklán. Ez a repedés Krisztus kínszenvedése idején keletkezett; úgy látszik, hogy a Kálvária hegyén, a kápolnában az oltár mögött mélyre nyúlik le. Az a beszéd is járja, hogy ez a hasadék egészen a poklig ér.”

A Golgota dombját az északi lépcsőn lemenve hagyjuk el, és jobb kéz felé fordulva bemegyünk a Golgota alá, Ádám kápolnájába, egy sötét, boltozatos folyosóba, melynek végén megvilágítva látjuk az eredeti kőzetet a lefutó hasadékkal. E hely elnevezésének eredete mitikus: Ádám koponyáját a Golgota sziklájába temették. Jézus halálakor a szikla megrepedt, s az oldalsebből a Megváltó vére a

hasadékon át, Ádám koponyájára cseppent. E legenda összefonódik a kereszt legendájával, mely szerint Jézus keresztje abból a fából készült, ami Ádám szájából nőtt ki.

Jung óta tudjuk, hogy minden mítosz mélyén ősigazság van. Az „Ádám koponyája”-mítosz a Megváltás teológiájának legbelső értelmével azonos, hiszen Ádám előképe Krisztusnak (Róm 5,14), a „végső Ádámnak” (1Kor 15,45).

A főbejárattal szemben, a Kálvária előtt, márvány posztamensen, hat gyertyatartó között, nyolc mécses alatt téglalap alakú, vöröses-rózsaszínes, többszörösen erezett márványlap fekszik: a Kenetkő, a halott Jézus bebalzsamozásának tradicionális emlékhelye. A hívek virágszirmokkal hintik és illatszerekkel öntözik a követ.

Bal kéz felé, nyugati irányban megyünk tovább. Elhaladunk egy boltív alatt. Szemben – XX. századi mozaik előtt – találjuk azt az – örmények gondozta – emlékhelyet, ahonnan, a hagyomány szerint, a három Mária nézte a keresztre feszítést.

Innen a Rotundába megyünk be. A körépítményt 18 súlyos oszlop tartja. Felettük két egymásra épített karzat található, 18-18 árkáddal. A körstruktúrát lezáró hatalmas kupolát alig látjuk a sötétségtől és az egy-két évtizede megépített állványoktól. Jézus síremléke – a keresztút tizennegyedik stációja – a tér közepén áll homályban, gyertyalángok, mécsesfények között.

A sírépítmény apszisában – hátulról megközelíthetően – fülke nagyságú kápolna van, mely a koptoké. Az itt lévő ősi oltárt a hagyomány Szűz Mária személyéhez kapcsolja. Mikor Mária Betlehemből Jeruzsálembe ment, megpihent egy kövön. Mária pihenésének követ beillesztették egy oltár lapjába. Az oltárt a VI. század elején Konstantinápolyba akarták vinni, de az ökrök vontatta szekér nem fért ki Jeruzsálem kapuján. Égi jelet látva ebben, az oltárt a Szent Sír mögött állították fel, ahol – a földön ülő kopt szerzetes mellé belépve – megérinthetjük.

A kápolnafülkével szemben, a Rotunda oszlopain kívül találjuk a szíriai ortodoxok elhanyagolt, lepusztult kápolnáját. Hátul, boltozattól megtörve, az Anastasis IV. századi körfalának maradványát látjuk. Balra, alacsony ajtón átbújva, Jézus korabeli sírvilágba érkezünk. A sziklafalakat a holtakért égetett gyertyák évszázados viaszcsorgása fedi, sötét van, legutóbb öngyújtóm lángjának fényénél néztem itt szét. Ezt a sírkamrákból és üregekből álló sziklás helyet Arimathei József sírboltjának nevezik.

A szíriai egyház kápolnájából kilépve bal kéz felé megyünk tovább. Elhagyjuk a Rotunda oszlopgyűrűjét és megérkezünk a Szent Mária Magdolna kápolnába, a latin egyház területére, az eredeti Anastasis egyik egykori előcsarnokába. A hagyomány szerint ez az a hely, ahol Mária Magdolna – az üres sírtól Sion-hegye felé fordulván – megpillantotta a feltámadt Jézust: „Mária... hátrafordult, s látta Jézust, amint ott állt...” (Jn 19,14).

E kápolnából két lépcsőfoknyit haladunk fel a Jézus Megjelenése Szent Anyja Előtt nevű, kétszárnyú kapu

mögött nyíló, XI. századi kápolnába. A főoltáron őrzik az Oltáriszentséget. Itt van a ferencesek padsora, a szerzetesek imádkozóhelye, melyre a kápolna végében lépcsők vezetnek. A szentélytől jobbra, a délkeleti sarokban lévő kőposztamensen áll annak a porfir oszlopnak töredéke, melyhez Jézust kötözték, amikor Pilátus ítélete után megostorozták. A töredéket a IV. század óta nevezik a Flagellatio oszlopának. Kaifás házának romjai közt találták, a „Burdigala” írója még ott látta – épen. Szent Jeromos idejében a Coenaculum előcsarnokában volt, a perzsa támadások idején kettétörött.

A ferencesek kórusából nyíló ajtó egy kis kolostorba vezet, ahol a XIII. század óta élnek a bazilika szolgálatára rendelt atyák. (Az ide tartozó udvart Ferenc József császár vásárolta nekik.)

A Jézus Megjelenése kápolnából kilépve bal kéz felé találjuk a ferences sekrestyét, az ún. Szentföld-sekrestyét. Itt őrzik azt a középkori kardot (Bouillon Gottfried kardja), mellyel a Szent Sír Lovagrend tagjait avatják (A Rend jelvénye a Krisztus öt szent

sebét szimbolizáló kereszt, melyet Jeruzsálem-keresztnek neveznek, s a keresztény Jeruzsálem jelképének használnak, „a négy világtáj keresztényei Jeruzsálembe zárandokolnak” értelmezés alapján.)

A sekrestyéből balra fordulva ősi boltívek – Szűz Mária Boltívei – alatt megyünk el a görögök tulajdonában lévő ún. Krisztus Börtönéhez, melyet a Fájdalmas Miasszonyunk kápolnájának is hívnak.

Visszajőve és balra fordulva az egykori Triporticóban megyünk tovább, mely csak egy befalazott sötét folyosó, amiből kápolnák nyílnak.

Balra az első a Szent Longinus (vagy Szent Miklós) kápolna, mely a görögöké. Az oltár melletti ajtó vitt az egykori kolostorba.

Továbbmenve, az ambulatorium-folyosó közepén találjuk az örmények gondozta, Ruháin Való Megosztozás kápolnáját. Innét huszonkilenc lépcsőfokon megyünk le a szintén örmény ortodox tulajdonú, Szent Heléna (vagy Világosító Szent Gergely) templomba. Mielőtt leindulunk, nézzük meg a kedves örmény csókkeresztet a bejárati kapu jobb

oldali kövébe vésve, és a lépcsőkön lépkedés közben nézegessük a keresztos vitézek falba vésett „Itt jártunk!” üzeneteit: egy-egy kis kereszt egy-egy keresztos katonát, a nagy kereszt a parancsnokot, egy-egy kockakőnyi kereszt egy-egy csapatnyi keresztos zárándokot jelöl. Az oltárok melletti ajtó mögötti – csak külön engedéllyel látogatható – kápolnában találtak rá az „INDULTUNK AZ ÚR (HÁZÁBA)” feliratra.

A Szent Heléna-templomból további lépcsőkön lemenve jutunk az Igazi Kereszt Feltalálása római katolikus kápolnába, mely a Gareb hegyén volt egykori kőfejtőből kialakított ősi ciszterna helye. Boltozatán egykor nyílás volt, mely hét méterre feküdt a Golgota csúcsa alatt s harminc méter távolságra a keresztre feszítés helyétől. Az oltár mögött Szent Heléna keresztet átölelő szobrát látjuk, mely Miksa főherceg, a későbbi mexikói császár ajándéka. A szobortól jobbra, középen van a kereszt megtalálásának tradicionális helye a keresztosok

korabeli oltárával, felettük a kőfejtő sziklatömbjei, jobbra XII. századi freskómaradványok látszanak.

Visszatérve a folyosóra a görög Töviskoronázás (vagy a Bántalmazások) kápolnájához érkezünk. Az oltár alatt őrzik azt az oszloptörzset, melyen a hagyomány szerint Krisztus ült, amikor fejére helyezték a töviskoronát.

Továbbmenve elhaladunk a Kálvária dombja mellett – üvegfal mögött az eredeti szikla is látható – és jobb kéz felől beléphetünk a görög kórus (vagy karzat) területére. A görög kórus – más néven Katholikon – a Rotundáig tart, a ferencesek kórusában folytatódik, mely a Szent Sír bejáratánál végződik. Menjünk be a Katholikonba és álljunk meg a kupola alatt. Egy nagyon ősi tradíció szerint itt van a világ közepe, a „Föld köldöke” – a zsoltár szavaival: „Isten az én királyom eleitől fogva, üdvünkre cselekedett a föld közepén” (Ps 75,12, régebbi fordítás).

Jézus síremléke – amihez a Katholikonból visszamegyünk – a Rotunda közepén áll, homlokzatát

csavaros oszlopok, három kép és a képek előtt égő lámpások díszítik, melyek a Szent Sír felett közösen rendelkező három egyház tulajdonai: a legfelső sorban lévő lámpások a latinoké, a legalsóban lévők az örményeké, a két középső sor lámpásai a görögöké. A Szent Sír kétkamrás. Az előcsarnok, ahova belépünk, az Angelus kápolna. Itt ült az angyal a sír zárókövén Jézus feltámadása után. „Szombat elmúltával, a hét első napjának hajnalán... az Úr angyala leszállt az égből, odament, elhengerítette a követ és ráült. Tekintete olyan volt, mint a villám, öltözte meg, mint a hó.” (Mt 28,1) A kápolna közepén, márványtartóba foglalva az eredeti sírszikla egy töredéke található, melyet a hívek az 1009. évi pusztításból mentettek ki. A kápolna falait fehér márvány borítja, a mennyezetről a három egyház lámpásai függenek, oldalt egy lámpás a kopt ortodoxoké. A falon két ovális szellőzőnyílást látunk. Nagyszombat napján az ortodoxok ezeken a nyílásokon adják ki a szent tüzet, hogy a hívek gyertyáikat arról meggyújthassák. Az Angelus

kápolna végén, 1,33 méter magasságú boltíves kapun át lépünk be Jézus sírkamrájába, ahol a jobb oldalon lévő, márvánnyal borított sírüreg elé térdelünk. A hívek ráhajtják fejüket a márványlapra, mely alatt, a locollusban pihent az Úr teste a 30. év Niszán hó 14–(április 7–)16-ig, péntek estétől vasárnap hajnalig. A XVI. században a márványlapot középen kettéhasították, hogy a török vezérek számára értéktelenné tegyék. Három feliratot látunk az Úr sírja felett: a bal oldali a latin egyházé, a középső a görögöké, a jobb oldali pedig az örményeké. A bejárattal szemközti falon egy fülkeajtóként kinyitható Mária-ikon takarja azt a nyílást, ahol megérinthetjük az eredeti sírsziklát.

Mindennap hajnalban és kora reggel a ferences atyák miséznek az Angelus kápolnában, oltárként a márványba foglalt eredeti sírszíkla-töredéket használva. Délutánonként, négy óra előtt, az atyák zsolozsmát mondanak a Jézus Megjelenése kápolna kórusán. Melléjük ülhetünk és imádkozhatunk velük.

Mindennap, pár perccel négy óra után, a ferencesek vezetésével innen indulnak a hívek a Szent Sír templombeli körmenetre. Az ősi, és kizárólag ezen a helyen végezhető szertartás liturgiáját tartalmazó könyvecskét – a Processionalét – a sekrestyénél kapjuk kézbe egy gyertyával együtt. A gyertyafényes körmenetben a bazilika szentélyeihez vonulunk és ott latinul imádkozunk. A processzió a Megjelenés kápolnájánál végződik, ahol szentmisét mondanak.

A mise után már csöndes a jeruzsálemi Szent Sír templom, hiszen esteledik. A templom kapuját nyolc óra után zárják. A templom különös kulcsát a mohamedánok őrzik. A kulcs tulajdonosa a Joudi, használója pedig a Nseibi család már évszázadok óta.

A kikövezett előudvar valamelyik falának támaszkodva szeretem nézni, hogyan zárják a templomot. Fel-feltűnik az edzőcipős arab fiú cigarettázva, és közönyösen odavet egy-egy angol mondatot a kapuban ülő görög szerzeteseknek: „Igyekeztek, mert nemsokára zárok!” „Ezt a

szégyent – mondja nekem az egyik öreg – és ez így tart már évszázadok óta!” Jön a muzlim fiatalember, mindig ugyanazzal a hanyag mozdulattal eldobja a cigarettát, és rászól az atyákra: „Mozgás befelé, mert zárok!” Az atyák bemennek és belülről bezárják a kaput. Kinyitnak egy kis ablakot, s kiadnak egy létrát a kulccsal. A fiatalember nekitámasztja a létrát a kapunak, felmászik, és a kulccsal bereteszeli kívülről a kaput. Lejön, az ablakon át visszaadja a bentieknek a létrát meg a kulcsot, és elmegy.

Egy szerzetes még nézelődik az ablakon át, szakállas feje az arcnyi nyílásban Kondor Béla Pléhkrisztusának egyik figuráját juttatja eszembe. Ablaknak dőlve, háttal a Balaton utca felé, fiatal koromban sokat néztem ezt a képet. Akkor fényben, ma már kifürkészhetetlen homállyal mögöttem.

Tel-Aviv–Leányfalu

BIBLIOGRÁFIA

- Biblia. Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás. Szent István Társulat, Budapest, 1979.
- Broshi M.*: Excavations in the Holy Sepulchre in the Chapel of St. Vartan and the Armenian Martyrs. In: Ancient churches revealed. Ed. Y. *Tsafir*. Israel Exploration Society, Jerusalem, 1993, p. 118–122.
- Campbell J. K. Fr.*: The Stations of the Cross in Jerusalem. Carta Jerusalem, 1986.
- Corbo V. C.*: Il Santo Sepolcro di Gerusalemme, Aspetti archeologici dalle origini al periodo crociato, I-III. Franciscan Printing Press, Jerusalem, 1981–1982.
- Coüasnon Ch.*: The Church of the Holy Sepulchre. Jerusalem and London, 1974.
- De Sandoli S.*: Calvary and the Holy Sepulchre. Historical outline. Franciscan Printing Press, Jerusalem, 1984.
- Euszebiosz egyháztörténete. Ford. *Baán I.*, Szent István Társulat, Budapest, 1983, p. 116.
- Hieronymus presbiter: A kiváló férfiakról: Ford. *Ladocsi G.*, In: Apostoli atyák. Szerk. *Vanyó L.*, Szent István Társulat, Budapest, 1988, p. 27.

- Holl B.: A középkori magyar Jeruzsálem-járás és Pécsváradi Gábor utazásának néhány tanulsága. In: Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. Fügedi E., Gondolat, Budapest, 1986, p. 269–294.
- Ijjas A.: Jézus története. II. kötet, Ecclesia, Budapest, 1970, p. 684.
- Kelemen, Római Szent: Levél a korintusiakhoz, L: 3. Ford. Ladocsi G., In: Apostoli atyák. Szerk. Vanyó L., Szent István Társulat, Budapest, 1988, p. 135–136.
- Keller W.: The Bible as history. William Morrow, New York, 1981, p. 349.
- Komlós O.: Romantikus törekvések az Ígélet Földje felé az újkorban. In: A Zsidó Állam, Általános Cionista Blokk, Budapest, é. n. (1948), p. 35–41.
- Léon-Dufour X. (szerk.): Biblikus teológiai szótár. A magyar kiadás szerk.: Szabó Ferenc SJ. és Nagy Ferenc SJ. Szent István Társulat, Budapest, 1986, p. 674.
- Meistermann, B.: Új útmutató a Szentföldre. Szentföldi Kustodia, Budapest, 1909, p. 106.
- Pap K.: Zsidó sebek és bűnök – Különös tekintettel Magyarországra. Kosmos, Budapest, 1935, p. 7.
- Pécsváradi G.: Jeruzsálemi utazás. Ford. Holl B., Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1983, p. 69–70.

- Rilke R. M.*: Jegyzetek a dolgok dallamához, III. Ford. *Szabó E.*, In: Válogatott prózai művek, Európa, Budapest, 1990, p. 398.
- Scheiber S.*: A Szentföld a középkori zsidóság tudatában. In: A Zsidó Állam, Általános Cionista Blokk, Budapest, é. n. (1948), p. 28–35.
- Szent István legendák. Ford. *Kurcz Á.*, In: István király emlékezete. Szerk. *Katona T.*, Magyar Helikon, Budapest, 1973, p. 47, 58, 73.
- Szókratész egyháztörténete. Ford. *Baán I.*, Szent István Társulat, Budapest, 1984, p. 72–74; 83–84.
- Tóth K. J.*: Római virágszedés. Művészettörténeti Társaság, Bécs, 1988, p. 130.
- Tsafir Y.*, ed.: Ancient churches revealed. Israel Exploration Society, Jerusalem, 1993.
- Vanyó L.*: Az ókeresztény egyház és irodalma. Szent István Társulat, 1988, p. 41.
- Vincent P. H.* et *Abel F. M.*: Jérusalem Nouvelle. Paris, 1914.

VALAKI EMLÉKEIBŐL

A firenzei Medici-kápolna

Firenzébe megérkezve a Via Faenzán vettem ki egy emeleti szobát, melynek ablaka a San Lorenzóra nyílt. A reggel még Velencében vásárolt 1910-es kiadású bédekkert olvasgattam vacsora után vagy helyett, egy üveg édeskés borom volt, azt megittam lassan, álmosan ülve, merülve egy fotelbe. Tíz-tizenegy óra lehetett. Szobámba beáradt az utcai lámpásokkal megvilágított terecske levegője, szaga, valahonnét, talán egy trattoriából zene hallatszott, emberi hangok is, nevetgélés, motorkerékpárosok kiáltásai, motorzajok, melyek elhaltak a környező utcákban. Fáradt voltam. Időnként el-elaludtam, a kitárt ablakon befújó szél, az ébresztett fel. A csendes San Lorenzo templom oldalában, a Medici-kápolna

bejáratánál cigarettára gyújtott valaki, egy pincér talán valamelyik vendéglőből záróra után, vagy csak egy vendég, egy kései hazamenő, amolyan magamfajta. Igazi, érző olasz szobámat – bauhausba vegyített neoreneszánsz – egy felszínes szemlélő lehangolónak mondaná, valószínűleg csak miattam. Virrasztok vászoningben és – megbocsássanak érte – alsónadrágban aranszövésű drapériák meg csővázás bútorok között a firenzei éjszakában, a művészettörténet talán legtitokzatosabb alkotását őrző épületre nyíló ablak mögött. „Az Arno miatt van ez az egész”, beszélek magamban, félig alva, szűnyogokra gondolva:

„Az itáliai feketekávé titka, hogy a babkávét közvetlenül főzés előtt pörkölik. A kávékimérésekben külön pörköltő alkalmatosságok szolgálnak erre a célra.” Ezt még tegnap olvastam a bédekkerben, most reggel, itt lenn, a terecskén, egy bisztrófélében kávézom. A kávé olajszerű, forró, csodásan fűszeres és igencsak keserű. Kedvenc ízem. Már vagy tizedszer kérdezem a nagydarab, korombeli főnököt, „When

did you roast the beans?”, ő készségesen elém pakol útikönyvet, képeslapot, most idehoz egy gipsz vagy plasztik Duomót, „No, no” – mondom, „The coffee, when did you roast it?”, mosolyog széttárt karral, fogai, mint Pavarottinak, ragyognak. Bemegyek a Medici-kápolnába, most nyitják. Sötétedésig, zárásig maradok. „Valóban titokzatos hely ez” – mormogom később a bisztróban, a főnök által saját kezűleg szervírozott hatalmas adag spagetti fölött.

Egész könyvtárral utazom mindig. Fiókos szekrény tükörrel ágyam mellett, rápakolom a könyveket. Véraláfutások a betűimen, jegyzetömböm papírja szívja töltőtollamból a tintát. Vázlatpapír – szénnek, grafitnak. Vajon ácsorgott-e a lenti terecskén Jacob Burckhardt? A kinti lámpák beeső fényénél Grazioli F-dúr szonátáját hallgatom, olvasok.

„Amiről Firenzének le kell mondania – Georg Simmel írja 1915 körül¹ –, az benne magában lelt szimbólumára: a Medici-kápolnában. Ez sokkal inkább római, mint firenzei. A

---

¹ Berényi Gábor fordítása.

hatalmas múlt mint sors – bármi legyen is e múlt tartalma – Rómára nehezedik, s megadja életritmusának súlyos méltóságát, tragikus feszültségét, amely Firenzében feloldódik: itt az élet mintegy kitarja karjait, hogy szeretettel fogadja magába az egész múltat. Michelangelo alakjai viszont a fel nem oldott múlt végzetét hordozzák, mintha csak belemerevednének az élet megfoghatatlanságába, a lélek arra való képtelenségébe, hogy a sorsok széttépettségét egyetlen életérzés egységében gyűjtse össze... Mintha csak Michelangelo minden alakot abban a pillanatban ragadott volna meg, amikor nyugvópontra jutott benne a harc a földi súly homályos terhe és a szellem fény és szabadság utáni vágya között. Minden vonal arról tanúskodik, hogy az az egység, amelybe a művészet az életet foglalja, két egymással összebékíthetetlen ellenfelet rejt magába; Firenze képe – tájáé, kultúrájáé és művészetéé – viszont arról akar meggyőzni bennünket, hogy a valóság részei egyetlen létérzéssé olvadnak össze... Firenze nem lehet kiindulópontunk olyan korszakban, amikor még egyszer mindent előről kezdenénk, s az élet forrásaihoz akarunk visszatalálni, amikor a lélek zűrzavarából az egészen eredeti lét felé próbálunk fordulni. Firenze az egészen érett emberek szerencséje, akik elérték, ami lényeges az életben, vagy lemondtak róla, s most már csak formát akarnak keresni e rátaláláshoz vagy lemondáshoz.”

Firenze – ilyen vagy, kedvesem? Szépen elrendezel itt mindent? Köveket házzá, kupolává, hegyeket, dombot kertté? Kinek? Lakóid bábuk, Arnód szűnyogok tanyája. Kinek szépítkezel? Halottaidnak? Velencébe mentek, nem tudtad? Víz veri asztalukat,

vagy Rómában járnak holdfényben a Trasteverén valahol.

A dolgok ismétlődéseitől, az elmúlástól és a haláltól való fenyegetettségtől eleve elrontott hétköznapijaiban az ember hajlamos figyelmen kívül hagyni az élet titokzatos megnyilvánulásait. A „már jártam itt egykor” megmagyarázhatatlan érzését például, vagy mást, egy hirtelen fellobbanó szimpátiát valaki iránt, akit nem ismerünk, vagy egy álmot, egy megálmodást. Átmegyünk rajtuk, és mint öngyújtólánggal, nem törődünk velük. A titoknak hely kell – ami rejtőzik, csak saját terében látható.

„Valóban titokzatos hely ez” – mormogom a bisztróban, a főnök által saját kezűleg szervírozott hatalmas adag spagetti fölött. Salátát is kapok, vagy húszféle növény keverékét olajjal, ecettel, sóval. „Príma” – mondom. Örül, sört hoz. „Michelangelóra!” – kiáltom felemelt pohárral Pavarottim felé. Nevet, az övé Michelangelo, tudom.

Már fenn vagyok. A bauhaus-székekben nyitogatom szemem az ablak előtt. „Michelangelóra!” Könyveim

a tükörnél, betűimen szétfut a tinta, Tolnay Károly írja²:

„A kápolna, melynek belsején valószerűtlen ezüstös fény ömlik szét anélkül, hogy bárhol is fény-árnyék kontrasztokat hozna létre, teljesen elszigetelt a külvilágtól, minthogy az ajtók, részint kicsinységük, részint párkányzatos lezárásuk folytán, inkább dekoratív építészeti motívumként, mintsem valóságos ajtókként funkcionálnak. Az egész épület, hogy úgy mondjam, irracionális; a mi világunktól idegen törvények szerint konstruálták; már nem az a tér, amely különböző emlékműveket és szobrokat fogad magába, hanem teljességgel szerves: egy halhatatlan szellemektől lakott világ...”

A majdnem négyzetes alapterületű Medici-kápolnába – pár lépcsőfokon lelépdelve – egy oldalsó, valóban lényegtelen ajtónyíláson áthaladva jutunk. Előttünk, a kápolna túloldalán, oltár, hat darab, urnaformájú gyertyatartóval, tőlünk jobbra, a belépési fal mentén középen dísztelen kőszarkofág: a 15. században meghalt Medici testvérek, Giuliano és bátyja, Lorenzo „Magnifico” jeltelen síremléke. Ezen áll – Szent Cosma és Szent Damján szobra között – Michelangelo Medici-Madonnája. A bal kezünk felőli,

---

² Széphelyi F. György fordítása.

közvetlenül előttünk lévő oldalfal közepénél, díszesebb kőszarkofág – a 16. században meghalt Lorenzo Medici sírja – ruhátlan férfi (Alkony) és ruhátlan nő (Hajnal) szobrával; a sír felett, a fal síkjában Lorenzo keresztbetett lábfejű, sisakos ülőszobra, a szemközti falnál hasonló elrendezésű síremlék, a 16. században meghalt Giuliano Medici sírja, a ruhátlan nő az Éj, a ruhátlan férfi a Nappal. Mind a hat szobor Michelangelo munkája, és tőle való az egész kápolna építészeti megformálása is. A két-két napszakszobor a kőkoporsók domború ívelésű tetején nyugszik. Az ember döbbenten várja, hogy ezek a gigászi márványok lecsússzanak, leszánkázzanak a koporsókról!

Wölfflin mondja: „Véleményem szerint Michelangelo szándéka szerint maradt az emlékmű a jelen állapotában.”

Michelangelo halála óta próbálják megfejteni a Cappella Medicea jelentését. A Michelangelo holtteste fölött gyászbeszédet tartó Varchi s az életrajzát megíró barát és levelezőtárs Vasari szerint:

„a mester ennél is sokkal nagyobb bámulatba ejtett mindenkit Giuliano és Lorenzo de' Medici herceg síremlékével; ugyanis amikor ezt a művet megtervezte, úgy gondolta, hogy a föld önmagában nem fejezné ki híven nagyságukat, s elhatározta, hogy emlékművükön feltünteti a világmindenség összes alkotóelemét, mégpedig négy szobor formájában, amelyek közrefogják és részben betakarják a sírokat; az egyik emlékművön az Éjszaka és Nappal, a másikon a Hajnal és az Alkonyat jelképe látható... ha minden más műalkotás elpusztulna, pusztán ezek a szobrok vissza tudnák adni a művészetnek régi fényét (Zsámboki Zoltán fordítása.)

Ascanio Condivi, ugyancsak Michelangelo kortársa szerint a sírszobrok a mindent elfogyasztó idő jelei; Cecil Roth a firenzei köztársaság elbukásának tragédiáját véli kifejeződni a szobrok megformálásában; Heinrich Brockhaus szerint a szobrok a napkeltekor és napnyugtakor énekelt ambroziánus himnuszokat illusztrálják; Steinmann a flegmatikus-szangvinikus- és a melankolikus-kolerikus alkatok ábrázolásait látja megjelenítve; Anton Springer, Carl Frey és Carl Justi a kápolna sírszobrait az alábbi Michelangelo-szonett-részlettel értelmezik:

Il Dí e la Notte parlano e dicono:

Beszélget egymással a Nappal s az Éjszaka, s mondják:

Noi abbiamo col nostro veloce corso condotto alla morte

sebes folyásunkkal mi kergettük a halálba

il duca Giuliano

*Giuliano herceget.*³

Oeri felvetette a Medici-kápolna és Platón Phaidónja közötti hasonlóságokat; Tolnay Károly véleménye szerint a kápolna Michelangelo platonizmusának kifejeződése. Tolnay a szoborkompozíciók strukturális párhuzamainak és ellentéteinek, síremlék analógiáknak, valamint Michelangelo szonettjeinek vizsgálatával arra a következtetésre jutott, hogy a Medici-kápolna eszmeileg és tematikusan is megjeleníti Platón Phaidónja XVI. részét:

---

³ Széphelyi F. György fordítása.

„– Tehát akkor – szólt – van-e annak, hogy élni, olyan ellentéte, amilyen az ébrenlétnek az alvás?

– Minden bizonnyal – szólt.

– Mi az?

– Halottnak lenni – szólt.

– Nemde ezek egymásból keletkeznek, ha egymás ellentétei, és megvan közöttük, mint kettős között, a kétféle származás is?

– Hogyne volna!

– Tehát most én megmondom neked az egyik párt azok közül, amiket mondtam – szólt Szókratész – ...Azt mondom, ez az alvás és az ébrenlét, és az alvásból származik az ébrenlét és az ébrenlétből az alvás, a származásuk pedig az elalvás és a felébredés... semmivel sem kevésbé keletkeztek az élők a halottakból, mint a halottak az élőkől...” (Kerényi Grácia fordítása.)

Valami megfoghatatlan platonikus ihlet van jelen a Medici-kápolnában. Ahogyan az egész belső tér, lentről fölfelé haladva egyre absztraktabbá válik, hogy legfölül körökké, félkörökké geometrizálódjék, úgy változik át a reális földi miliő, a holtakat látogató élők szintje az ideák világává. Ez azonban nem Michelangelo műve, hanem Firenzéé. Ilyen a Filippo Brunelleschi által épített Cappella Pazzi is, mely majd száz évvel öregebb a Cappella Mediceánál, és platonikus ihletettsége alapján szerintem annak előképe. Ám a Medici-kápolna több a firenzei

platonizmus egy zseniális példájánál. Igazi keresztény mű, a legfontosabb keresztény eszme térplasztikai megfogalmazása.

A Medici-kápolna kompozíciós középpontja az ölében a gyermek Jézust tartó és szoptató Istenanya, mert a két sír fölé helyezett ülő hercegszobrok feje Mária felé fordul, tekintetük reá vetül. Izajás könyvének végén található egy apokaliptikus vízió Máriáról és a gyermek Jézusról, összekapcsolva őket a megváltással („Jeruzsálemben nyertek vigasztalást”) és a feltámadással („csontjaitok, mint a fű, sarjadoznak”):

Örüljete és vigadjatok,
akik gyászoltatok miatta!
Hogy tejével táplálkozzatok
és jóllakjatok vigasztalása ölen
és elteljete gyönyörrel
dicsőségének emlőjén.
Mert ezt mondja az Úr:
Íme, kiárasztom rá a békét, mint folyamot;
és mint kiáradt patakot a nemzetek dicsőségét.
Ölükben hordozzák csecsemőiket,
és a térdükön becézik őket.
Mint a fiút, akit az anyja vigasztal,
úgy vigasztallak meg én is titeket;
[Jeruzsálemben leltek vigasztalást].

Ennek láttán örülni fog szívetek;
csontjaitok, mint a fű, sarjadoznak.⁴

Idetartozhat két további Izajás-részlet is:

A nép, amely sötétben jár,
nagy fényességet lát:
Akik a halál országának árnyékában laknak,
azoknak világosság támad.
...Mert gyermek születik,
fiú adatik nekünk (9:1)
Nem a nap szolgál majd neked nappali fénnel,
és nem a holdfény ragyog neked,
mert az Úr lesz örökké tartó világosságod (60:19)

Az Alkony és a Hajnal lefelé néznek, az Éj lehajtott
fejjel alszik:

Akár fölfelé néz, akár a földre
szegezi szemét, mindenütt csak nyomorúságot, sötétséget
talál,
félelmetes homályt és aggasztó éjszakát. (8:21)
Ezért van tőlünk távol a jog,
és nem jut el hozzánk az igazság.
Világosságra várunk, s íme sötét van;
fényességre és mégis homályban járunk.

---

⁴ Az Izajás-részletek Szénási Sándor fordításai.
(66:10)

Mint a vakok, tapogatjuk a falat,
és bukdácsolunk, mint akiknek nincsen szemük. (59:9)

Utóbbi idézet mellé odaállítható Michelangelo
szonettje saját szobráról, az Éjrről:

Aludni jó, és kőből lenni még jobb,
míg szégyen s gyalázat úr a világon.
Mily szerencse: se éreznem, se látnom!
Ne kelts föl hát, s ó! csendesen beszélj ott.⁵

A szoborkompozícióknál megfigyelhető
ellentétpárok (napszak, testtartás, nem) az Izajás-
szöveg alapján morális értelmet nyernek:

Jaj azoknak, akik a rosszat jónak mondják,
és a jót rossznak.
Akik a sötétséget világosságnak teszik meg,
s a világosságot sötétségnek. (5:20)
Tedd árnyékodat olyanná délben,
mintha éjszaka volna;
...akkor majd királyi széket állít fel az irgalom,
...és sietve megadja azt, ami jogos. (16:3)

---

⁵ Rónay György fordítása.

Az allegorikus alakok – a templomi környezet ellenére – ruhátlanok. Izajás két helyen is említ meztelenséget:

Azért az Úr... fölfedi meztelenségüket. (3:17)
Vetkőzz meztelenre,
hadd lássák szégyened! (47:3)

Tolnay külön említi azt a pénzesládát, rajta a denevérral, amire a Lorenzót ábrázoló alak könyököl. Erwin Panofsky gyűjtései szerint ez az elhunyt melankóliájának attribútuma. Szerintem itt ismét Izajás apokaliptikus látomása egyik mozzanatának megjelenítéséről van szó:

Azon a napon az ember odaveti majd
a vakondoknak és a denevéreknek
ezüst és arany bálványait,
amelyeket azért csinált, hogy imádják őket. (2:20)

A Medici-kápolna Michelangelo látomása apokalipsziszról, megváltásról, feltámadásról. Titokzatos módon elbeszélte látomás – Izajás (28:19)

szavaival: „Micsoda rémületet fog majd kelteni, / ha egyáltalán lesz, aki megérti jelentését!”

Tedd árnyékkodat olyanná délben, mintha éjszaka volna. Éjszaka volna – óhajtozom a megvilágosodásra, ám el- és lemarad bízvást. Mondhatom, nem lesz különbség a többi évem és estém sem. A nappalokról meg kár beszélni: maradéktalan öröm egyből se telik. A szobám – a szobám jó, nem panaszkodhatom. A San Lorenzo ide támaszkodik az ablakomhoz, az arcom elé. Függöny libben, zsalu csapódik. Tegnap éjjel ezt írtam jegyzetömbömbbe: „A felébredésben reménykedve alszom el”.

Reggel elhagytam a Via Faenzát. A városból kivezető autót magányos villák közt vitt, kertek mellett. A mészkődombokon ciprusok hajladoztak, mintha a lelkem köztük járna. Néhányszor előtűnt még a Duomo Brunelleschi-tervezte kupolája, amint jószágos napként lebeg Firenze felett. Zúgott, visszhangzott bennem Izajás kérdésszerű felkiáltása (8:19): „vagy tán a holtaktól kell felvilágosítást kérni az élők felől?”

NON VI SI PENSA QUANTO SANGUE COSTA

Erre nem szabadna járni – én járok. Kijebb tehenek állnak – itt a facsoportok között én. Úgy van itt egy ház, olyan ridegen, mint amit kivetettek. A fák, s a cipőmre boruló virágok – meglepődve veszem őket észre – is úgy vannak itt, mint akiknek mindegy. A ház nem egyéb fojtott levegőjű csarnoknál. Kiszáradt mosdótálak vannak itt. S egy körülnéző idegen: én. A természet bejött már asszimilálni a belső teret. Az ablaküveg ép, a gyengék bírják itt legtovább. Ruhámba beleveszi magát a szag. Bőröm, hajam – mintha itt születtem volna. Vagy itt, ezen a rettenetes fás mezőn éltem volna. Arrébb egy kút. Egy seb. Medenceszerű gödör. Letámasztva egy ásó. Mint aki nem létezik, úgy ül szemben egy madár,

szárnyába csapott csőrrel, leszorított szemhéjjal, egy kőhalmon. A történettelen földből kimerednek a torz kövek.

Ha eszembe jutok magam magamnak, nem gondolok semmiféle történetre. Egy képet látok: kisgyerekként fogom apám kesztyűjét. Eseménytelenek és csendesek a gondolataim. Apám nem veszett oda, anyámat nem lötték le. Apám szülei odavesztek. Anyámmal a tizenötös villamoson utazunk – ez is egy kép – a szinte alvó Pozsonyi úton. Csak ami lényeg nélküli, az túlvilági. Szinte jajgat egy kutya valahol. Lépkedek a romok közt, vasbeton és habarcs maradékain. Húz a környék, mint kéz. Lábfejem a hatodik foknál, hátam az elsőn.

Senki nem mesélheti el a halálát. Minden ember, minden emberi élet előképe, többé-kevésbé megelőlegezése annak, amit túlviláginak hiszünk. Eszmékből épül a világ. A legmagasztosabb építmény az emberi halálok katedrálisa. Láthatatlan, mint egy behavazott falu. Adam Czerniakow és Primo Levi – két vegyészmérnök. Alvó lényként konzervdobozt

keresgélek a lépcső tövében. Körben a föld kéményei.
A tehenek köztük tejjé a halál füveit emésztik.
Árnyak a napban: idelátszanak az oswiecimi tetők.
Megrezdül a fikuszfa olajzöld ága a fehér
plasztikredőnnyel árnyékolt lakás magasában, a
habcsíkos tengerpart előtt: mediterrán ételek
fűszeres szagát hozza a szél. Michelangelo ráírta egy
kései rajzára: non vi si pensa quanto sang[ue costa] –
senki sem gondol rá, mennyi vér[be kerül]. Pietà – ez
a címe a műnek, Bostonban őrzik. Angyalok tartják a
keresztfa alatt ülő Mária combjaira omlott holt
Krisztust formátlan mélység felett. Michelangelo a
rajzot Vittoria Colonna asszonynak, annak a mélyen
vallásos özvegynek készítette, akibe szerelmes volt,
és akihez több, vágyódó szonettet írt. A rajzon a
keresztfát Mária teste eltakarja, a kereszt alsó
szárából annyi látszik, amennyi Mária feje és a papír
felső széle közé elfér. Michelangelo erre a
keresztdarabra írta, középre rendezve, a teljes
kompozíció vertikális szimmetriatengelyévé téve a
szöveget. A vers egy Dante-idézet – Parad. XXIX. 91. –

, amely – eredeti szövegkörnyezetében – a Szentírásra vonatkozott. Néhány művészettörténész, köztük L. Murray „idegenszerűnek”, „titokzatosnak”, „enigmatikusnak” tartja ezt a feliratot. Michelangelo közismert volt Dante-csodálatáról és Dante-ismeretéről. „Nincs senki, aki Dantét jobban értené, és művében otthonosabb lenne, mint Michelangelo” – mondta Donato Giannotti Dialógusaiban; „legkiváltképpen Dantét csodálta, s jóformán könyv nélkül tudta művét” – írta Ascanio Condivi 1553-ban, a Vita di Michelangelóban. Az idézet titkának megfejtéséhez legközelebb Max Dvorák jutott. Egy 1920-ban tartott előadásából idézek: „Michelangelo élete végén elfordulva saját művészetétől és attól a művészettől, amelynek révén hazája vezető szerepet vívott ki a világban, visszatért ahhoz a másik, anaturalisztikus művészettelfogáshoz, amely a keresztény középkoré is volt. [...] Mély, töprengő szelleme [...] visszatért a lét legmélyebb kérdéseihhez...”

Szonettjei között utolsó ciklusként a rime spirituali, a késő öregkori vallásos versek állnak. Előttük a Vittoria Colonnához írott szerelmes versek, majd, 1547, Vittoria halála után, a lemondás és a halál szonettjei vannak. „Lelkem inkább a halállal beszélget” – írja 1547 körül. A rime spirituali darabjai Keresztes Szent János misztikus verseivel rokoníthatók: „Már nem nyugtat meg véső és ecset; / egyet kívánok: az égi szerelmet, / mely karját tárja felénk a keresztfán.” (181. szonett). Az 1556-ban íródott 191. szonett bizonyossága annak, hogy Michelangelo eljutott az Istennel való misztikus egyesülés fokáig: „Én lélekben mindig veled vagyok / és sírva szólok elhalt Urbinómról, / ki ha élne, tán velem lenne nálad.” Egy egész korszaknak, a tizenhatodik század második felének, Avilai Teréz, Szent Ignác, Keresztes János, a spanyolországi kabalisták, a Toledót megfestő Greco eljövendő korának szellemi esszenciáját sejtí-éli meg Michelangelo.

Bizonyos, hogy a Piet -rajzon szereplő Dante-idézetet Michelangelo Krisztus megváltó vérére vonatkoztatta. A szöveg elhelyezése, a strukturális, kompozíciós magy razat mellett említhetünk analógiákat az öregkori szonettek  l: „Ha véred oly d san ontottad értem” (183.), „Csak véred mossa v tkeim fehérre” (184.), „B r véred titka nyilván azt mutatja: / ha páratlan volt szenvedésed értünk, / irgalmass godnak sem lesz határa” (186.), „s a földi ember előtt véred által / megnyitottad zárt kapuját a mennynek” (189.). A „non vi si pensa quanto sang[ue costa]” magát Krisztus v r t ábrázolja: b r az olvasat lentől fölfele  r nyul – s értelme is  gy van a jelnek – ha ránézünk, s a szöveget messziről olvasni nem tudja szemünk, azt látjuk, ereszkedik, csorog lefelé a keresztfán a szöveg. Adam Czerniakow  s Primo Levi szelleme meglátogat engem időnként. Talán eredeti szakmánk azonossága miatt, talán, hogy  ngyilkoss gukkal a lényeges dolgokra fordítsák figyelmemet.  k és a meghalt birkenau-i táj jártak eszemben fehér plasztikred  nnyel árnyékolt tel-avivi

szobámban is, s most itthon, az Újlipótvárosban, megint magam mellett érzem őket. Tom Wolfe egyik cikkében olvastam, hogy valahányszor kinézett szállodai szobájának ablakából, leolvasta a szemközti ház tetején levő óráról az időt. Én így vagyok: valahányszor a ködös és szürke utcán át a Dunára nézek, számítgatom, mennyi, mennyi vérbe kerül a mi egész életünk.

LÉLEKKÖNYVTÁR

FÜVESKÖNYVEK

„Jegyezzük meg először is: fűszernek azokat a növényeket hívják, amelyek Isidorus szerint erős illatot árasztanak, mert vagy arra alkalmasak, hogy az istenek oltárára helyezzék őket, vagy mert a levegővel keveredik az illatuk.” 1500 körül figyelmeztet minket fentiek megjegyzésére Temesvári Pelbárt *A fűszeres és gyógyító erejű fákról* a budai ferences rendházban írott elmélkedésében. A hetvenedik éve körül járó – akkor már európai hírű – atya olyan gyógynövényekről beszél, amelyekben „megnyilvánul az Isten jósága”, a jerikói rózsáról, amely megédesíti a jó álmot és hatásos mellhártyagyulladás ellen; az áloéről, amely megerősíti az agyat, a szívet, az érzékszerveket, a gyomrot, és ha megisszák főzetét, meggátolja a harag keletkezését; a balzsamról, amely hatásos epilepszia

és szédülés ellen, összeforrasztja a tört csontot, elosztatja a hályogot a szemről; az indiai nádról, a vadfahéjról, a ciprusról, amelynek fehér magvaiból olajos kenőcsöt készítenek melegíteni és lágyítani az izmokat, ezért a ciprus a híveit szeretetben melengető, istenfélelemben meglágyító és Isten szemlélésében megnyugtató Krisztus jelképe. A fiatal korában pestisfertőzést átélt Pelbárt atya ismerte a gyógyfüveket. Valószínűleg ott nőttek ablaka alatt.

A középkor és a reneszánsz idején a gyógynövények otthona Európában a kolostorkert gyógyfüves része, amit *hortulusnak*, *herbaritusnak* vagy *herbolariusnak* hívnak. A szentgalleni kolostor IX. századi tervrajzán, amit Rapaics Raymund is közölt *Magyar kertek* című könyvében – a temetővel kombinált gyümölcsöskert mellett – megtaláljuk a veteményeskertet a kertészlakkal és a gyógynövénykertet a kórházzal és az orvosok házával. Magyarországon az első gyógynövénykert a pannonhalmi bencés szerzeteseké lehetett. Hogy fent

volt-e a hegyen, vagy lenn a völgyben, az ún. *pannóniai kertben*, nem tudjuk, de az bizonyos, hogy a kolostorhoz tartozó falvakba – *prediumokba* – a kertészkedő, botanizáló atyák jóvoltából vándoroltak a gyógyfüvek. Az évszázadokon át szinte liturgikus örökségként élő latin nevük bizonyítja ezt legjobban. A *herbolariusok* – növényágyaik szigorú geometriájával – olyanok, mint azok a türelemmel másolt középkori imák, amelyeknél nemcsak a szöveg, de a szövegkép is jelentést hordoz. Gyakorlati bölcsesség és titkos értelem van abban, ahogyan a középkori atyák és nővérek gyógynövénykertjeikben elrendezik a fűágyakat: egy négyzet oldalai mentén két-két fajt ültetnek, például rózsát és liliumot, mentát és rozmaringot, ügyelve arra, hogy két szemközti oldalon legyenek nitrogénköti fajok, például görögszéna; a növények három oldalon zárt sövényt alkotnak, a negyedik oldalon középén van a bejárat, ami egy ösvényben folytatódik; az ösvény két oldalán négy-négy faj nő, például zsálya, ruta, gladiolus és csombormenta a rózsza- és liliumsövény

mellett. A kolostori gyógynövénykertek zártságukban és gyógyító mivoltukban talán a paradicsomi őskertet is szimbolizálják és ezért jelenthetik Szűz Máriát is, akinek egyik szimbóluma a *hortus conclusus*, az elzárt kert az *Énekek Éneke* e szavai alapján: „Húgom, mátkám, akár az elzárt kert, mint az elzárt kert, a lepecsételt forrás.”

„A formáknak élni – a legszebb halál” – írja Osvát Ernő 1900-ban, az *Új Magyar Szemlében*, Péterfy Jenő öngyilkossága kapcsán. De a formáknak élni – misztikum is. „Az érvek senkit nem győznek meg” – mondta Emerson. A formák – különösen a térbeli formák, a geometria – meggyőzőbbek mindennél. A végtelen értelemre – aminek semmilyen megnyilvánulásában nincsen esetlegesség – is adható geometriai hasonlat. Borges írja: „Az ember léptei – születésétől a haláláig – felfoghatatlan alakot írnak le az időben. Az Isteni Értelem közvetlenül képes felfogni ezt az alakot úgy, ahogy az emberi értelem egy-egy háromszöget észlel. Az említett rajzolat (talán) meghatározott szerepet tölt be a világegyetem

rendjében.” (Scholz László ford.) A kolostori gyógynövénykertek geometriájának, a fajok és fajták ültetési rendjének és viszonyának van, biztosan létezik külön jelentése, hiszen a középkorban minden forma önmagán is túlmutató értelmet hordoz. Ezeknek a geometrikus értelmeknek a megfejtése, a *herbolariusok*ban rejtőzködő formai titkok nyitjának megtalálása ötleteket adhatna új gyógyszerek megtervezéséhez is.

A gyógynövények ismerete régebbi a középkornál, az is lehet, hogy a történelem előtti időkből való. Az a tény, hogy egymástól térben, időben, vallásban, filozófiában távoli kultúrák ugyanannak a gyógynövénynek ugyanazt a gyógyhatást tulajdonították, a gyógynövényismeret archetípikus jellegére utal. Például valamennyi ősi kultúra a mentát gyomornyugtatóként, a szomorúfűz kergét láz- és fájdalomcsillapítóként, a medveszőlőlevelet vizelethajtóként használta. Egy kínai csanbuddhista példázatban Buddha testét a gyógyfűves kert

növényéhez hasonlítják. Talán mi mindnyájan sámánok vagyunk, csak nem tudunk róla. A gyógynövényismeret ősi alapjai valószínűleg a génjeinkben vannak elszorítva, elnyomva; a beteg állat is megtalálja az őt gyógyító füvet. Castleman írja, hogy Tanzániában a beteg csimpánzok az *aspilia* bokor leveleit rágcsálták. A kutatók megvizsgálták a növényt, és egy erős antibiotikumot izoláltak belőle. Az emberben is vannak tudás- emlékek. Mondhatjuk ezeket platóni ideáknak vagy géneknek – vannak bizonyosan. Tapasztalati tréning hiányában azonban rejtve maradnak legtöbbszörünknek. Azokból az emberekből, akik türelmes és elmélyült életszemléletükkel, a külvilág zajaival nem törődő, nyugodt ritmusú életmódjukkal képesek felszínre hozni önmagukból a minden emberben meglévő természetismerő tudást, és ezt képesek vegyíteni az évszázados tapasztalati gyógyító hagyománnyal, lesznek a füveket használó gyógyítók, a Maria Trebenek, az Oláh Andorok, a Lajos atyák.

Ezt mondja Sirák fia: „A gyógyszereket a földből adja az Úr, és az okos ember nem veti meg őket.” A Biblia és a szent iratok a gyógynövényeknek a mai napig ki nem merített forrásai. A mi Löw Immánuelünk hatalmas összefoglaló munkáját, a *Die Flora der Judent* érdemes lenne kijegyzetelni a gyógynövények előfordulása szempontjából. Mennyi új összefüggésre jönnénk rá! Mert például nem lehet az véletlen, hogy a Bibliában éppen a rózsabokrot nem fogja a tűz, és az egyik legjobb égés elleni készítmény, a Naksol, rózsakivonatból van. A Jézus által említett gyógynövények a ruta, a menta és a mustármag. Ma is használjuk őket. A ruta bizonyos hatóanyagait újabban rákellenes kivonatokban alkalmazzák.

Farmakológia és művelődéstörténet összefonódása a gyógynövény terápiák külön szépsége. A rozmarin alkoholos kivonatát a modern szakirodalom világszerte mint „Magyarország királynőjének gyógyvizét” említi. Az *Aqua Reginae Hungariae*

elnevezés egy páduai orvostól, Praevotiustól származik. Feljegyzi, hogy 1606-ban hozzájutott egy Ciprus szigetéről való breviáriumhoz, amibe Erzsébet magyar királyné saját kezével az alábbi receptet írta:

„Én Erzsébet, a magyarok királynéja, midőn 72 éves koromban kínos köszvényben fetrengék és ezzel az alább megírt orvossággal esztendőig éldegélnék, amelyre engem egy remete tanított volt, akit sem előbb, sem utóbb soha többé nem láttam, csakhamar javulásomat éreztem, annyira, hogy minden tetemeimben megvidultam s mintegy egészen megifjodtam, arcomban megszépültem, úgyhogy még a lengyel király is megkéretett feleségül, midőn mindketten özvegységben élnénk; de ezt cselekednem az én uram Jézus Krisztushoz való buzgó szeretetem nem engedte, akinek angyalától, úgy hiszem, kaptam ezt az orvosságot.” (Rapaics Raymund ford.)

A legendát és a receptet átvette Nicolas De Fővre, a francia királyi ház udvari gyógyszerésze, és így „Magyarország királynéjának gyógyvize” elterjedt Európában, még Sévigné-né is megemlékezett róla leveleiben. Johann Maria Farina olasz kereskedő a 18. század második felében Kölnben megvásárolta a készítményt és a narancsvirág illó olajával dúsította. Ezt az oldatot vitte vissza Franciaországba, ahol új

termékként árulta. Ez lett a kölnivíz, az *Eau de Cologne*.

Weöresi szavak: javas fűből szűrt tea. A gyógynövényeket forrázzuk, főzzük, szűrjük, lehűtjük, megisszuk, kivonatoljuk, alkoholban áztatjuk, lepároljuk, bepároljuk, tinktúrává alakítjuk, csepegtetjük, kenőccsé gyúrjuk, azaz foglalkozunk velük. A pszichológusok szerint már önmagában ez a sokféle tevékenység is gyógyít, ha lélekkel és szeretettel csináljuk.

Szabadalomjogi okokból kevés a gyógynövényből készült gyógyszer. Szabadalmaztatni új vegyületet vagy új hatású vegyületkombinációt lehet, az évszázadok óta ismert gyógynövényeket alig. Hatóanyagaikat kémiai módon módosítják, hogy szabadalmaztatni lehessen őket. Egyik első példa erre az aszpirin volt, aminek alapvegyületét egy *Spiraea*-féleségből vonták ki több mint száz évvel ezelőtt. Valójában – gyógyszerészeti szempontból – a gyógynövények is gyógyszerek, és lehet mérgező hatásuk. Óvatosan kell bánni velük! Ne bízzuk

magunkat egyetlen szakkönyvre, vessük össze, mit írnak más szerzők ugyanarról a növényről! A gyógynövények világa egy egész tudomány, a mai széttöredezett tudományokat tekintve pedig egy egész tudományköteg.

A régi idők gyógyfüves könyvei – Melius Juhász Péter *Herbárium*a, Beythe Fives könyve, Csapó József *Új füve és virágos magyar kertje*, Diószegi Sámuel *Orvosi fűvészkönyve*, Lippay János *Posoni kertje* – sok, tudományosan éppen manapság megerősített adatot tartalmaznak. „Ha borban főzed és iszod, mérget, követ, fővént kihoz emberből” – írja az orbáncfűről Melius Péter a XVI. században. Ezen a szövegen nyolc éve már nem mosolygunk. Mert a HIV vírus eddig ismert leghatékonyabb ellenszerét 1988-ban fedezték fel Rehovotban, a Weizmann Intézetben. Az orbáncfűvet.

Tavasza volt, most nyárelő van. Már elnyílt a sáfrány, a pünkösdi rózsza és a lilium, és most nyílik a levendula, a kakukkkfű, a zsálya. Jólesik egy séta a kertben az Úr ege alatt, a jóság és az igazságosság

füvei között. „Olyan fákat szeretnék, melyek a rövid telet képviselő júliust kihasználva elvesztik lombjukat, és meztelen ágakkal merednek a felhőkbe. Egy kis reggeli köd az ágakon, egy alkonyat merev, fekete karok mögött, csillapítaná a honvágyat.” Lénárd Sándor írta ezt, aki a római magyarok orvosából a brazíliai bennszülöttek gyógyítója lett. A gyógyfüvekről mindent tudott. Ott nőttek ablaka alatt. Lám, növényt a honvágyra keresett. Magyarországról két asszonnyal levelezett állandóan, Szerb Antalnival és az én egyik nagynénémmel, Dávid Idával, akit Dona Idának szólított. A szentesi ligetben kisgyerekként nyaranta terméseket, fák magvait gyűjtöttem. Ezeket néném elküldte Lénárd Sándornak, hogy elültesse, plántálja őket. A *Völgy a világ végén* című könyvének borítóját ő maga festette, mint ahogyan saját gyászjelentését is előre megrajzolta indázó gyógynövényekből, furcsa levelű füvekből. Latinul – hiszen a *Micimackó*t ő fordította latinra – két mondatot írt a rajzra.

A bal felső sarokba ezt: *Contra vim veneris herbam non inveneris* – A szerelem ereje ellen fűvet nem találni. Gyökér, hajtás és titokzatos trópusi virágok közé, a jobb alsó sarokba pedig ennyit: *Contra vim mortis non crescit herba in hortis* – A halál ereje ellen nem terem fű a kertben.

A BELSŐ SZÓ KÖNYVEI

A kabbala héber szó. Ezt jelenti: átvétel. A hagyomány átvétele. Misztikus és ezoterikus tanítás. Misztikus, mert olyan tudásra vonatkozik, amely csak szimbólumok segítségével adható át. Ezoterikus, mert bár átadható lenne, de azok, akik e tudást birtokolják, nem adják át: tudásuk titkos, megnyilvánulásuk rejtett, vagy csak a kiválasztottaknak szóló, nekik is inkább szóbeli tanításként; a kabbala „bizonyos tartományai” ma is csak a szóbeli közlés körébe tartoznak. A kabbala tanítása lényegében nyelvelméleti: az isteni kinyilatkoztatás akusztikai folyamatának misztériumára vonatkozik. A nyelv több, mint közlés és kifejezés. A nyelvnek van egy „belső oldala”, egy „titkos dimenziója”, egy „kifejezés-nélküli rétege”, ami csak szimbólumokban nyilvánul meg és ami

„átsejlik a kifejezés világának résein”. A teljességek csak okkult módon adhatók tovább. „Isten neve megszólítható, de nem mondható. Hiszen csak az teszi kimondhatóvá a nyelvet, ami töredékes benne.” Scholem írja az *Isten neve és a kabbala nyelvelmélete* című tanulmányában.

„A misztikus valamiféle méltóságot fedez föl a nyelvben, a nyelv egyik immanens dimenzióját, vagy ahogyan ma mondanánk: felfedez valamit a nyelv struktúrájában, ami nem valami közölhető dolog közlésére irányul, hanem inkább, és ebben a paradoxonban gyökerezik minden szimbolika – valami nem közölhető dolog közlésére, ami kifejezés nélkül él a nyelvben, és még ha volna is kifejezése, akkor sem volna semmiféle jelentése, semmilyen »közölhető« értelme. Ezzel azonban a vallás területén [...] az Isten nyelvről szóló beszédre bukkanunk; ez az a jelenség, amely a legmélyebben összefügg a nyelv titkos dimenziójával: [...] A világ lényege a nyelv.”

Isten nyelve a „belső szó”, aminek nincsen nyelvtana. Csak nevekből áll, de ezeknek a neveknek mindegyike bármely eszménél több lényegyet hordoz. Magának a Névnek nincsen jelentése, „nincs értelme”. Jelentésnélkülisége helyezi a kinyilatkoztatás és a teremtés központjába. Mindenek felett álló értelemnélkülisége kölcsönöz

értelmet minden másnak. Amit mi Isten szava jelentésének, értelmének és formájának érzünk, az nem maga a szó, hanem a róla szóló hagyomány az időben.

„Ez a hagyomány, amelynek megvan a maga dialektikája, változik, és olykor halk és elhaló suttogásba megy át, és lehetnek korok, mint a miénk is, amikor a hagyomány már nem adható tovább, és elnémul. Ez a nyelv nagy válsága, amelynek most tanúi vagyunk, mi, akik már nem tudjuk megragadni ama titok legkisebb csücskét sem, amely egykor a nyelvben lakott. A nyelv kimondhatósága, vallották a kabbalisták, a benne lévő névnek volt köszönhető. Milyen rangja lesz annak a nyelvnek, amelyből Isten visszavonult? Ezt a kérdést kell föltenniük azoknak, akik a világ immanenciájából még kihallani vélik a teremtés eltűnt szavának visszhangját.”

Az imádság – és minden más kommunikáció: „ráésmélni a szavak mögött rejlő nevekre”, „az ember nyelvében újra meglelni a nevet”. Ismerünk partitúraszerű, XVIII. századi kabbalista imakönyveket, amelyekben a hagyományos imaszövegeket az Isten-nevek olyan grafikus, kottaszerű ábrázolása kíséri, amelyeket az „imádkozó ember elmélkedése hoz felszínre ezekből a

szavakból”. Az imádság kabbalista – és őskeresztény, sőt, mai karizmatikus keresztény – gyakorlatában az ember differenciált nyelve visszaalakul „az isteni nevek – jelképesen az emberi nyelven is átderengő – nyelvéné”.

A kabbalának ez a misztikus nyelvi attitűd a lényege. Ez magyarázza azt a már-már mágikus viszonyt, ami az exegeta és a szent szöveg között létrejön. A legszentebb szövegek a mózesi könyvek, a Tóra – „Isten maga is Tóra” –, amiből nem vezethet ki a megismerés, hiszen a megismerésnek nincs tárgya, ahol minden betű külön-külön, és együtt, és tetszőleges kombinációban maga a teljesség, a világ, a teremtés. A betűknek számértéke és formája van, ezért a számok és a formák is hordozzák a világot. „A világok összessége nem más, mint azok a nevek, amelyek följegyeztetnek az Isten lényegéről írott papírlapra.” A tóratekercs szent, ha megsérül, eltemetik, mint egy halottat.

A modern molekuláris biológia azt mondja, hogy a DNS négyféle építőelemének kombinációja minden

valaha volt és lesz élőlény maga. Az atomfizika hullámfüggvény-kombinációi elvileg a teljes anyagi világ hordozói. Az információelmélet tiszta kombinatorika. Ez a mi egész modern anyagi létünk platonizmus. Platonista a biológiánk, a fizikánk, az információelméletünk. Minden élő alján, minden élet kezdetén a DNS bázisainak permutációja van és semmi más. Az anyagi dimenziók legalján, az elemi részek mögött nincs semmi, csak hullámfüggvény, pusztán matematika. A világot átszövő információs hálózatok legmélyén csak űr van és bináris kombinatorika. De a mi életünk végén – s talán ez az egyetlen kézzelfogható remény a földön – a halál van. A halál nem matematika és nem platonizmus. A halál kézzelfogható, mint egy vödör víz. A halál az egyetlen olyan túlvilági elem, amit minden megtapasztal, ami világi. A világot átfogó egyetlen, közös, transzcendens szövedék a halál. Az egyetlen leigázhatatlan misztérium, ahová fut minden út. Erről a titokról szól minden szöveg és minden sors, Isten nyelve és minden valaha élt rokonunk

története. Minden kérdés Istenben nyugvó kérdés, ami nem felel meg semmilyen válasznak. „Minden teória végső szava a »ki?«, de csak azért, hogy megszabaduljon a »mi?«-tól, amelyhez kezdete kötődik.”

Ha valaki manapság kabbalista szeretne lenni, vagy legalább meg akarná ismerni ezt a tant, annak Jeruzsálemben kellene tanulnia: misztikát a Héber Egyetemen és szentírás-magyarázatot például a Yeshivat Porat Yosef Főiskolán. Ezután keresnie kellene egy lelki vezetőt, aki mellé tanítványul-segítőül szegődhetne az óváros vagy a Mea Shearim-negyed valamelyik vizes falú tanodájában. Telnének az évek, a ruha és cipő elkopnának, a haj megfehérednék, és lehet, hogy az egész élet elmúlnék semmivel, olvasással, írással, másolással, gyerekek közt töltött délutánokkal, böjtöléssel, énekléssel, imával, a világ dolgairól való beszélgetéssel mindent tudó öregekkel, belső udvarokban, egy padon, száradó ágyneműk és száradó fák alatt,

szombatvárással, az egyik napra következő másik nappal, és az egész vállalkozásból nem lenne semmi. Kabbalistává így lehet az ember.

A Héber Egyetem volt zsidó misztika professzora, az 1982-ben meghalt Gershom (Gerhard) Scholem, hatalmas európai zsidó műveltséggel, a müncheni egyetemen zsidó misztikából szerzett doktorátussal – értekezésében a *Sefer Ha-Bahir* című kabbalisztikus könyv fordítását és kommentárát készítette el – érkezett Jeruzsálembe 1923-ban azért, hogy kabbalista legyen. Kinevezték a jeruzsálemi Nemzeti és Egyetemi Könyvtár judaika részlege igazgatójának, és pár év múlva már meghívták egyetemi előadónak. Amint megérkezett Jeruzsálembe, felkereste a Bet-El jesivát, ahol egy évszázados múltú aszkétikus, kabbalista közösség élt szellemi őskommunizmusban, misztikus egységben. „Bet-El – mondja Scholem – engem egyfajta jógára emlékeztetett. Olyan érzésem volt, mintha egy csapatnyi jógival állnék szemben, akik történetesen az Erec Jisraeeli zsidó stílust vették fel.” A Bet-El közösség vezetője, a litvániai Eliasov

Solomon ben Hayyim rabbi 1926-ban, nyolcvanöt éves korában, meghalt. A titkos tanokban utóda a vilnusi Gershon Cohen volt, akit Jeruzsálemben így neveztek: Vilner. Scholem az ő lelki tanítványa lett.

„Amikor találkoztunk, én huszonhat éves voltam, ő pedig hetven. Elmondtam neki, hogy kabbalát akarok tanulni. Hosszú ideig csak nézett és vizsgálgatott, megnézte a homlokvonalaimat, és csak aztán kezdett el beszélni velem. »Szívesen tanítalak, fiam, mondta, de csak azzal a feltétellel, hogy nem teszel fel kérdéseket.« Ez óriási hatással volt rám (a »Kabbala és mítosz« című első Eranos-előadásomban írtam is erről, és amikor a »barátját« emlegettem, magamra gondoltam).”

A *Kabbala és mítosz* nem szerepel a magyar nyelvű Scholem-tanulmánykötetben; nekem megvan angolul, az öreg könyvet '94 nyarán vettem egy Allenby utcai antikváriumban Tel-Avivban. „1924-ben – írja Scholem – egy fiatal barátom Jeruzsálembe ment, hogy kapcsolatba kerüljön egy kabbalista csoporttal...” Elmondja nagyjából a fenti történetet és eltűnődik: különös, hogy éppen a zsidók között – akik közismerten szenvedélyes kérdezők, sokszor a kérdésre is kérdéssel felelnek – nem szabad feltenni

kérdéseket. A kabbalista gondolkodásnak az egyik, kései formában éppen így megőrződött jellegzetessége ez a narratív filozófia, amelyből – a magyarázat mellől – kiostálódott minden kérdés.

A Héber Egyetem erdélyi származású professzora, Ezra Fleischer írta egyik levelében Scheiber Sándornak: „Kedves Mester, [...] Nagyon vágyódom utánad. [...] Te azokhoz a kevesekhez tartozol, akik az óriási művüknél is óriásibbak. Csak Scholem volt ilyen.”

Az arámi nyelven írt *Zohar* – A ragyogás könyve – a spanyol kabbala 1280 és 1285 között Spanyolországban keletkezett főműve. Bizonyára a hely és az idő miatt ez az a könyv, amiben valamiképpen összevegyül zsidó, keresztény és iszlám misztika. (Spanyolország különben is a misztika földje.) Szerzője az avilai Moses de Leon ben Sem Tov. A *Zohar*, amiből egy rövid részlet most magyarul is olvasható, egy 3 + 2 kötetes mű, amely elsősorban misztikus exegézist tartalmaz, de felfogható „apokrif” szöveggént is, különösen azok a

fejezetei, amelyek Mózesről, a Hű Pásztorról szólnak. Hogy a Zoharba sok keresztény tanítási mozzanat is vegyült – például az egyházatyák munkáiból –, arra Bacher Vilmos, Scheiber Sándor szerint a legnagyobb magyar hebraista, hívta fel a figyelmet 1891-ben, *L'Exégése biblique dans le Zohar* című tanulmányában. A középkori kabbala filozófiájának kutatásában egy másik magyar hebraista is világhírű lett: Vajda György, aki a Sorbonne-on tanított. Magyarországon sok kabbalista nagyság élt. Közülük a két legjelentősebb: a kállói Taub Eizik Izsák (1751–1821) és Teitelbaum Mózes (1759–1841). Martin Buber *Haszid történeteiben* külön fejezetet szentelt nekik.

Hogyan lehet valaki kabbalista? Manapság. Talán ha, mint Scholem mondja, nem tekinti magát világinak. „Az én világiságom mindjárt a lényegnél elbukik, mégpedig azért, mert vallásos személy vagyok, Istenben való biztos hitem miatt. Az én világiságom nem világi.”

Misztikus dolog ez a „nem világi világiság”. Az ember gondolkodik rajta, és rájön, hogy nem érti. Aztán tovább gondolkodik, és érezni kezdi, hogy az egész világnak ez a szimbóluma. A mi egész létünknek ez a titok az értelme. Hogy a világiságunk ne legyen világi. A kapor kipattan és elvész minden, az ember pedig örök hajlékába tér. Sorsának múlása, ahogyan a napokra napokat választ, viszi a vödör vizet, a seprűt, a gereblyét, eszik valamit, alszik: a teremtet világ titkos nyelve.

A Scholem-írások válogatott gyűjteményében két tanulmány foglalkozik a rejtett jámborok, a rejtett igazak és a harminchat rejtett igaz ember legendájával. A világot – mondja a Biblia – az igazak hordozzák a vállukon. Egy 4. századi kabbalista, Abbai írta, hogy a világ sohasem marad 36 igaz ember nélkül. A 36-os szám mágikus volta a Messiásra vonatkozó egyik jövendölésből ered: „Boldogok mind, akik benne bíznak” (Iz 30,18), mert a „benne” szó héber megfelelőjének számértéke 36. A rejtett igazak gyakran öntudatlan igazak: jócselekedeteiket

titokban viszik végbe, és igazságuk még önmaguk előtt is rejtve marad. A harminchat igaz egyike a Messiás. „Soha nem tudhatjuk, kik ők, az erkölcsi értékek legfőbb hordozói. Valaki közülük – és a végső tanulság, amelyre az eszme utal –: talán éppen a szomszédunk.” Két 18. századi kabbalistáról biztosan tudjuk, hogy a rejtett igazak közül valók: a szinawai Rabbi Neta-ról és Rabbi Eizik-ről, aki öreg korában Zurawitzban volt sakter, Przemysl mellett.

Én találkoztam eggyel a harminchat rejtett igaz közül, amikor egyik nyáron, több éve már ennek, Bonyhádon jártam – átutazóban. Ebben az ortodox zsidó tanodájáról egykor híres városban látni szerettem volna a zsidó temetőt. Megtudtam, van kettő is, az egyik mindjárt itt a központban, a másik kicsit kintebb, egy iskola mellett. A dombon fekvő benti temető olyan volt, amilyenek a vidéki zsidó temetők általában: elhagyott. A fűvet hónapok óta nem taposta le senki, dőltek, mállottak a kövek, elkopott a feliratok nagy része. A másik temetőt, a kintit, alig találtam meg. Az utcáról nem láttam,

földszintes házak takarták. Az egyik előtt egy nénike ült, kerüljem meg a házat, mondta, menjek át az udvaron. Ott volt egy egészen piciny temető, amilyent nem láttam eddig. Pedig úgy vagyok én a temetőkkal, mint Móra Ferenc, ha valahol járok, kimegyek a temetőkbe is, sokszor többet mesélnek azok egy városról, mint az útikönyvek. De olyan temetőt, mint a bonyhádi külső zsidó temető, még nem láttam. Mindegyik sírt mintha a leggondosabb kéz ápolta volna, a sírkövek rendben, a sírok közti utacskák gondozva. Ilyen szépen rendben tartott temetőt még nem láttam – mondtam a nénikének, aki csak annyit válaszolt, hogy a temetőt a Feri bácsi gondozza, és mindjárt szól neki. Szólt, és akkor megjelent egy öreg ember, kopott, szürkés-kék nadrágban, nadrágtartóval, trikóban, szemüveggel, borostásan, „Vál Ferenc vagyok” – mondta, és visszasétált velem a temetőhöz. A sírokhoz egészen közel volt egy kis ház. Az övé, abban lakik, és a temetőt gondozza. „Ezeket a sírokat ápolom, kérem, ezzel töltöm az időt.” Megtudtam később, másoktól,

hogy Vál Ferenc jónevű kőműves, ért a házépítéshez, de nem tudni, miért, nem hajlandó mással foglalkozni, mint azzal a kis temetővel a háza mellett, azt söprögeti, gereblyézi, javíttatja. Elmondta nekem szépen, hogy kik nyugsznak a sírkövek alatt, mesélt régi – még háború előtti – történeteket a bonyhádi zsidókról, a Pollák úrról, a hitközségről, az életről. „Én nem vagyok zsidó, katolikus vagyok, nem is igen van itten zsidó, mindenki meghalt, megölték őket” – mondta nekem, mert azt kérdeztem tőle, hogy „maga zsidó, Feri bácsi?” Az egyik sírkövön frissen ólmozott feliratot láttam, „hát mégis csak vannak itt zsidók, Feri bácsi, különben ezt ki csináltatta volna?” „Az az én munkám, kérem, megkopott a felirat, hát kijavítottam.” „És ezért mennyit fizetnek magának?” – kérdeztem. „Semmit, kérem, az a szegény már régen meghalt, a rokonait meg mind megölték. Jó ember volt. Adott nekem süteményt is. Úgy hívott, hogy Franci. Mindenki így hívott.” Egy másik sírkőről megtudtam, hogy azt is ő hozta rendbe, egy harmadikról, hogy megerősítette, ne dőljön el, és így

tovább, mindegyik sírt úgy ápolta, mintha a szüleie vagy a szerelméé lenne. Nem értettem a dolgot, „Feri bácsi, maga ezt miért csinálja?” „Tudja kérem – sóhajtott az öreg –, én kőműves vagyok. Hívtak engem sokfelé, még Pécsen is lakhattam volna. Kereshettem volna rendesen. De ezt a temetőt itten, ezt nem hagyhattam el. Azért én itt élek. Szegényen, mint látja.” „Feri bácsi, hát annak kell legyen valami oka, hogy maga itt él, és nem Pécsen, vagy benn a városban.” „Van” – mondta. És odébb ment pár lépéssel egy füves részre. „Látja itt ezeket?” „Miket, Feri bácsi?” „Ezt a két fát.” A fűből kilátszott két farönk. „Itt volt két fa – mondta az öreg –, még most is látom őket. 1944 volt kérem, a zsidókat mind behajtották a gettóba. Itt volt, nem messze. Aztán mindet elvitték, deportálásba, Auschwitzba. Megölték őket. Akkor még itt voltak a gettóban. Meghalt az egyikük. Látja, az ott a sírja. Hozták a koporsót, hogy eltemessék. Két csendőr kísérte őket. Én éppen itt voltam a temetőnél, amikor ideértek. Tudja, az úgy van a zsidóknál, hogy bizonyos számú

férfinak kell lenni együtt, ha valami szent dolgot cselekednek. A temetés az ilyen. Éppen egy férfi hiányzott, hogy kilegyen a létszám. Megláttak, mondták, Franci, gyere ide, hogy ezt a szegényt eltemethessük. Én beálltam a menetbe – azok olyan jók voltak hozzám mindig –, és szépen eltemettük azt a halottat. Az ott az ő sírja. Rendesen imádkoztak, aztán elindultak vissza. Ehhez a két fához értek, megálltak. Itt voltam köztük. Franci – mondták –, minket innét el fognak vinni. Rád bízunk ezt a temetőt, a halottainkat, vigyázz rájuk, amíg mi vissza nem jövünk. Még ma is látom ennek a két fának a lombját, ahogy alatta állnak és beszélnek. Én innét sokszor el akartam költözni. Még Pécsre is hívtak. De valahányszor elmentem volna, eszembe jutottak ők, ahogy itt állnak ez alatt a két fa alatt, hogy megbízzanak ennek a temetőnek az őrzésével. Tudom, hogy néznek engem fentről. Ha valamire szükségem van, szoktam imádkozni hozzájuk. Látja ott azt a falat? Azon túl van a keresztény temető. Van ott egy sírhely belül a falnak építve. Azt én

készítettem magamnak. Oda kell majd eltemetni engem.”

AZ ÁLOM KÖNYVEI

Álmairól soha nem kérdeztem. Akkoriban talán nem is igen érdekeltek engem az álmok; ha valaki biokémikus – gondoltam –, hát hagyja az álmokat az álomfejtőkre és foglalkozzék inkább olyan dolgokkal, amelyek bizonyosan valók, amelyek múltja okok és okozatok egymásutánjára bontható, s e kauzalitások múltbéli vonalai megmutatják a jövőt, a kiszámíthatót, hiszen minden meghatározott ezen a földön. Később rájöttem, hogy a determinisztikus természetfilozófia használhatatlan, mert „bizonyosan való” nincs az időben, az okok és okozatok legjobban egy erdőhöz hasonlítanak, ahol a gyökereknek éppúgy nincs közük a múlthoz, ahogy az ágaknak sem a jövőhöz; a múlt legfeljebb humusz, véglények megőrölte avar, és homályban a jövő, amit írhat változó vegetáció, vagy benzines láncfűrész akár; s a

biokémiában sem tagadható az ok-nem-lelte okozatok jelenvalóságának ténye. A jövőről legtöbbit mégis csak az álmok tudhatnak; erre – mint mondom – csak később jöttem rá; akkoriban egyáltalában nem érdekeltek az álmok még. Nekem ő mint alvó volt érdekes. Ha nálunk aludt a Hegedűs Gyula utcában, párna helyett például lexikont tetetett a feje alá, vagy valami más súlyos könyvet, előszeretettel gyakran az *Erdélyi Szótörténeti Tárat*, vagy a Szántó-féle betűminta-gyűjteményt, komplett, bekötött *Nyugati* évfolyamokat is; az igazság az, hogy végigaludta az összes nagyobb könyvünket. Úgy aludt, mint egy halott. Meg is ijesztett párszor ezzel az ő ájultan mély alvásával, hallgatóztam, él-e, vesz-e levegőt. Élt. Fel is ébredt párszor – talán mégsem aludt olyan mélyen(!) – az én hallgatózásomra, „Kicsike, miért nem alszol?” – akkoriban úgy kilencven kilós lehettem –, küldött aludni. „Kicsike, tönkreteszed magad” – aggódott. Ő volt az én nagybátyám. Foglalkozására nézve pap, Assisi Szent Ferenc meg Néri Szent Fülöp keveréke, vagy inkább összege, mert nagyon szegény volt, meg

nagyobb darab volt nálam is (kabátja, amit egy halott paptársától örökölt, és amit csak azért fogadott el, mert hatalmas méretei miatt másra nem volt jó, lógott rólam) és gyerekek vették körül mindig, a pusztá léte volt a megtapasztalható szent túlvilág. Halálát mi – vagyunk pár százan – az életben már soha ki nem heverjük, nem leszünk túl ezen az elmenetel-izén, az érzésen, ami elfog bennünket azóta, hogy hamvait – vagy hatszáz gyerek jelenlétében – három évvel ezelőtt átadtuk a szegedi földnek. Nem semmi egy szentet elveszíteni – ezt elhihetik: az ember rászakik a mindenségre és megszerzi magának a semmit. Álmairól, mondom, soha nem kérdeztem. Talán nem is azért, mert az álmodás nem érdekelt akkoriban, hanem inkább gyakorlati okokból nem. Az ember nem faggat egy elnyúzott kabátot, egy elnyűtt kalapot, egy szétjárt cipőt, egy összespárgázott táskát, egy kinyúlt kardigánt és agyonmosott, elfoszló ingeket – a látványt, ami a nagybátyja – az álmairól. Óriási ruhadarabjai közül ingeit én hordom Leányfalun, és

itthon, a Hegedűs Gyula utcában kardigánjában melegszen.

Ahogy öregedett, egyre korábban ébredt. Utolsó éveiben már éjjel egy óra körül felkelt. Felöltözött. Átment az E5-ös országúton a szemközti, késő barokk templomba és beült egy padba a tabernákulum elé. Kinyitotta a breviáriumos könyvét és olvasni kezdte az imákat. Éjszaka volt még, aludt az egész község, elaludt ő is a breviáriumán. „Öreg koromra rájöttem arra – mondta egyszer nekem –, hogy Jézus elfogadja tőlem ezt az alvást imának.” Szentségi alvásnak nevezte ezeket az ő éjjeli-hajnali alvásait a templomban.

Egyetlen kardigánjában melegszen, pedig nyár van, de este és idén valahogy hidegek a nyáresték. Egy bencés szerzetes, Anselm Grün könyvét olvasom, *Álmaink és lelki életünk* a címe. Unger Zsuzsa fordította magyarra. Egész fejezet szól arról, hogy a korai szerzetesség az álmodást és az alvást az aszkézis egyik útjának tartotta. A negyedik-ötödik században élt Kürénei Szünésziosz – egy megkeresztelkedett

újplatonista misztikus – külön is írt a templomi alvásról, arról, hogy a hívek a szent helyekre zarándokolván ott alusznak és – Isten ajándékeként – üdvös álomban van részük. A szemlélődés magában foglalja az álmok megfigyelését, mert Isten az álomban megmondja rólunk az igazat, „az igazság felé lök”. Az álom az Istennel való találkozás helye. Elképzelem hát az Isten előtt alvó nagybátyámat: egy padban ül, feje imakönyvén nyugszik. Körülveszi őt a többi pad. Meg a falusi templombelső. Kivilágít a lámpa az országútra. Annak mentén pihen az egész község.

Gottes vergessene Sprache – egy Jung-tanítvány, John Sanford művének titokzatos címe ez: *Isten feledésbe merült beszéde*. Grün is idézi ezt a munkát: „Az álmok nyelve Isten elfelejtett nyelve” – írja. Nem lehet véletlen, hogy Grünhöz hasonlóan Sanford is teológus, és a svájci iskolázottságú Bodrog Miklós is, Jung egyik legjobb magyarországi ismerője. Tőle tudom, Jung hívő maradt egész életében. *Álmaink barlangvilága* című könyvében Bodrog Miklós Jung

álomelméletét ismerteti. Példákat hoz, álmokat, kultúrtörténeti mozzanatokát. Munkája lelki tükör és mélylélektani szakmű egyszerre. A szintén Bodrog által fordított és utószóval ellátott *Álom és lelkiismeret* című Jung-kötet három tanulmánya is – különösen a címadó és a jót és rosszat elemző esszé – a teológia és pszichológia határán mozog. A moralizáló Jung, a huszadik század egyik keresztény filozófusa áll előttünk. Ugyancsak Bodrog válogatásában, fordításában és utószavával ellátva jelent meg a *Mélyseégeink ösvényein* című Jung-tanulmánykötet. Ebben – egyebek mellett – két forrásértékű álomtanulmányt olvashatunk. Álomtanát Jung Freudéval és Adlerével összehasonlítva elemzi. Az olvasó egyszerre láthatja a mestert, Freudot, és a két megtagadott tanítványt, eltűnődhet a szexuális vágyak elfojtása, az infantilis hatalmi igények és az archaikus kollektív tudattalan alapján történő álomértelmezés-variációkon. Úgy tudni, Jung utolsó, nyilvánosságnak szánt írásos megnyilvánulása az az esszé, amelyet – Matolcsi Ágnes fordításában – Az

ember és szimbólumai című gyűjteményes kötetben olvashatunk. „Életének utolsó évét szinte teljesen ennek a könyvnek szentelte” – tanúsítja a könyv koordináló szerkesztője, John Freeman. Jungot általában nem érdekelte, hogy olvasói értették-e, amit mondani akart. Mondatai sokszor rejtelmesek, szövegeinek belső összefüggései titokzatosak. Jó példa erre a *Tibeti Holtak Könyvének* 1935-ös német kiadásához írott kísérő tanulmánya „a holtakról, akik nem tudják, hogy ők halottak”, amely Kovács József fordításában és Miklós Pál (M. P.; Mi Po) filológiai felvezetőjével jelent meg a *Helikon* 1974/2. számában. Egy visszavonuló, letisztult öregember – mintha egy másik Jung írta volna *Az ember és szimbólumai* nyitó esszejét. Nincs titok, érthető minden szó, rejtelmesek csak az álmok, mert szimbólumokban szólnak és ijesztőek, mert mutatják a jövőt. A kötet Jung melletti négy társszerzője a mester legbelső köréből való tudós. Egyikükről, Jolande Jacobiról, aki klinikusi gyakorlatából egy konkrét álomelemzés-sorozatot mutat be, azt írja Freeman, hogy Jung zürichi köréből

Jung után a legtapasztaltabb szerzőnek számított. A könyv nem említi, ezért elmondom, Jacobi a Jung Intézet egyik vezetője volt és elnökhelyettese a svájci Society of Applied Psychology-nak. Egyébként Jacobi Andorné Székács Jolánnak hívták, nyolcvanhárom éves korában, 1973-ban halt meg Zürichben. Az *Emlékek, álmok, gondolatok* – Jung visszaemlékezéseinek Kovács Vera fordította gyűjteménye, egy minden lapján megdöbbenő mű – bevezetésében Aniela Jaffé, Jung titkárnője és bizalmasa elmondja, hogy Jolande Jacobi javaslatára bízta meg őt a Random House kiadó Jung memoárjainak összeállításával, ennek az „oral history” manapság divatos műfajába sorolható könyvnek a lejegyzésével. Jaffé 1957 tavaszától 1967 decemberéig dolgozott a művön – Jung 1961 júniusában meghalt –, amelynek, mint mondják, minden részén érezhető a Jungot és környezetét övező szellemi atmoszféra hangulata.

Freud művein – ezt is mondják – Bécs légköre érződik. Például Max Grünwald mondja ezt a bécsi

zsidókról írott könyve 1936-os philadelphiai kiadásában, amit az álomfejtés amolyan háttéranyagaként olvastam mostanában. Ma is megtapasztalható ebből valami, ha az ember jár arra és nézegeti a bécsi eklektikát és szecessziót, amikhez nagyon is jól illik Arthur Schnitzler némelyik színdarabja. Ez a hangulat – persze piszkosabban, lepusztultabban – Pesten is megvan, vagy – elegánsabban, szebben – megszű újra egyszer. Az álomfejtés problémája a századforduló Bécsének „a levegőjében volt” – írja Hermann István Freud *Álomfejtésének* utószavában, Josef Popper-Lynkeus *Die Phantasien eines Realisten* című, 1899-ben megjelent könyvére hivatkozva.

Az ember bemegy egy 1870–80 körül épült házba Pesten vagy Bécsben – sok ilyen ház van e városok belső negyedeiben –, és elindul lassan, fel a lépcsőkön a lépcsőházban, látja a körfolyosót, egy-egy lakás a lépcsőházból nyílik, elolvass egy nevet egy ajtón, középütt lift emelkedik, más zajokra is figyel, női

beszédre, ajtónyitásra, miközben lépked, arra gondol, ki mindenki járt már ebben a lépcsőházban előtte, hová lettek ezek a lakók, és milyen lehetett ez a ház belülről ötven vagy kilencven évvel ezelőtt, biztosan ilyen volt, azt gondolja, talán kevésbé lepusztult, de ilyen: ez az a hangulat, amit nem hordoz más, csak Pest és Bécs eklektikája. Ezért érződik Freud művén és minden hasonlóan fontos itteni művön Bécs vagy Pest „lehelete”, az 1900-ban megjelent *Álomfejtés*en különösen. Ez a bécsi-pesti könyv az egyik megteremtője a modern polgárságnak és elindítója a modern művészetnek. Bécsit és pestit mondok, mert a freudizmus igazából és azonnal itt Pesten virágzott ki; a Károlyi-kormány alatt még egyetemi tanszéket is kapott az eszme és annak második embere, Ferenczi Sándor.

Hogy a végső dolgok fényénél látszódnak-e majd Jung mester és Székács Jolán, vagy – Krúdy Gyula szavaival – „Freud bécsi professzor úr és Ferenczi Sándor doktor nagyszerű tanításának nyomai”, nem

tudja egyikünk sem. Nagybátyám kiáltotta – amikor vele kapcsolatos gyakori meghatódottságaim egyikekor felsóhajtottam, mihez is fogok kezdeni nélküle –: „Emberre ne építs, kicsike”. A nácik megszállta Bécsből Londonba menekített rákbeteg agg Freud végső hónapjairól Stefan Zweig ír naplója utolsó lapjain, nem sokkal öngyilkossága előtt. Kérdezi Freudtól – aki karjával talán átöleli Zweig vállát – a zsidóság tragédiájának okát. Az öreg nem tud válaszolni, nincs válasz. Elmondja, fáj neki, hogy Mózes-tanulmányát éppen a zsidóság legborzalmasabb óráján publikálta. „Most, amikor mindenüktől megfosztják őket, én még a legnagyobbjukat is elveszem.”

MONDÁSOK KÖNYVEI

Mi a részlet? És mi az egész? Egy ember áll valami dombtetőn. Onnét nézi a tájat. Tekintete átfut, mondjuk, egy folyó felett a környező hegyvidék irányában, amerre éppen vörössesszürkék a dombok, s a párás levegőtől kicsit pasztellesek, kicsit elmosódottak a körvonalak talán. Mi látszik? Egy ember, aki elnéz egy folyó felett? Egy ember vörössesszürke hegyek tövében? Vagy csak a hegyek látszanak? Az elmosódó körvonalú fák, utak, házak? Az egész, vagy pár részlet csak? És meddig részlet, és mettől egész? Ha nem tudok az emberről, csak a táj van. Folyó, hegy, házak. Ez minden, ez maga az egész. De az ember is, ez a talán sehova sem néző alak is maga a teljesség. Sziklaként áll a dombtetőn. Szürke és vörös ruhája krétafolt a fáradt fényben. Ez a testvérünk a mindenség fia.

A természetben nincsenek részletek. Csak homály van. A táj, a tér minden darabja teljes. Csak homályos. S a teljességet hordozza az idő is. A hegy, ahogy látszik, az idő műve. A szélette fákat az idő formálta. A házakban, tornyokban, tetőkben évszázadok építői tudása összpontosul. A malter, a habarcs és a kő úgy lényegülnek össze, hogy megőrződik abban minden valaha élt mester tapasztalata: a múlt építi a házat. Történelem van egyedül. Az ősök mozdulnak, ha lépünk, ötleteinkben ők gondolkodnak, vágyainkat is ők akarták egyszer. Mindenben minden csak emlékezet. A jelen a múltból van. A teljes múlt a jelen. A jövő a jelen homálya. Ki tudja, mit hoz majd a holnap – ezt szoktuk mondani. Az idők teljessége krisztusi fogalom. A jelenben majd benne lesz a jövő. Akkor érkezik el az idők teljessége, amely megszünteti azt az ősi bizonytalanságot, amit – Szent Pál nyomán – az előbb homálynak neveztünk. De részlet az időben sincs. Egy enni akaró kisbaba akarata minden valaha volt emberi akarat együtt. Egy pohár víz minden víz.

Mondhatjuk másképpen is. Vannak részletek és vannak részek. Egy betű nem azonos a betűkből álló szöveggel, és nem minden szöveg irodalom. Az elemi részek mások, mint egy molekula, és a molekula elemi részekből van. A téglá sem ház, és ki tudja, mi épül hegyekből, folyóból, fényből. Készletek vannak csak. Köztük eligazodni: holt tudás. Csak a holtak tudják. Betűk egymás után: mondatok egy régi fóliánszon. Elemi részek vonzásban, taszításban: a levendula szaga nyikorgó ajtajú nagy szekrényben. Melyik angyal hajszála a világ? Készletek vannak csak. Meg homály. Felhők alatt reszkető város.

A dolgok a bennük lévő értelem mértékéig egészek. A mérték a kompozíció, s a kompozíció értelmét csak a külső szemlélő látja. Kívül lenni: a felismerésre alkalmas állapot. Nem elmerülni: megvilágosodás. A közömbös ember értő, az értő ember közömbös. Ez az organikus lét a szent indifferencia állapota. Ebben nyer értelmet a világon minden részlet.

Eklektika nincs, posztmodern nincs, és senki nem hibáztatható. Mert törött és hibás minden. A töredék

lét töredéket termel. Szobányi képet, polcnyi írást, úgylis belebukunk. Az ember után maradó fecnik, firkák, jegyzetek mind ugyanazt jelentik: úgylis belebukunk. Keresgélés, kaparászás, fiókkiöntés egyet jelent: úgylis belebukunk. Ez az elbukás a mi egyetlen reményünk. A végső menedék, ahová visz minden út. Elbukva zuhanunk Isten elé.

Van itt pár töredék, néhány cédulakupac, egy kevés összehordott könyv. Az egyiknek anyagát Max Brod szedegette össze Prágában az 1920-as évek végén az ő barátja, Franz Kafka hagyatékából. A könyv: *Az én cellám – az én váram* címmel – Halasi Zoltán fordításában – pár éve magyarul is olvasható.

Biográfusai – Brod, majd Nahum Glatzer – megírták Kafka utolsó heteinek történetét. E végső hetek helyszíne a Klosterneuburg melletti kierlingi Hoffmann-féle szanatórium volt, ahol Kafkát a haszid neveltetésű Dora Diamant és a Berlinben akkortájt orvosi tanulmányokat folytató magyar Klopstock Róbert – aki Ferenczi Sándor köréhez tartozott – ápolták. Kafkának, légcsöve és tüdeje betegsége

miatt, kínokat jelentett a beszéd. Környezetével írásban kommunikált, úgy, ahogy *Kosztolányi* vagy *Babits*. Az egyik ilyen karkai papírcsíkot asztalában találták meg röviddel a halála után, a kórházi szoba rendezgetése közben. Brodnak írta végrendeletként. Arról szólt ez, a pár évtized múlva már világhírű üzenet, hogy minden írását, jegyzetét, céduláját, füzetét, levelét, vázlatát és fogalmazványát – legyen az bárhol és bárkinél – el kell égetni. Ne maradjon utána semmi. A *Starométské námesi* és a *Parizská tridy* találkozásában áll az a prágai bérház, amelynek az egyik felső emeletén lehetett a Kafka-hagyaték nagy része. Itt lehettek azok a nyolcadrét alakú füzetek is, amelyekre *Az én cellám* első fejezetének alcíme utal: *Aforizmak az „oktávfüzetekből”*. Ezek és más füzetek, lapok, cédulák, tisztázatok és áthúzott jegyzetek szövegtörmelékei adják e karkai könyvecske anyagát. Mindegyik töredék jelentős, nagy, egzisztencialista mű. Legjobban azt a firkáját szeretem, amiben megírja, miképpen nézi őt ördögnek egy kisfiú Prágában a régi kölcsönkönyvtár előtt.

Az *Ötezer év bölcsességét*, az *Anthologia humana*t 1946-ban, közel húsz évnyi gyűjtögetés, cédulázás után és azok eredményeképpen publikálta először Hamvas Béla. A mostani (negyedik) kiadást – amely a *Dúl Antal* szerkesztette életmű-sorozat nyitó kötete – Hamvas Béla felesége, *Kemény Katalin* gondozta férje hátrahagyott intenciói szerint. Kevés olyan könyvet ismerek, amit mindenkinek, kivétel nélkül mindenkinek ajánlhatok. Az *Anthologia humana* ilyen ritkaság. Ez az emberiség szentencia-hagyománya. Jó olvasni pár percig, vagy pár órán át akár. De olvasható napokon, hónapokon keresztül folyamatosan vagy megszakítva és újra elkezdve, évekig, évtizedekig – ez a könyv olyan állandó, mint a tavasz vagy az este.

Az *Anthologia Humana* utolsó bejegyzése egy Cioran-idézet. A szavaktól való elfordulás – mondja Cioran – közeledés a megszabaduláshoz. Az igazi felismerés: ráébredni a szó és a világ kettős semmiségére. Ami a költészetben *Pilinszky* lírája, az a filozófiában Cioran bölcsellete. Fokozatos elnémulás.

A *bomlás kézikönyve* az aforizmahalommá közönyösült, lényegült, bomlott, ciorani filozófiából válogat Réz Pál gyűjtésében és fordításában. A Hieronymus Bosch képeire emlékeztető *Párizs ébredszik* kezdetűt – kedvencemet – idebillentyűzöm.

„Párizs ébredszik. November van, sötét: az avenue de l'Observatoire-on egy madár – egyetlenegy – hangját próbálgatja. Megállok, hallgatom. Hirtelen nyögések a közelből, fogalmam sincs, honnan. Végül észreveszem, hogy két csavargó alszik egy teherautó alatt: úgy látszik, valamelyik rosszat álmodik. Megtört a varázs. Odébb kotródok. A place Saint-Sulpice-i illemhely előtt egy félmeztelen öregasszonyba botlom... Rémülten fölkiáltok és berohanok a templomba: egy kaján tekintetű, púpos pap azt magyarázza egy tucat különböző korú nyomoréknak, hogy hamarosan elkövetkezik a világ vége és a könyörtelen végítélet.”

Wittgenstein nem a szavaktól fordult el, hanem mindentől, amit egy szó jelenthet. Valahol és valamiképpen őt tekinthetjük a posztmodern lét ősteoretikusának, hiszen a nyelvi többértelműségből ő csinált filozófiát. A *Kertész Imre* fordításában megjelent *Észrevételek* olyanféle gyűjtemény Wittgenstein firkahagyatékából, mint Kafkáéból *Az én cellám*. Az egész posztmodern állapot maga a

meghatározatlanság, a reggeltől estig történő értelmetlen futkosásaink kusza nyomvonala, lelkünk aggodások és nyugalomok közötti csapdosása, az utcakép, az architektúra széthullása, ez a mi se-ilyen-se-olyan életünk, amiről, talán Wittgenstein óta – vagy egyszer majd – tudjuk, hogy eleve meghatározott a nyelv, tehát az agy bizonytalanságai szerint. A Wittgenstein-cetlik persze nem erről szólnak. Hanem egy olyan nyelvész gondolatairól, aki mindent tud a nyelvről, ezért nem szól, alig beszél. Hallgat inkább. Zenét. Wittgenstein Cambridge-ben tanított és itt halt meg 1951-ben. *Aforizmák a természet magyarázatáról és az ember uralmáról* – ez az alcíme a *Novum Organum I.* könyvének, a Cambridge-ben tanult Francis Bacon 1620-ban megjelent művének. Nevezhetnénk ködképek elleni aforizmáknak is ezeket az írásokat, ha tudnánk, mik azok a ködképek, amikből négyfajta van, s az egyik olyan, mint egy üreg. Ez az üreg (kafkai odú?) a mi előítéleteinknek a ködképe. Ez ködösíti el látásunkat, ez „töri meg a természet fényét”. Háromszázhusz évvel azután,

hogy a kísérletezés és tapasztalás filozófusa ilyesmiket írt, az európai zsidóság épülete beleomlott ebbe az üregbe.

Széchenyi István – akit egy másféle üreg nyelt el – gondolatait többször összegyűjtötték már különböző időkben különböző emberek. Nekem otthon megvan a Szekfű-féle 1921-es *Széchenyi igéi* (1924-es bécsi karácsonyi dedikációval), amely egy világháború után született. Ez a mostani válogatás a kapitalizmusba beleroppanó magyar társadalomnak szól. Annak a népnek, amelyet egy korszerűtlen kapitalizmusba belehajt a gazdag világ. Minden kommentár és változtatás nélkül olvashatjuk a korszerű kapitalizmus legnagyobb magyarjának gondolatait akkor, amikor minden, amire vártunk, hiábavalóság. A szövegeket Környei Attila nagycenki múzeumigazgató gyűjtötte egybe.

Megjelent La Rochefoucauld herceg *Maximáinak* újabb kiadása is, ezúttal Szávai János fordításában és utószavával. (Már *Kazinczy* is fordított belőlük!) A Maximákat *Sévigné-né* leveleivel együtt érdemes

olvasgatni. Meglátják, olyan érzésük lesz, mintha egy provençe-i présház falának támasztott királyi hintóban   ln  nek.

Azon t  n  dtem, hogyan fogok nem írni arról a sok aforizma-könyvről (Eötvös-aforizmák, *Kazinczy*-, *Csokonai*-, *Fazekas*-, *K  lcsey*-, *Berzsenyi*-breviárium, gyűjteményes antológiák stb.), amikről írnom kellene. Lemegyek – határoztam el magam *Novotny*   r antikv  rium  ba a Balzac utcába, és az első aforizma-könyvről, amit meglátok,   rok majd az összes többi helyett.

H  t   gy akadtam r   *Salamon*   d  n posztumusz könyvére, erre a számomra eddig ismeretlen m  re. K  lcs  n  zz  k ki valahonnét, és olvasgass  k esténként párszor. Ez, a k  nyv  szetek szerint 1904-ben megjelent könyv, amihez *Bródy Sándor*   rt előszót, nem véletlenül került a kezem ügyébe. Itt nyomtatták a Csáky utca 9-ben (ebben az utcában lakom), és szerzője a Margitszigeten halt meg, nagyjából ott, ahová az ablakomból a Duna felett

látok. Halálos ágyánál az a *Ferenczi Sándor*, akinek tanítványa a *Franz Kafkánál*. Hogy is írja Kafka, a Brod által „Ö” gyűjtőcím alá rendezett, 1920-ból való feljegyzéseiben?

„Ki az? Ki jár a rakparti fák alatt? Ki veszett el teljesen? Ki menthetetlen? Kinek a sírján nő a fű? Álmok érkeztek a folyón, a sodrással jöttek, létrán kapaszkodnak fel a rakpartra. Megállunk, szóba elegyedünk velük, sok mindent tudnak, csak azt az egyet nem tudják megmondani, hogy honnét jöttek. Egészen enyhe őszi esténk van. Az álmok a folyó felé fordulnak, és felemelik a karjukat. Miért emelitek fel őket? Miért nem zártok inkább minket a karjaitokba?”

SCHEIBER SÁNDOR KÖNYVE

Zsinagógában magyar nyelven a hegyaljai születésű *Feiwei Horwitz* Pál és a morvaországi *Löw* Lipót prédikáltak először. Horwitz Pápán az 1840-es évek elején, *Löw* Nagykanizsán 1844-ben. Horwitznak anyanyelve volt a magyar, *Löw* *Perls* Mózesről tanult meg magyarul Kismartonban. Az első kinyomtatott magyar nyelvű zsinagógai prédikációk 1845-ből valók. *Löw* Lipóté az első magyar nyelvű zsinagógai prédikációs kötet, melyet *Kohn Sámuel*, *Löw Immánuel* és *Perls Ármin* könyvei követnek.

Löw Lipót felkiáltása 1845-ből: „Bátran tehát, barátim! honosítsa a zsinagóga a magyart, s reméljük, hogy a magyar honosítandja a zsinagógát” – a magyar-zsidó kultúra programadó jelszava lesz. Ez vezet a magyarországi zsidóság egyenjogúságát kimondó 1867-es törvényhez és az 1895-ös vallási

recepcióhoz; részben ennek a szellemnek a lendülete hozza létre a magyarországi kapitalizmust, ez újítja meg a politikát, az újságírást, az irodalmi és a művészeti életet, az orvostudományt, a pszichológiát, a matematikát, az építészetet, a polgári életformát. Ez a reformszellem és nyitottság a magyarországi zsidó művelődés olyan száz évét produkálja, amelyhez foghatót nem találunk környékünkön. Ez a magyar-zsidó *renaissance* adja a világnak *Herzl Tivadart* és *Max Nordau*-t, az újkori zsidó történelem két legnagyobb alakját. Az európai neológ zsidó szellemi központok – Berlin és Bécs – mellé odakerül Budapest, lipótvárosi és újlipótvárosi polgárságával, rabbiképző intézetével, zsinagógáival.

A századforduló utáni évek legnépszerűbb zsidó szónoka a Rumbach Sebestyén utcai zsinagóga főrabbi, *Adler* Illés. Beszédei, melyekben Löw Immánuel szónoki iskoláját követi, tömegeket hódítanak meg. Sírja már a húszas évek végén zarándokhely, s az ma is, borítják kavicsok. Vele szemközt nyugoszik unokaöccse, *Scheiber* Sándor.

Szónoki tehetségét nagybátyjától örökölte, ahogy az anyai ágról a művészet, az irodalom szeretetét is.

„Mi, akik mellette voltunk a szemináriumban – mondta valaki Scheiber Sándor temetésén –, nem a tudóst láttuk. Nekünk ő lelkész volt, az az elhivatott pap, aki minden idejét a pasztorációnak szentelte.” Ezzel a Scheiberrel, a vigasztalóval, a prédikálóval találkozunk a válogatott beszédeit tartalmazó kötetben, melyet *Scheiber Sándor könyvének* nevezett el az anyagot szerkesztő Kőbányai János.

A zsidó exegézis mint tradíció, ókori fejezetének tanítás által terjedő része két hatalmas ágra bomlik. Az egyik ág a *Talmud*, a bibliai törvényt magyarázatok kiegészítve a reáliákra, filozófiára és művészetekre vonatkozó hagyományos enciklopédikus ismeretanyaggal. A másik a *midrás*, mely főként a moralizáló exegézist, az *aggádát*, a Szentírás erkölcsi alapon való értelmezését tartalmazza, de midrások a *haláchák* is, melyek – a Talmudhoz hasonlóan – bibliai törvényekkel, viselkedési

szabályokkal foglalkoznak. Mit kell tenned és mit tilos? Erre felel a Talmud és a halácha. Mi a jó és mi a rossz? Ezt mondja meg a midrási aggáda, a kétezer éve élt rabbik magyarázata. E két megközelítési mód – mely a judaizmus szellemi építményének két tartópillérévé lett – máig jelen van a zsidó gondolkodásban.

A zsidóság szellemi és „testi” története során az aggádikus és haláchikus világnézet kétszer úgy összeütközött, hogy a judaizmus építménye majdnem beleroppant. Szembekerült a tradíciót, ha kell, pusztán allegóriaként és szimbólumként értelmező cselekvő, aggádikus attitűd a törvényhez szertartásos hermeneutikával ragaszkodó haláchikus viselkedéssel. Fiú az apával, új a régivel, modern az avittal. Apokaliptikus események zajlottak: létrejött a kereszténység, és kétezer év után létrejött újra Izrael.

„Az evangélium fennkölt aggáda” – mondja *Renan Szent Pálról* írott könyvében, Jézus perét a galileai aggáda és a júdeai halácha szellemi mozgalmainak összeecsapásaként értelmezve, az aggádistákat a

keresztényekkel azonosítva. Bár ez a megállapítás túlzás, mint arra Heller Bernát rámutat doktori értekezésében (*Az evangéliumi parabola viszonya az aggádához*, Budapest, 1894), hiszen ismerünk aggádikus és haláchikus munkákat egyazon szerzőtől is, de például a *Zsidókhöz írt levél* tematikailag és stílusában valóban aggádikus. Hasonlóan ősi aggádikus gondolkodás az, ami alapján a mai karizmatikus keresztény mozgalmak (pünkösdisták, karizmatikus katolikusok stb.) apokaliptikus szimbólumként értelmezik a zsidó államot.

A zsidó világnézet mai, vészorszak utáni kontrasztos kettéválása, az ultra-ortodoxok és a cionisták szembenállása – melyben a *szentek és a hősök* mítosza rejlik – szintén a kétféle tradicionális zsidó gondolkodásmód ütközésének a következménye. A *szentek tagadják a hősök* által létrehozott Izraelt. Az ultra-ortodoxok hermeneutikus törvénytisztelete szerint csak a Messiás állíthatja helyre Izraelt; sem David Ben-Gurion, sem Chaim Weizmann nem a Messiás, tehát Izrael nincs. A holocaust

nemzedékének azok a túlélő tagjai, akik rokonszenveztek a cionizmus eszméjével és akik képesek voltak megőrizni hitüket, az európai zsidóság lerombolásának történetében aggádat láttak, ezért mondták: a Shoah szülte újjá Erecet, a vészorszakból lett Izrael.

„Miért pusztult el hatmillió zsidó mártír? Az isteni igazság miért tűrte ártatlan halálukat? – marcangoljuk önmagunkat, és a megrendült hitű emberek bennünket a kérdéssel évek óta szüntelen. ... Halálukból élet fakadt. Az ő mártíromságuk ébresztette fel a nemzetek lelkiismeretét, az ő haláluk siettetten elhatározásukat, hogy a mindenkinek prédául dobott, ezer halálból is feltámadott, hontalan nép kétezer év után hazára találjon ismét. ... »Elmentem melletted és láttam, hogy véredben vergődsz.« (Ez 16,6) Szólunk hozzátok: a ti véretekből született meg Erec Jisráél. Ámen.”

A *derása*, a tradicionális zsinagógai prédikáció a keresztény *kérügma* zsidó párja. A klasszikus, az igazi derása a hagyományból indul a mába, mondanivalója – legyen bármennyire is modern – kifejtéséhez például egy réges-régi midrást alkalmaz. Scheiber Sándor előbb idézett beszéde – *Mártírok vére* –, melyet 1948. január 1-én mondott el a Vadász utcai Üvegház

helyén, azon a helyen, ahol a nyilasok megölték
édesanyját, egy igazi, valódi midrás.

„Beszédei nem veszítették el értéküket a pillanattal,
amelyben elhangzottak, mert mindig több volt bennük az
alkalmiságnál, s belső súlyuk biztosítja
elévülhetetlenségüket.”

Scheiber – dunaföldvári főrabbiaként – prédikációit,
mint egy-egy verset, szó szerint mondta. (Később is,
mindig, mindenben és mindenütt ragaszkodott a
szöveghűséghez.) 1945 után felolvasta beszédeit.
Ezért maradtak fenn. Félbevágott A4-es lapokra
gépelve, gémkapoccsal összefogva.

Scheiber Sándor prédikációit – amelyek a műfaj
legszebb hagyományait követik – átjárják az emlékek;
„Nem kezdek meg előadásaimat anélkül, hogy ne
adózzam emlékeimnek” – mondta egyszer. Beszéd-
midrásai katartikusak. Nem lehet őket megindultság
nélkül olvasni. A fájdalom kijön, kimászik a
szövegekből, körülveszi az olvasót, s a szoba, az
ablakok, a falak, a bútorok fölött lengő lámpa mind-
mind emlékeztető jellé válnak; kávégőzös

délutánokra és cigarettafüstös eltűnt estékre emlékeztetik az embert; fotelekben, kékhuzatú pamlagon ülő rokonokat idéznek, kanálzörejeket, beszédzajokat, egy másik szobában felhangzó furcsa zenét. Minden beszédünk egy Auschwitz utáni aggáda, minden lépésünk a kivégzőhelyre lépkedő gyerekek lépteiből van, végül is minden lehetőségünk árnyak, árnyékok összeadódása.

A KERESZTÉNY EMBER KÜLDETÉSE A VILÁGBAN

Azoknak, akiknek ez a szó, kereszténység, a gyerekkort jelenti, a vasárnap reggeli csendes utcák és terek emlékét, egy réges-régi templomban zúgó orgonát, azoknak, akik rég meghalt rokonaik sírját felkeresik néha, és tűnődnek, milyenek voltak és hol vannak ezek a soha nem ismertek, igen, hol vannak ők most, azoknak, akik kirúgatást, üldöztetést vállalva hívők bírtak maradni, és megszokták a csöndességet, a rejtett életet, akik szegények maradtak ma is, és szegénységükben van valami az apostolokéból, a mostani földönfutóknak, a hónapról hónapra élőknek, és azoknak, akik segítenek rajtuk élelemmel, ruhával, pénzzel, akik talán nem is tudják, mi az, hogy krisztusi élet, de életük végképp Istené,

akikért imát mond valaki, élő vagy holt, mert betegek, mert megfáradtak, ahogy az Írás mondja, akik keresik a gyógyszert, megint csak átvitt értelemben értve, és szomjúhoznak a zsoltár szerint, nekik írta küldetésről szóló könyvét Nyíri Tamás.

Ezerkilencszázkilencvennégy augusztus tizedike délelőttjén az óbudai temetőben, amikor végső istenhozzádót mondtunk Tamásnak a világi létben, és alig több mint egy hónap múlva, amikor barátja, *Levendel* László testét adtuk át a farkasréti földnek, egy egész korszakot zártunk le, süllyesztettünk vissza a múltba, engedték át mindenestül az emlékezetnek. Mostanában, hogy az Akadémiai Kiadó – Szántó Tibor betűivel – második, és még a szerző által kidolgozott kiadásban megjelentette *A keresztény ember küldetése a világban* című Nyíri-könyvet a *Neubauer* Irén gondozta Nyíri-életműsorozat első köteteként, s én olvasom, cédulázom Tamás gondolatait, mostanában tudatosul bennem az az érzés, ami elfogott azokon a temetéseken, hogy túl barátok, atyai tanítók elvesztésén, és az önsajnálaton is túl, valóban egy

egész korszak, a barátságok kora ért véget, vált lezárt, többé már meg nem élhető történetté az ő elmenetelükkel, azzal az ürességgel, amit a halottak hagynak maguk után, s amitől fél mindenki, aki élő. *Barátságok kora* – miről beszélek én itt, a barátságtalan demokrácia idején, ezen a nyomorú földön? Oly régiek a történetek, hogy hangulatukat sem, ízüket sem érezni már! Mert megérthető-e ma, mit jelentett a hívő értelmiségnek a katolikus pap-filozófus Nyíri Tamás filozófiatudományi akadémiai doktori fokozata a nyolcvanas évek első felében, és milyen szellemi túlélési erőt adott ez a gesztus például a Turay Alfrédék generációjának, a római doktorátussal hazajött fiataloknak? És megérthető-e ma, mit jelentett akkor az a tény, hogy aki kiharcolta a filozófiai doktori fokozat katolikus papnak ítéletét, marxista volt, Lukács József akadémikus, az MTA Filozófiai Intézetének akkori főigazgatója? Számít valamit ma a barátságok rég elfoszlott szövedéke? Lukács közös pokróca apámmal a munkaszolgálatos lágerben? A baráti esték Levendel Laciéknál? A

világmegváltó éjszakák nálunk, a *Horgas* Béla megírta Kondor-ikon alatt? Hogyan üdvözülnek azok a nem hívők, akiket szeretünk? Ezt a kérdést a jezsuita Karl *Rahner* tette fel önmagának és kortársainak az 1950-es évek elején Nyugat-Európában, amikor virágzott arrafelé a kapitalizmus, és éppenséggel nem volt könnyű errefelé kereszténynek lenni.

Minden kultúra megtermi a maga mártírjait – szentjeit, ha e szó többet mond –, s a túlélőit – a tanúságtevőit, ha e szó még jelent valamit. Szeretet és bizalom a másik ember elrejtett igazsága iránt – cédulázgatok a *Küldetésből*, és szíven üt ez a mondattöredék. A másik ember elrejtett igazságáról. A másként gondolkodó, a más világnézetű és más pártállású ember elrejtett igazságáról. Az ellenségem elrejtett igazságáról. A szeretetről és bizalomról. A szeretet és bizalom isteni parancsáról, amivel az elrejtett igazságokhoz kell forduljak, és kötelességem feltételezni eme igazságok létét. Aki igazán keresztény, az testvére akar lenni az életben és a világban annak, akinek nem lehet testvére a

világnézetben. Az emberek, akik szavukkal tagadják, de életükkel megvallják Istent, ők voltak Nyíri Tamás igazi társasága. Mint a vatikáni Nem Hívők Titkárságának konzultora, Nyíri az ateisták, a marxisták misszionáriusa lett. Misszionáriusuk, de nem a hittérítő értelemben, hanem – és ez volt Tamás életének és ez ennek, a küldetésről szóló könyvnek az értelme – abban az értelemben, hogy felismerje a másik ember anonim kereszténységét. Keresztény hittetl hisz mindenki – írta –, aki illúzió és pesszimizmus nélkül, nyitott lélekkel és szemmel tudja nézni a világ világiasságát. Az ilyen ember akkor is keresztény, ha az ellenkezőjét állítaná magáról. Akik igazán szeretnek, azok névtelenül is keresztények.

Tárgyilagosságra van szükségünk, és a szellemek megkülönböztetésére – írta. *Marx* munkaelméletét keresztényinek tartotta. Az emberek egymásért való életét nevezte a történelem értelmének, és a világ elvilágiasodását a világ megszentelésének. Néhányszor meglátogattam Óbudán. A Seregély

közben lakott. Két szobájának ablakai kertre néztek. Emlékszem a sok könyvre, s a rézkarcokra a falon. Alattuk ültem az antik kanapén – ezen halt meg Tamás, szívrohamban, percek alatt – és Istenről beszélgettünk egyszer. Kértem őt, beszéljen nekem Istenről, az ő személyes istenképéről. Istenről szólni alkalmatlanok a szavaink, még azt sem tudom mondani, hogy Isten van. Valami ilyesmit válaszolt. Meg is ijesztett engem ezzel a beavatott beszéddel. Szokatlan volt tőle, a mindig racionalistaként megmutatkozótól a titokzatoskodás. Az évek múltak, s ha beszélgettünk társaságban vagy kettesben – esténként sokszor én vittem haza kocsival – az Istenről való beszéd nem került többé szóba köztünk. Pedig sokszor meg akartam kérdezni tőle, Tamás, mit értettél azon, hogy Istenről még azt sem mondhatod, hogy van? Ha te, aki filozófusként és papként Isten ismerője és szolgája vagy, ezt mondog, mit mondjak én? Elvész lábam alól a föld, ilyesmiket készültem mondani neki. Egyik vasárnap reggel rég várt könyvet vittem hozzá, mindketten örültünk. Tamás,

most július közepe van, még a nyáron eljövök hozzád beszélgetni, mondtam – gyere, várlak. A következő héten meghalt.

Halála napján ott voltam nála, a halottas kocsi pár órája vihetette el. Szobájába lépve megtapasztaltam azt az ijesztő ürességet, amit csak a halottak képesek maguk után hagyni. Halála tanúi voltak az asztalán lévő reggeli rózsák. Vagy nem az a szeretet, ami betölti a másik ürességét? Erre a mondatra a *Küldetésben* akadok. Meg a következő töredékre, amit idemásolok: „A középkorban azt mondták, hogy az ember »capax Dei«, olyan kapacitása van, amellyel magába fogadhatja Istent. Ma már azt kellene mondani, hogy a mai ember »incapax Dei« – nincs kapacitása Istenre. Legalábbis ezt kell mondanunk az emberek igen nagy hányadáról, ha nem a többségről. Isten kérdésesebb, mint valaha, kínzó távolságban van az embertől. Vagy nem így vagyunk mi magunk is, akik pedig őszintén keressük? Sohasem érjük utol, mert a legutolsó pillanatban, amikor már csak a kezünket kellene nyújtani utána,

mindig visszahúzódik előlünk. A végén nem marad más a kezünkben, mint néhány elrongyolódott, összegyűrt, idejét múlta szó Isten nagyszerű valósága helyett.” Egykori esti beszélgetésünk száll vissza e furcsa szövegben hozzám. Látom Tamást – könyvei közt, rézkarcai alatt Istenről ír. Aztán összegyűri a papírt.

NAGY LÁSZLÓ ÁLMAI

Az antik görögöknek nem voltak álmaik, őket az álmok meglátogatták. A holtak lelkét vezető *Hermész* elhaladt az álmok faluja mellett a világ szélén. Az álmodó lélek elhagyja a testet – írja Platón. A *Szentírás* mondja, az Úr „álomlátásokban, éjjeli képekben” beszél (Jób 33,15). Az álmodóhoz angyalát küldi az Úr. Irokéz indián hagyomány szerint az álom a lélek nyelve. Az álom munka – mondja Freud.

Sok művészt ihlettek saját álmai. Gondoljunk például Gulácsy Lajos, az öreg Kádár Béla, William Blake vagy Arnold Böcklin képeire: azok a képek megfestett álmok. Freud álomelméletéből André Breton művészi módszertant, filozófiát, egy egész mozgalmat teremtett – utóbbit, elég helytelenül, szürrealizmusnak nevezik, pedig Giorgio de Chirico vagy Paul Delvaux utcái, terei semmivel sem kevésbé

realisták, mint mondjuk egy tel-avivi utca gázálarcos járókelőkkel manapság.

„Nagyon helyesen tette Freud, hogy vizsgálódását kiterjesztette az álmra – mondja Breton az 1920-as évek elején, hiszen – eljön az idő, mikor az álom és a valóság, ez a két, látszatra nagyon ellentétes állapot összeolvad valamilyen tökéletes valóságfelettségben, szuper-realitásban, ha szabad így mondanom.”

Szuperrealitás: minden bizonnyal ez az a semmi, ahol – mint Kondor Béla írja – minden megvan, ahol minden megvolt, mielőtt meglett volna, ahová mindenki visszatér, és ahová minden álmodó fordul; Jung szavaival:

„Az álom rejtett kis ajtó a lélek legmélyén és legmeghittebb zugában: arra a kozmikus őséjszakára nyílik, amely lélek volt jóval azelőtt, hogy én-tudat létezett volna, és lélek lesz jóval azon túl, amit egy én-tudat valaha is elérhet... az álomban belépünk a mélyebb, általánosabb, igazibb, örökebb emberbe, aki még a kezdeti éjszaka derengésében áll...” (*Emlékek, álmok, gondolatok*. Európa, 1987. p. 437.).

Egy papago indián asszony egyszer álomban költött verset énekelt. Megkérdezték tőle, miért olyan rövid a vers. Úgy válaszolt: „Rövid a dalom,

mert sokat tudok.” Daldisi Artemidorosz álomkönyveiben olvasunk költőkről, akik az ihletet mély álomban fogadják. Babits Mihályról tudjuk, hogy éjszakára papírt és tollat készített ágya mellé, hogy följegyezhesen megálmodott verssorokat. „Mesélik – írja Breton *A szürrealizmus kiáltványában* –, hogy Saint-Pol-Roux elalvás előtt mindig táblát akasztott camaret-i kúriája kapujára: A KÖLTŐ DOLGOZIK.”

Nagy László is álmodott verseket. Naplójába többször is feljegyezte, hogy versre ébredt:

„Ébredvezve egy regruta-dallam forog bennem.” (75. II. 27.); „Ébredek hülye verssel.” (75. III. 11.); „Verset álmodtam.” (75. III. 29.); „Jól aludtam, álmodtam is verset a pónilovakról.” (75. IV. 26.); „Sok verset álmodtam.” (75. XI. 24.); „Négy verssort álmodtam, fölébredve elfeledtem.” (77. I. 8.); „Aludtam, verset álmodtam, homályos.” (77. III. 26.).

*

Álom-leírásra szántam ezt a könyvet” – Nagy László bejegyzése ez naplójába (*Krónika-töredék*. Helikon, 1994.) 1975. február 15-én. „Több volt az álom, reggel kellett volna leírnom, még emlékeztem volna” – írja

máshol (75. VI. 4.). Álmaihoz fontos forrásunk ez, az élete utolsó három évét rögzítő napló, melyet – utazásai, iszkázi és szigligeti tartózkodásai kivételével – otthonában írt, Óbudán, Dunára néző ablaka előtt. Közel száz álomleírás maradt ránk ezekben a naponként vezetett és körülbelül negyedóra alatt készített, csendes ritmusú feljegyzésekben. A napok és évek egyszerűsége, az idő semmiségei, a mindennapos kínlódások leltára között szinte túlvilági fényben látjuk őket. Televíziós portréfilmje (szövegét lásd: *A költő nem tévedhet*. In: *Adok nektek aranyvesszőt*. Magvető, 1979.) azokban a hónapokban készül, amikor naplóját írni kezdi. Álmairól külön beszél. Kormos István kérdésére: „Milyeneket szoktál álmodni?” – Nagy László így válaszol:

„Különféle különös dolgokat álmodok, hiszen az álom maga is különösség. Vannak szép, csúnya, rossz álmaim. Sokszor álmodtam már nagy és piszkos vízzel, zúg el alattam, csak egy, kis ágacskába tudok kapaszkodni. Álmodok szépet is. Tíz évvel ezelőtt álmodtam egy nagy, bársonyos dombot. Barátommal, Víg Tamás szobrasszal csúszkáltunk lefele, seggen. Többször megismételtük, igen

vidámak voltunk. Legszebb álmom a repülés, már gyermekkoromban is repültem sokat.”

Rosszul aludt, altatókkal is csak keveset, hánykolódva sokszor. Álmait befolyásolta az időjárás

–

„Régen rosszakat álmodtam hó előtt.” (75. II. 20.); „Kellemetlen idő, fülledt. ... Álmodtam szörnyűket, beleizzadtam.” (76. VII. 25.)

testi állapota –

„Nagy betegség előtt is alszom sokat.” (75. III. 19.); „Álmomban fölkiáltottam, annyi sav jött a gégémbe –, persze az álom pohárból itatta.” (75. XI. 19.); „Rosszakat álmodtam, elfeledtem. ... Rettentő ideges vagyok, nyugtatót szedek.” (76. VII. 17.)

és a versek megírásakor a munkaláz is. Sok esetben nem tudjuk, mi volt előbb, álom vagy vers, azt azonban biztosan mondhatjuk, hogy Nagy László költészetét nem érthetjük meg álmai ismerete nélkül. A napló mint álom-forrásanyag az egész életműre alkalmazható, hiszen egyazon lélek álmodik mindig.

A naplónál régebbi verse az *Álmaim, verő-erekkel*.

„De miért cicázik hajam az Orionnál? Mert álló helyemből felszállok meredeken. Csak a könyökömet szorítom oldalamhoz s már ökleimben minden hajtóerő. De zajtalan szállok fölfelé, függőlegesen. ...Látom X. Y.-t, x-re nyitott nyugágyon szétvetve a lába. ... Én tudok repülni, susogom.”

Álom ez, ott van a naplóban:

„Álmomban repültem, mégpedig Füst Milánnak... Most a levegőt markolásztam, úgy emelkedtem. Legyőztem a föld vonzását – mondtam.” (76. IV. 16.)

Nagy László álmai szimbólumforrásaként használhatjuk grafikai-festészeti hagyatékát is.

Grafikai kompozícióinak főszereplője a ló, mely álmaiban is gyakori motívum. E szimbólum feloldására Jung egyik adatát alkalmazhatjuk. Jung szerint a ló mint álmokkép anya-szimbólum, archetípus (*Dreams*. Princeton Univ., 1974. p. 107.). Nagy Lászlónak *A szülőház udvara* vagy *Anyámnak* című tollrajzain ezért látunk lovakat, utóbbin ezért csak azokat. Összegyűjtött versei között ciklus-címadó a *Műtét anyánk szemén*. „Keringj csak / te Isten vaklova” – írja ebben. A vers készülésekor, anyja

szemműtete után, lófogakról (76. II. 29.) és beszélő lóról (76. III. 17.) álmodik.

Egyik legfontosabb álomverse, a naplóban nyomon követhetően megszülető *Jönnek a harangok értem.*

Álmai:

„Félálomban magasan, madárfészkeken, tojásokon lépkedtem haza, a harangok karon fogtak a levegőben.” (75. III. 1.); „Levegői betonúton utaztam álomban.” (75. III. 3.)

benne a versben:

„Menjünk, menjünk a harangszóval, ballagjunk haza a levegőben. ... Jegenyék csúcsain lépegetve, vigyázva, hogy a madárfészek vért ne csöpögjön sarkunk után.”

Egyik álmát megfejtí, így írja bele a versbe:

„Álmodtam egy iskolaszertári lovat, megnyúzták, mint egy elevent. Figyelmeztetés, hogy kimaradt szürke lovunk bőre a versemből. Kamránkban a mérlegre dobva, de a farka lecsüng. Fölötte a kenyértartón hét keserű kenyér. Büdös a lóbőr, sárga zsírja is látszik. Előveszem a verset, ha lehet, beleírom.” (75. III. 4.)

Megérti, álma Krisztus-szimbólum. Egyike az emberiség ősi, közös álmainak: archetípus. Emlékeztet a *Jelenések Könyvére* is. Felismeréséből

olyan költői megoldás születik, mely talán egyedüli a világirodalomban: önéletrajzi verse átfordul passióvá, Krisztus-történété, egységbe forr realizmus és misztika:

„És borzalom a Virágvasárnap: vérem konok csacsiján vonulok az ablakok közt... Lefordítom a jeleket, hogy megtudjátok: mit élek át: jászolban fekszem, kényesen alvó számon patkányok csiszonkáznak, függőzik magukat fülembé, mert a ló fölvetett orrán is függnek, rémesebben, mint a takonykór. S mérlegen a lóbőr, csak farka lóg a kamra porába, fölötte keserű öt seb a kenyértartó keresztjein.”

Archetípust említettem. Ezt a jungi kifejezést Nagy László is alkalmazza: „archetípus-vércsöpp” – írja *Kísérőének fiának* című versében.

Életművében annyi álom-ihletésű vers található, hogy összegyűjtésük, feldolgozásuk külön könyv tárgya lehetne. Az alábbiakban felsorolok néhányat:

Elvarázsolt kastély. Repülés-motívum.

Rossz álom, február 17. A repülés mellett megjelenik a repülő feszület motívuma: „Frontális feszületté átfordulva alátekintek.” A kép álomeredetű:

„Álmomban óriási feszületet láttam, ... feküdt a kereszt a levegőben.” (75. V. 1.)

Álombeli telefon, harangszóval. „Bolond kis kalap ez, de csak szóljon, / vehetek nagyobbat is, ... / hűsölhet és kávézhat alatta.” A vonatkozó álom: „...boglyára való szalmakalapot láttam.” (75. II. 16.)

Bagolyasszonyka. Álomfeljegyzés a vers írása idejéből: „Álmodtam, de paráznát.” (75. VI. 30.)

Tűnődés nagy szeretőkről, a kardcsókolókról. „...ez nagy-nagy emberáztató...” Versírás alatti álom: „Vízbe fulladtam.” (77. I. 8.)

Három nap, három éj. E vers vers az álomban, mert megírása után hónapokkal bukkan fel: „Simon Pista föltámadt. Kérdem: a versemről támadt-e fel?” (76. IV. 29.)

Ábrázoljuk Nagy László utolsó három éve, azaz a naplója által átfogott idő függvényében havi összesítésben azon napok darabszámát, melyekről fennmaradt álomközlése! A kapott függvényt – az álmodott napok időbeli eloszlását – nevezzük el álomsűrűségnek.

Nagy László álmai gyakorisága az 1975. év elején, majd közepén a legnagyobb. Az 1976. év álomsűrűsége egyenletesen közepes értékű. A decemberek álomtalanok. Az 1977. év második fele álomtalan, halála hónapjában (1978. január) megnő az álomsűrűség. A vizsgált három év egészére nézve tehát az álomsűrűség folyamatos csökkenése, teljes kioltódása, majd hirtelen megnövekedése jellemző. A havi léptékben felvett álomsűrűség-függvény morfológiailag két elkülöníthető részre bomlik. Az álomsűrűség szembetűnő kvalitatív inhomogenitását egy terjedelmes, nulla álomsűrűségű időszakasz okozza; álomtalan és álmokkal sűrű időszakok váltogatják egymást. Az 1975. II.–1977. VII-ig terjedő időszak a tudatalatti hatások – például erotikus késztetések – csökkenő, enyhén hullámzó jelenlétével, álomi manifesztálódásával jellemezhető: kimerülnek a tudatalattit működtető energiaforrások, és befejeződik lassan az élet is. „Az álom királyi út a tudattalanba” – mondta Freud. Az álomsűrűség-függvény ezt az utat is reprezentálja:

szélesen indul, majd keskenyedik, elfogy, véget ér. Analógiák hiányában nem általánosíthatunk, nem mondhatjuk, hogy ilyen a halálba vezető út, hogy mindenki útja ilyen (valószínűleg ilyen!), csak azt mondhatjuk, hogy ez volt Nagy László útja a halál felé. Ahogyan fogynak álmai, úgy fogynak álommotívumos versei is.

Az álomsűrűség-függvény a tudatalatti működésének intenzitását is kifejezi. Ezért, ha definiálunk egy függvényt úgy, hogy legyen minimális ott, ahol az álomsűrűség maximális, és legyen maximális ott, ahol az álomsűrűség minimális, akkor ez a függvény a tudatos psziché hatásintenzitását, megnyilvánulásainak időbeli sűrűségét fogja reprezentálni. Ez a függvény növekszik, ha a személyiségben a valóság tudatos átélése fokozódik, vagy a szubhumán psziché uralkodása csökken. Ez a függvény – nevezhetjük tudatsűrűség-függvénynek – a Nagy László halála előtti hónapokban éri el stabilan a maximumát. Ha az álomsűrűség- és a tudatsűrűség-függvényt egymásra

illesztjük, metszik egymást. A metszés helye az az időpont (kb. az értelmezési tartomány felezőpontja), amikor Nagy László vizsgált életszakaszában a lelki folyamatokban a tudatalatti dominanciája éppen megszűnik, és a személyiség irányítását a tudatos psziché veszi át. A metszéspont helye – egy hónapos bizonytalansággal – 1976 júniusa. Elgondolkodtató, hogy ebben a hónapban lett öngyilkos Latinovits Zoltán, ebben a hónapban álmolta saját öngyilkosságát Nagy László („Öngyilkos lettem, átvérzett rajtam több fehér ing.” [76. VI. 23.]), és ebben a hónapban írta a *Gyászom a színészkirályért* című versében: „Latinovits Zoltán, ... / Gyere el hozzám, vagy értem, mindegy, / pohár az asztalon, hűen várlak / akár útrakészen is...”

Ettől az időtől kezdve Nagy László egyre inkább a realitásban élt, egyre kevesebb álmára emlékezett, a halála hónapját megelőző négy hónapban már nem jegyzett föl álmot semmit.

Verseit – különösen prózaverseit – át- meg átjárja a realizmus és a misztika. Témánk szempontjából illusztratív *A fekete pátriárka* című prózaverse. Álomversnek tűnik, az alábbi részlete mindenképpen:

„Rákönyököl az asztalra, figyeli a csészealjon a tortát. Még tegnap kapta, érezze magát ő is a lakodalomban. Ratatatata. Hessegeti az édességről a legyet, de az a képre száll, ő pedig pofont kap önmagától. Ratatatata. S ekkor egy óriás harangvirág, nem kék, de izzó piros, ereszkedik a tata fejére. Felöltözik vállig a piros harangvirágba. De ezen át is látja a legyet, ahogy piperézi magát az ablaküvegen. Ratatatata. S már az ablak odavan, szék perdül, asztal borul. Miképpen földrengéskor, iszonyúan rázkódtatik a tűzhely. S mint aki sárkányvértől részeg, táncol a tata a bádogcsövön. Ratatatata. A cső pedig okádja és fújja a kormot. Ratatatata. A hosszúnyelű baltával be a szobába. Szekrény, tükör és csillár odavan.”

Álomnak tűnik ez a részlet, pedig nem az, hanem szintiszta realizmus. Vessük össze az alábbi két, egymáshoz közeli naplófeljegyzéssel:

„Lehevertem. M. szellőztetett, kinéztem az ablakon, közben beütöttem a lábamat a kis asztalka vasába, ami előtte van a radiátornak. Azon bor, fehér, vörösbör, víz, lámpa. Mérgemben fölrugtam az asztalt, az üvegek szőnyegre estek, hála. Majdnem szétzúztam mindent. Mint Mester Jancsi, aki egy legyecskét akart agyoncsapni, végül már mindennek nekilátott fejszével. Ágy, asztal, kredenc, oda. Aztán a tűzhely is odalett. A pléhcsövön ugrált, ami ontotta a

kormot. – Rágondoltam közben, tán azért hagytam abba.”
(76. XII. 28.); „Vacsora után hasznos beszélgetés... Új nevek...
a Sötét pátriárkába.” (77. I. 4.)

A *fekete pátriárka* az álmok ritkulásával, de nagy tudatsűrűséggel jellemezhető végső alkotói időszak egyik terméke. Ez nem jár együtt a költői képek ellaposodásával, a ritkuló álmok nem szegényítik a verseket. A valóság lesz álomszerű, lebegő, így íródik a versbe, ami rejtelmessé válik.

Az álomsűrűség-diagram morfológiailag elkülönülő második szakasza egyetlen csonka hónap kiterjedésű. Meglepő, és matematikailag nagyon jellemző álomsűrűsödésnek tekintendő, mert a négy hónapig eltűnt függvényérték hirtelen megjelenése az álomeloszlás nagyfokú szóródására utal az időben. Differenciálgeometriai műszóval katasztrófa-jelenségek ezek a semmiből jött januári álmok. A strukturális inhomogenitások kiváltotta katasztrófák minőségi változással járnak. Vagyis a grafikon, mely álmok sűrűségét ábrázolta eddig, nem azokat ábrázolja ezután.

A napló az 1978. január 5-i bejegyzéstől kezdve („Ekkor beleállt a kard a bal oldalamba, hasamtól a szívemig szúrt”) Nagy László fel nem ismert infarktuszának és haldoklásának leírása:

„...bal oldalamban kés” (I. 16.); „Majdnem elpatkoltam az éjjel, fuldoklásra ébredtem, hajamról is csöpögött a víz. (I. 22.); „Ha nagyot lélegzek, csaknem szétreped a mellkasom.” (I. 24.); „...a hajam töve is fáj. ... Mellemnek teljes szélessége fáj...” (I. 25.); „Milyen részeim fájnak? Hajam, szemem, fogam, nyakam, hónalj, mellkasom, ágyékom, általában bőröm, s néha egy-egy lélegzet-elállító villám bennem.” (I. 26.); „Egész múlt éjjel izzadtam...” (I. 27.); „Szerettem volna megmondani, hogy 10 napig fuldokoltam...” (I. 28.).

Január 30-án, hétfőn, reggel 9 óra körül meghal. Haldoklása időszakából három álom vagy álomszerű feljegyzéséről tudunk.

„Házunk padlásán állt a víz, deszkával lapátoltam, közben szidtam apámat, aki hamarosan lapátokkal jött, kidobáltuk a tetőn a vizet. Szörnyű álom. Áll-e még az iszkázi ház? Sok halott rokont is elevenként láttam. Nagyszemű s rossz ízű szőlőt csipkedtem. Mondta valaki, hogy Bihari a Podmaniczky bárótól való. Ezt biztos a versem kapcsán álmodtam.” (I.13.)

Álma apokaliptikus, de megfeythető. „Padláson járni: halál” – írja Krúdy (*Álmoskönyv*. Szépirodalmi, 1985.);

„rothadt szőlő evése: beteljesületlen vágyak, tervek, el nem ért célok”. (Szintén Krúdytól.)

Másnap vécékagylóról, ürülékről álmodik. Halála előtt négy nappal ezt írja naplójába:

„Álmomban láttam: apám javítja a vetőgépet. Ez a gép kerekeivel belerohadt a földbe. A romlott fát vésegette róla. Én csak nézegettem, Ő: eltelt ez a nap is, nem segítettél semmit. – Majd egy kétágú zöld fát emelt be középre. – Azt is álmodtam, hogy a mozgólépcső kiszabadult velem a tájra.” (I. 26.)

Ez álomi látomás, de nem álom. Megfejtéséhez tekintsünk először egy különös élményt. Naplójából tudjuk, hogy 1975 februárjában írta *Apánk a másvilágról* című versét. A vers nehezen készült. Egyik nap apjáról álmodott, fölébredt, próbálkozott a verssel, majd délután lefeküdt. Álmából arra ébredt, hogy valaki csönget az ajtón. „...kimenve nem láttam senkit” – olvasom naplójában (75. II. 18.). Ezután asztalához ült, és megírta a túlvilágról hazalátogató apjáról szóló versét.

1975-ben hat álmot jegyzett fel apjáról (II. 18.; III. 16.; VI. 2.; VII. 2.; VIII. 27.; XI. 30.), 1976-ban egyet (II.

22.), 1977-ben is egyet (I. 11.) és haldoklása napjaiban kettőt (I. 13.; I. 26.).

A szántásban apja végzi a ló munkáját, de le kell cserélni, megrokkant a lába.

Apjából csak nadrágjának a szára látszik.

Kandisznót tepernek együtt.

Húsokat ásnak el. (Utóbbi valós élmény. Lásd *Életem* című önéletrajzi próza.)

Homokot visznek szekéren. („M. reggel megjegyezte, hogy kiabáltam.”)

Apja fogságból jön haza, „én tömör ősz fejét simogattam (ilyet nem tettem egész életemben)”.

Nagyon különös álom az alábbi:

„Csak a mi udvarunkat lepte meg a dér, apám csikket szív, a méhes körül (sose volt, illetve akkor volt, mikor még nem éltem) tesz-vesz. Megmagyarázza a tüneményt. Udvarunk fölött az égben a Somló, minden fát, levelet látok rajta.”

Nagy László itt olyan valóságos jelenetet lát, amit nem láthatott soha. Az ilyen álom múltba látás. Motívuma miatt eszünkbe juttatja az *Álom egy*

Méhesről című Ady-verset is, de azzal ellentétben Nagy László álma nem a képzelet, a vágyakozás kivetülése, hanem valóságos élmény. Liberius pápa transzcendentális hóálmára emlékeztet.

Titokzatos adatainkat – haldoklásakor újra álmodik, apjával álmodik – csak egyféleképpen értelmezhetem: haldoklásában eljött érte apjának lelke. Fiával álomban beszélt, szimbólumokban. Figyelmeztette, készüljön fel a halálra – ez a vízzel teli padlás jelentése –, és elmondta, hogy segít neki – ezt jelenti a víz közös lapátolása. Nagy László – bár fölkiáltott, „Szörnyű álom” – nem ismerte fel a közelítő véget. „Majd csak megbirkózom a betegséggel” (I. 25.) – írta. Apjának későbbi szavait – „eltelt ez a nap is, nem segítettél semmit” – ez magyarázza. A kétágú zöld fa archetípus, a túlvilági remény szimbóluma.

*

Az álom „fejlevágható, szív-kiszakítható” – írta egyszer (*Medvezsoltár*). De leginkább titokzatos, mint ez is:

„T. egy dobozban késeket ajándékozott nekem. Szép kézi munka valamennyi. Ne feledjem ide írni: mindez álom. Gondoltam, jelentkezni fog. Valóban: délután fölhívott.” (75. VIII. 12.)

*

Hol végződik az álom és hol kezdődik az ébrenlét? Hol van a jövő és mit tartogat a múlt? Megvoltak-e a dolgok, mielőtt meglettek volna? Lehet, hogy az élet – amit élni hiszünk – körforgás csak, zuhanás az eredethez? Lehet, hogy a múltat éljük, és álmodjuk, ami lesz? Hogy ébrenlét és álom: az idő váltakozása? Többet él-e az alvó, vagy elveszített élet az alvás? „Alszom, de a szívem ébren van” –, mondja a *Szentírás*. A szív nem alszik, a gyomor sem, csak az agy. A lélek, ami alszik bennünk, nem a test. Az alvás a halál nővére. Így hangzik egy Jézus-mondás: „Nem halt meg, csak alszik”.

Az álmodó művész a halál hírvivője? A művészet a halál tükörképe? Mutatja, mi vár ránk? Nem hallható, nem fogható? A jövőről beszél? Ami nincs? Hús és csont vihog porról, hamuról? A félelem szüli a jövőt, az aggodás tekint messzire. Ajkunkon a kérdés: „Mi vár ránk?” Mint madárraj rebbenünk: mi vár ránk? „Élünk-e holnap?” – így alszunk el. Repülünk, úszunk, ízleljük a halált. Álom és ébrenlét találkoznak. Kézenfogják egymást: ez a tudás. Nincs művészet a halál után. Tudás sincs, csak szeretet – írja Szent Pál.

De addig is – homályba fordulva – kérdezzük: „Mi vár ránk?” Kaparjuk a múltat és félünk: mi vár ránk? Felriadunk éjjel. A villanykapcsolót keressük a lakásban. Pár másodperc csak, de mintha elvesznénk ezalatt. Mintha a halál völgyében járnánk, olyan ez a néhány pillanat.

(Köszönet Hidvégi Áronnak Nagy László álmai sűrűségének számítógépes feldolgozásáért.)

SÓLEM ÁLÉCHEM, REB

SÓLEM ÁLÉCHEM

Az a héber-jiddis-orosz író, akinek az elmúlt évben két könyvét is kiadták nálunk (*Marienbád; Vándorcsillagok*), s akinek a *Tóbiás, a tejesember* című regényéből készült musicalt (*Hegedűs a háztetőn*) Pesten táblás házak előtt játsszák ismét, és akit mi Sólem Áléchemként ismerünk, 1859. március 2-án született az akkor Oroszországhoz tartozó Ukrajnában, Perejaszlav járási székhelyen, Nahum Rabinovics ben Vevik és Haya Esther házasságából, Sólem Rabinovics néven. Sólem Áléchem Voronkó városában növekszik, itt tanul meg héberül írni és olvasni. „Voronkóban töltöttem aranyéveimet” – írta 1903-ban Ravnitzkijnak, egyik héber íróbarátjának. Voronkóról mintázza majd a tipikus orosz-zsidó kisvárost, Kaszrilovkát, a kaszrielek, az olyan kisemberek városát, akik tudnak nevetni a saját

szerencsétlenségükön, de megtartják önbecsülésüket. Nahum Rabinovicsnak vegyesboltja van Voronkóban, a kisváros zsidó arisztokratája ő. Amúgy jámbor, hívő, a Talmudban jártas zsidó, a talnai haszid rebbe követője, aki a szombat kimenetelekor a fél várost vendégül látja házában. Modern műveltségű ember, az újhéber irodalmat is olvassa. Voronkói házában találkoznak, vitatkoznak, ismerkednek egymással az ortodox és a reformer gondolkodású zsidók. Sólem Áléchem tizenkét éves, amikor apja üzlete tönkremegy. Visszaköltöznek Perejaszlavba, amely nagyobb hely Voronkónál, de azért kisváros, nem Kijev vagy Ogyessza, amelyekről mintázta Jehupecet, elbeszélései zsidó nagyvárosát. Vendégfogadót nyitnak, de szegények maradnak, az üzlet nem megy jól. Sólem Áléchem bár-micvéje nyarán kolerajárvány pusztít. Nahum Rabinovics önkéntes ápolónak áll, felesége megbetegszik. Nahum anyja, Minde sírokat látogat, holt rokonokhoz imádkozik menyé gyógyulásáért. Haya Esther, aki egy szombat reggel halt meg, néhány nappal korábban álmot látott:

meggyújtotta a szombat esti gyertyákat, de a szomszédasszony, Sara Fruma – aki egy hete halt meg kolerában – megjelent, és elfújta a lángokat. Nahum hétnapos, szigorú gyászt tart: sámlin ül zokniban és Jób könyvét olvassa. Zsidó szokás szerint – és testvére ösztönzésére – újránősül. Berdicsevből hozat feleséget. A családi ház, Sólem Áléchem öregkori feljegyzései szerint, pokollá változik, az új feleség éhezteteti és veri a gyerekeket. Sólem Áléchem öccse és húga elszöknek hazulról és kimennek Amerikába. Sólem írni kezd, először mostohája trágárságait rendezi szótárba, majd elbeszélést ír, amelyet apja is elolvas, aki ettől kezdve nem engedi bántani fiát. Tizennégy éves koráig Sólem Áléchem a haszid héderbe – vallásos iskolába – járt, ahol legjobb barátja Smoulik volt, egy árvagyerek, akit a rabbi nevelt, s aki megtanította Sólemet a misztikára. A héder után – az akkori zsidó szokásoktól eltérően – Sólem Áléchemet apja az orosz nyelvű, keresztény iskolába iratja, ahol ösztöndíjas, és kitűnőre érettségizik. A rabbiképzőbe szánják, de előtte katonának kell

mennie, amit nem akar. Elszegődik inkább a szomszédos városkába házitanítónak, de pár nap múlva megszökik. Egy klezmer zenésznél talál menedéket. A tanév végén hazamegy. Hírt kapnak, hogy az egyik közeli városban egy „milliomos” héber–orosz tanárt keres. Apja héber nyelvű ajánlólevelet ír, és Sólem Áléchem elutazik. Megtalálja a gazdag ember házát, bejuttatja a levelet, de napokon keresztül hiába jár vissza, nem kap választ. Pénze elfogy, éhezik, a fogadóban nem tudja fizetni szobáját. Betántorog a zsinagógába, imádkozik és zokog. Szállására indul, amikor elébefut a fogadós: jöjjön gyorsan, egy távoli rokona érkezett, aki házitanítót keres húgának. Így kerül a tizennyolc és fél éves Sólem Áléchem Szofievkába, egy zsidó nagybirtokra, Elimelech Loyeff házába, és így lesz a tizenhárom éves Olga Loyeff tanítója, majd szerelme, végül férje. Szofievkában Sólem Áléchemet nagy könyvtár várja. Sokat ír. Éjjeleken át. Regényeket, novellákat, drámákat. Felolvassa őket, s a legtöbbjüket nyomban el is égeti. Csodás éveket tölt a

Loyeff-birtokon. Különös, már-már tragikus távozásának oka: Olgával szerelmesek, s amikor Elimelech Loyeff erről tudomást szerez, családjával együtt elhagyja a házat. Éjszaka van, Sólem alszik. Reggelre csak az ürességet találja és egy borítékot pénzzel. Nem tudja, mi történt. Elindul, mint egy eszelős. Kijevbe ér. Nem kap állást. 1879-et írunk.

Sikeres próbaszónoklat után, Louben városában megválasztják ún. hivatalos rabbinak. Munkái megjelennek a *Ha-Melitz* nevű héber újságban. Olga anyai unokabátyja észreveszi a cikkeket, értesíti Olgát. Titokban találkoznak, és 1883 májusában – apai áldás nélkül – összeházasodnak. Elimelech Loyeff megbékül, a nyarat már Szofievkán töltik, majd Belaja Cserkovra költöznek, egy ma is meglévő kúriába, ahol Sólem Áléchem a kijevi zsidó mágánás, Brodskij déloroszországi cukorültetvényeinek intézőjeként dolgozik. Apósa kérésére Sólem feladja a sok utazással járó hivatalt. Ekkortájt kezd el publikálni jiddis nyelven – mint később mondta, azért, hogy a nők is olvashassák –, és ekkor választja

a köszöntés-értelmű Sólem Áléchem írói nevet – azért, hogy a rokonok és ismerősök ne tudják meg, hogy jiddisül publikál. 1885-ben apósa meghal. Eladják a birtokot, és Kijevbe költöznek. Velük él Olga édesanyja, Rakhil Yampolszkij, akit a gyerekek majd Babuskának neveznek. 1888-ban meghal Nahum Rabinovics. Kijevben temetik.

Sólem Áléchem tőzsdézik. Eleinte haszonnal, de 1890-ben a Loyoff-birtok eladásáért kapott összes pénzt elveszti. Tönkremenve feladják kijevi életüket és Ogyesszába költöznek. Sólem Áléchem megindítja a Jiddis Népkönyvtár nevű évkönyvsorozatot, amelybe olyan szerzőket von be, mint I. C. Perc és Mendele Mocher Szforim, akik korábban csak héberül publikáltak. Varsó és Vilna mellett Ogyessza is jiddis irodalmi központtá válik, hármójukat – az ogyesszai talmud tóra igazgatóját, Mendelét, a varsói zsidó hitközség titkárát, az ügyvéd Percet és a tőzsdebróker Áléchemet – „jiddis irodalmi trojka”-ként emlegetik. Újságot szerkeszt (*Harbinger*) és – különböző neveken – ő írja. Orosz nyelvű cikkei

megjelennek a helyi lapokban. Irodalmi gálavacsorát ad Mendele tiszteletére az egyik legelőkelőbb egyesszai szállodában héber, jiddis és orosz irodalmi személyiségek részvételével. Hajnal felé M. L. Lilienblum, aki az egyesszai zsidó szentegylet titkára volt, ezekkel a szavakkal szakítja félbe az ünnepséget: „Barátaim! Felkelt a nap, úgyhogy ideje nekem is mennem a hivatalomba – zsidókat temetni.”

Visszaköltöznek Kijevbe. Olga fogorvosi diplomát szerez, s ezzel lakhatási engedélyt nyer magának és gyermekeinek. (Sólem Áléchem soha nem kapott hivatalos lakhatási engedélyt.) Kiegyensúlyozott körülmények között élnek – a nappali szoba bútorait Bécsből hozatják –, hat gyermekük van, és velük lakik Olga anyja is. Otthonukban cionista összejöveteleket tartanak, barátaik között van Max Emanuel Mandelstam szemészprofesszor, Herzl munkatársa, Menachem Ousiskin, Moshe Weizmann, a későbbi izraeli államelnök öccse, Mark Markovics Varsavszkij zeneszerző. A nyarakat Bojarkán töltik. Sólem Áléchem az itteni tejesemberről mintázza reb Tevije,

azaz Tóbiás alakját. A tejesemberről szóló elbeszélések megjelennek a lapokban. Hírük eljut a valódi reb Tevijéhez is, akiből helyi híresség lesz. Eleinte haragudott, de aztán megnyihült: „Végül is jót tesz az üzletnek” – mondta. Csak a regénybeli lányaival nem békült meg: „Történeteket ír rólam és a lányaimról! Nekem sohasem voltak lányaim!”

1903-tól kezdve csak az írásnak él. Összes művét négy kötetben kiadják Varsóban. Egyik színpadi művét oroszul is bemutatják. Színházat szervez Ogyesszában, de nem kapja meg a hivatalos engedélyeket. Szentpétervárott folyóiratot akar indítani, de nem engedélyezik. Megismerkedik és barátságot köt Gorkijjal, Andrejevvel és Kuprinnal. (Tolsztojt, Korolenkót és Csehovot már személyesen ismerte, Tolsztojjal leveleznek.) A kisinyevi pogromok idején könyvet szerkeszt „Segély” címmel. Tolsztoj is ad írást. Az 1905-ös forradalom idején járja az országot, felolvas tömegek előtt. Vityebszki előadását Chagall is megörökíti naplójában. (A gyerek Chagallnak nem volt negyven kopejkája a

belépőjegyre, a kerítésre felmászva hallgatta Sólem Áléchemet.)

Kijevben a pogrom három napon át tombol. A Rabinovics család egy szállodába menekül. A gyerekek az ablakból nézik, hogyan vernek véresre egy zsidót az utcán egy rendőr jelenlétében. Elhatározzák, hogy kivándorolnak Amerikába. Sólem Áléchem levelezni kezd egy Amerikában élő ismerősével, Maurice Fishberg orvosprofesszorral, akivel még Varsóban találkozott Nahum Sokolov lakásán. Áléchem három színpadi műve kéziratát kijuttatta New Yorkba Fishberghez, aki ezeket – honorárium ellenében – átadta a jiddis színháznak, és a pénzt visszaküldte az írónak. Felszámolják kijevei lakásukat, Sólem Áléchem könyveit a podoli cionista olvasókörre hagyja. Az üres lakásban még megtartják Tissa lányuk esküvőjét, s rögtön a szertartás után elutaznak. 1905 decemberét írjuk.

Megérkeznek a galíciai Brodyba, az Osztrák–Magyar Monarchiába. Sólem Áléchem bécsi és budapesti lapokat nézeget a kávéházakban. Műveit

felolvassa óriási közönség előtt. Sikere van, a fiatalok vállukra emelve viszik, hintóba ültetik, aztán kifogják a lovakat és maguk húzzák a hintót végig Brody utcáin a szállodáig. Brodyból Lembergbe mennek. A helyi jiddis lap és a cionisták pénzt gyűjtenek a családnak. Ismét előadóest, ezrek előtt. Sólem Áléchem tiszteletére bankettet rendeznek a cionista diákok. Jiddis, lengyel és német nyelven köszöntik, beszédekert mondanak és a különböző szellemiségű csoportosulások – polgári cionisták, szocialista cionisták és a helyi politikai életbe bekapcsolódást hirdetők – mintegy kisajátítják Áléchemet. Történeteit, novelláit idézik és magyarázzák, megmutatva, hogy az ünnepekt író, ha nem is tudatosan, de az ő eszméiket követi. Sólem Áléchem válaszbeszédét veje, aki ott volt, feljegyezte és emlékirataiban közzétette. Tőle tudjuk, hogy Áléchem beszédét az Ézsautól menekülő, és az éjszakát az úton töltő Jákob történetével kezdte. Majd azzal a midrási legendával folytatta, amelyben a kövek veszekednek egymással, melyiküké legyen a

dicsőség, hogy Jákob párnájaként szolgáljon. „Kényelmetlen dolog lett volna Jákobnak – mondta Áléchem – a feje körül civakodó kövekkel aludni. Ezért Isten fogta az egymással perlekedő köveket és egyetlen nagy követ gyúrt belőlük. Ennyi a parabola” – folytatta Áléchem – „s természetesen nem pontosan illik a mi itteni helyzetünkre. Távol álljon tőlem, hogy magamat egy szenthez mérjem, de valamiben hasonlíthatok a mi Jákob Atyánkhoz. Én is menekülök Ézsau testvéremtől: az orosz alkotmánytól és az oroszországi pogromoktól, és futok Lábán nagybátyámhoz, a gazdag arámeushoz, Amerikába. És útközben, az első pihenőhelyem köztetek ért, Galíciában, és meg kell mondjam, nagyon jó és nagyon kényelmes pihenőhelyre találtam itt, s még a párna sem túl kemény. Sőt, olyan fogadtatásban részesítettetek, amely az ittlétemet még kellemesebbé varázsolta. De, mi történik? Civódni kezdetek magatok között, vitatkozni, rajtam. Az egyikőtök azt mondja, »Pihentesse Sólem Áléchem rajtam a fejét – Sólem Áléchemnek kell elvezetnie minket Izrael földjére«; a másikótök azt mondja, »Dehogysis, Sólem Áléchem az itteni politikai életbe kell bevezessen minket«;

egy harmadikótok azt mondja, »Mindketten ostobák vagytok, Sólem Áléchem fog elvezetni minket – ha Isten is úgy akarja – a proletárosításba«. Éppen ezért, barátaim, ha hallgattok rám, gyúrjunk az összes kőből egyetlen követ, és énekeljünk inkább, együtt mindnyájan, egy zsidó éneket a mi népünk dalainak legjobbjai közül, hogy elfűjjük a homályt és felmutassuk az örömet.”

Nevetés és taps követte Sólem Áléchem beszédét, s a jelenlévők közösen énekelték a haszid zsidók legszebb dalait.

Előadókörútra megy Galícia más városaiba és Bukovinába. Kora tavasszal Romániába, majd Párizsba, Londonba és Svájcba utazik. 1906-ban a Rabinovics család Genfben van. Az egyik fiú, Misa, Kijevben marad, hogy befejezze a gimnáziumot. Sólem Áléchem Genfben találkozik Mendele Mocher Szforimmal, majd – egy előadás-sorozat megtartására – Angliába utazik. Az egyik hétvégét Israel Zangwill London környéki nyaralójában tölti. Visszautazik Genfbe, és feleségével és legkisebb gyermekével elhajózik Amerikába.

New Yorkban fogadóbizottság várja, aranytollat kap tőlük. Megérkezéséről a másnapi New York Times is beszámol. Estélyt adnak tiszteletére az Adler's Grand Theater-ben az East Side-on. A fogadáson részt vesz Mark Twain is. Samuel Greenbaum, az egyik legjelentősebb New York-i bíró bemutatja őket egymásnak: „Ő a zsidó Mark Twain” – mutat Sólem Áléchemre. „Mondja meg neki” – feleli Mark Twain –, „hogyan én az amerikai Sólem Áléchem vagyok.”

Egy hét múlva Sólem Áléchem a sajtó útján köszöni meg a fogadtatást. Többek között ezt írja: *„Azoknak, akik azt a verset, hogy »Cionból jön a Törvény, és az Úr szava Jeruzsálemből«, megváltoztatták arra, hogy »Kijevből jön a Törvény, és az Úr szava Amszterdamból«, ismét meg kell változtatniuk arra, hogy »Amerikából jön a Törvény, és az Úr szava New Yorkból«.*”

A tiszteletére rendezett fogadás nettó bevételét – ezer dollárt – megkapja. Felét elküldi Genfba, a másik feléből kivesz egy bútorozott lakást Bronxban. Színdarabokat ír a három nagyobb és hat kisebb New

York-i jiddis színháznak. Bizottságot alakít, hogy az Ogyesszában élő Mendele Mocher Szforim hetvenötödik születésnapját méltóan megünnepeljék.

1907 júniusában feleségével és gyermekével visszatér Genfbe. A Hayim N. Bialik tiszteletére rendezett banketten saját darabjában, a *Mazel Tov*-ban eljátssza Reb Alter szerepét. Hágába utazik a cionista kongresszusra, ahol az amerikai cionistákat is képviseli. Anyósa ezalatt meghal rákban. A genfi zsidó temetőbe helyezik, a szertartáson Mendele Mocher Szforim olvassa az imát, Áléchem mondja a kaddist.

Anyagi gondjaik vannak. Nem érkeznek meg a várt honoráriumok Amerikából. Már-már nyomorognak. Az alattuk lakó partvisnyéllal folyton üti a plafont, gyerekeiket találja hangosnak. Fontolgtatják Oroszországba való visszaköltözésüket. Sólem és Olga elutaznak. Sólem Áléchem öt egymást követő estén fellép Varsóban. Városról városra járva tartja felolvasóestjeit. Baranoviciben az előadás után összeesik. Véreset köhög. Szállodájába kísérik, az

egész város a hotel előtt gyülekezik. Hajnalban egy-egy orvost hozatnak Vilnából és Minszkből. Tüdőtuberkulózist diagnosztizálnak. A szálloda előtti útszakaszra az emberek szalmát hordanak, ne zavarja Sólem Áléchemet a forgalom zaja. Önkéntes betegápolók váltják egymást állandó ügyeletben. 1908. augusztus elejétől szeptember végéig Baranoviciben betegeskedik. A környező városkák küldöttségei felkeresik a Szlavijanszkaja hotelben fekvő Áléchemet áldással, jókívánságokkal. Az egyik csoport levelet hoz egy híres cáddiktól, aki könyörög felgyógyulásáért, mert „Izrael gyermekeinek nagy szükségük van rá”. A zsinagógákban imádkoznak érte, sírokat látogatnak érdekében. Orvosai olaszországi tartózkodást írnak elő, a Genova melletti kisvárost, Nervit javasolják Áléchemnek.

Moshe Weizmann, aki ekkoriban Genfben él, pénzt küld nekik és pénzszerző akciót indít megsegítésükre. Levelet küld az egyik zsidó lapnak, amiben megírja, hogy 1908. október 25-én lesz a huszonötödik évfordulója Sólem Áléchem első írói

megjelenésének. Elmondja, mennyire beteg az író, és nincs pénze olaszországi tartózkodásra, pedig a gyógyulásához erre volna szükség. A levél megjelenik, és hamarosan az egész zsidó világ tudomást szerez róla. Óriási a hatás: a nagyobb városokban bizottságok alakulnak Sólem Áléchem megsegítésére és a jubileum megünneplésére. A kijevei cionisták azt tervezik, hogy házat építtetnek az írónak Palesztinában, mégpedig olyat, amelynek az erkélye a Földközi-tengerre néz. Nervibe utaznak. Sólem Áléchem anynyi üdvözlő levelet kap, hogy az olasz postás – az egyszerűség kedvéért – az összes külföldi levelet hozzájuk viszi, válogassák ki ők a nem nekik szólókat. A kijevei jubileumi bizottság továbbított neki egy olyan levelet is, amin címzésként csak ez állt: *Yubilaru, Kijev*. (Áléchem meghatódott a keresztény kijevei postások figyelmességén.) Október 25-én világszerte megünnepezték Sólem Áléchemet: összejövetelt tartottak Varsóban, Párizsban, New Yorkban, Buenos Airesben, Londonban, Moszkvában, Kijevben.

Nerviben nem, hiszen ott csak a Rabinovics család tudott jiddisül. Áléchem írja egy aznapi levelében Mordecháj Spectornak: „....magányos vagyok, beteg, gyökértelen, elhagyatott, és keserű könnyekkel sírok”.

Bár teljesen gyógyultnak csak 1913-ban fogják minősíteni, de egészsége és hangulata folyamatosan javul. *„Ebből a kézírásból láthatjátok, hogy Sólem Áléchem már inkább van ezen a világon, mint a másikon”* – írja 1909 tavaszán íróbarátjainak, Mendelének, Bialiknak és Rabnitzkijnak. *„Érzem, hogy javulok napról napra, sőt, óráról órára. Azóta a néhány hét óta, hogy ebben az istenáldotta Nerviben lehetek, majdnem négy kilót híztam, ami tíz fontnyi hús. Mivel gyakorlati ember vagyok, számolni kezdtem, és rájöttem, ha továbbra is itt maradok, az üzlet egyre nyereségesebb lesz. Számok nyelvére fordítva a dolgot, ez annyi mint 10-15 fontnyi súlygyarapodás havonta, azaz 180 font egy évben. Mivel korábbi súlyom 150 font volt, 330 fontot fogok nyomni. Egy ilyen testsúllyal többé már fölösleges lesz írnom, pláne történeteket felolvasnom. Mindössze mutogatnom kell csak magamat...”*

Proszkata-problémákkal Bécsbe utazik Zuckerkandel professzorhoz. Nem kell megműteni. Kijevben élő fián, aki ekkor érettségizik, de az egyetemre nem veszik fel, tuberkulotikus tüneteket észlelnek. Olga érte megy és elhozza Nervibe.

Művei – köztük a *Motl gyerek* – kitűnő fordításban megjelennek oroszul. A legrangosabb orosz irodalmi folyóiratok is dolgoztatják. „Megkaptam könyvét – elolvastam, nevettem és zokogtam. Csodálatos könyv...” – írja Gorkij. „Más emberek nevetnek az Ön szomorkás humorán, én sírok...” – írja egy másik levélben Kuprin.

A teleket Nerviben töltik, a tavaszt általában Luganóban vagy Montreux-ben, a nyarat a Fekete-erdőben Németországban, az őszt pedig ott, ahol meleg van.

New Yorkból elküldik neki a héber betűjű írógép első legyártott példányát. Vejenek adja, mert nem tud gépbe fogalmazni. Csak a megszokott töltőtollal tudott írni. (A töltőtollakért különben rajongott.) A korrektúrákat íróasztalánál ülve

javította, egyébként mindig is állva írt egy pulpitusszerű íróállványra könyökölve. A kijevi íróállványán gyertya égett, sokszor írt gyertyafénynél hajnalig. Munka közben nem zavarta a gyerekhang vagy a szomszédos szobából beszűrődő zongorajáték. Kalligrafikus, finom héber írással írt tenyérszerű noteszébe, amelynek ezüst hátlapja volt, s puha tapintású bőrbe volt belekötve. Szeme kék volt. Fiatal házasként hullámos szőke haja a válláig ért, később csak nyakig, de ekkor bajuszt és kis szakállt növesztett. Szép fogai voltak. Mosolygott. Mérgében is. Rágta a körmét és szeretett öltözködni. Szemüveget hordott és arany zsebórát. Óraláncait lányai kapták születésnapjukra nyakláncnak. Papulia – így nevezték gyerekei. A család otthoni nyelve az orosz volt, Áléchem kedvenc írója Csehov.

Nerviben korán kel és rögtön írni kezd. Notesze és tolla éjjeliszekrényén állnak. Délelőtt sétál, közben is ír. 1913-ban részt vesz Bázelen a 10. cionista kongresszuson. 1914-ben feleségével Oroszországba utazik. Hús városban lép fel. Varsóban felismerik az

utcán, és olyan tömeg veszi körül, hogy kivonul a rendőrség. A Bristol kávéház teraszán egy haszid fiatalember megcsókolja a kezét.

1914 nyarán hat gyereük, két unokájuk és két vejük – az egész család – várja a Balti-tenger menti Albeckben az Oroszországból visszatérő Olgát és Sólemet. Július 22-én találkoznak, tíz nappal a világháború kitörése előtt. A háború kezdetekor azonnal kiutasítják őket Németországból. Malmöbe utaznak, onnét Koppenhágába. Sólem Áléchemnél cukorbajt diagnosztizálnak. „Most már biztos vagyok abban, hogy nem fogok éhen halni” – írja egyik barátjának – „szomjan fogok halni!”

Kénytelenek áthajózni Amerikába. New Yorkban felolvas a Columbia Egyetemen, többesres tömeg előtt a Cooper Unionban és a Carnegie Hallban. Elhelyezkedik a *Day* nevű lapnál, olyan munkatársak között mint Nathan Straus, Felix Warburg és Jacob H. Schiff. Önéletrajzát írja folytatásokban (*A vásárból*). A hétvégeket Lakewoodban tölti és 1915-ben az Atlanti-óceán partján, Belmarban nyaral. Társaságában van

Sholem Asch, az író, Perec Hirshbein drámaíró és Pinhas Rutenberg forradalmár, Petrográd egykori parancsnoka, a Zsidó Világkongresszus egyik eszmei alapítója, Palesztina villamosításának későbbi megalkotója.

Álló íróasztalt csináltat, hogy kijevi otthonára emlékeztesse. Az újév ünnepén a zsinagógából hazaérkeztekor kapja a hírt, hogy fia meghalt Koppenhágában. Íróállványához megy, és életében először nem a noteszébe, hanem hosszú fehér papírokra ír. (Csak halála után derült ki, hogy ekkor írta meg végrendeletét.)

A *Day tönkremegy, a Warheit* alkalmazza. 1916 márciusában a háborús sebesültek javára rendezett aukcióra felajánlja régi kéziratait és Tolsztojnak egy hozzá írott levelét. Áprilisban szédert ad cionista barátainak. 1916. május 13-án meghal. Lakásából – Kelly Street 968. Bronx – temetik. Utolsó útjára kétszázézes tömeg kíséri.

A másnapi *New York Times* megjelenteti végrendeletét. „*Bárhol érjen is utol a halál, ne temessenek*

arisztokraták, előkelők, gazdagok közé, hanem a kisemberek, a dolgozók, az egyszerű nép fiai mellé, hogy az a sírkő, amelyet fölém helyeznek, ékesítse a köröttem lévő egyszerű sírokat, amint az egyszerű sírok is díszére válnak az én sírkövemnek, hiszen – az életemben – a kisemberek boldogítottak engem.”

NÉZÉS ÉS VISSZAFORDULÁS

A HALÁL MŰVE

*De hirtelen, az út közepén, melyet ezerszer
tettünk meg e föld dolgai felé forduló
gondolatainkban, ökölcsapásként döbben
lényünkbe az iszonyú bizonyosság, hogy a
halálba tartunk...Olyanok vagyunk, mint
munkában kimerülő festő, kinek kiesett
kezeből az ecset és váratlan, szívet szorító
tisztánlátással átérzi műhelye
elhagyatottságát és munkája hívását és
minden emberi munka hívását a korok
szakadékaiban.*

(Otokar Brezina:

A halál műve – 1908–1912)

Milyen különös szomorúság és erő tölti el az embert,
ha az este, ez a sötétkék madár ablakpárkányára
leszáll. Szomorúság, mert az este maga az emlékezés.
De hiszen az ember maga is emlék, legalábbis félig az,

s ahogy öregszik, egyre inkább az – előbb-utóbb emlékké válok én is. Egy „Milyen is volt apám?” kérdéssé, vagy legendává: „Az én apám szelíd jóember volt.” Lehelet vagyunk csupán, amivel meghalt őseink keltik születendő utódainkat életre. Szállunk az időben, valamikor-semmikor lények. Vagy az idő gödrében kuporgunk, ki tudja, mi van fent, ki tudja, mi van lent, körös-körül csak tükrök, vízből, tűzből, levegőből és földből. De egyszer, talán egy este, vagy egy lidérces álom után, esetleg villamoson, vagy az utca forgatagában, de valahol ráébredünk, rádöbbenünk, hogy ami Jákobnak az álombéli létra, földet a mennyel összekötő, nekünk az az őseink szenvedése. Létünknek támaszt ez ad, napjainkat bizonyossággá ez teszi. Szenvédéstörténeteik; nagy erők forrásai bennünk. Ők a mi bizakodásunk. Ők a mi tudatunk mélyére temetett remény.

*

1972 nyáréjszakáin halálfélelmek gyötörték Kondor Bélát. A szentendrei művésztelepen dolgozott, kis farostlemezekre festett képeket. Éjszaka, mikor elfogta a haláltól való rettegés, bezörgetett Miháltz Pál műtermének ajtaján. Belül egy székbe húzódott, arcát kezébe temette, remegett és verejtékezett. Hajnalokig virrasztott az öreg festő a halállal viaskodó fiatal mellett. Sokak szerint Kondor legszebb képeit festette ekkor. A *Jeruzsálem pusztulását*, a *Gyilkosság az olimpiánt*, *Az angyal megjelenik Lóthnak* címűt...Sietnie kellett, az utolsó nyara volt.

*

A festő és költő Kondor Béla műtermének állandó lakói voltak a macskák. Pengették a hangszereket, lépkedtek úgy a festékek közt, hogy fel nem borult semmi. Képein, fotóin ma is láthatjuk őket – valamelyik sarokba rejtve, esetleg üres vodkásüvegek mellett. Egyetlen olyan festménye van, amin cica a főszereplő. A *Szentek bevonulása a városba*. Felhőkön áll az égi Jeruzsálem, kapujában Szent Péter. Harsonát

fújva jönnek a szentek, a holtak. Lépked mellettük az óriási fekete macska. Konokul, mintha ő vezetné a csoportot, halad előre. Látszanak csontjai. Mint röntgenkép, mint lélek, olyan.Élete utolsó hónapjaiban Kondor önkioldóval egy fotó-önarcképet készített. *Én és a barátom*. Kismacskájával néz a kamerába.,,...a lélekvesztő Charon döglött rozsdával evickél.” – írja *Ars poetica* című versében. S a végén ezt a két sort: „Ugyanakkor elősompolyog a kismacskám, / mosolygásnál hatalmasabb bajusz van az orrán.”Charon-szimbólum a macska Kondor Béla művészetében.Halálánál senki nem volt jelen. Ebéd után lefeküdt, elaludt, és nem ébredt fel többé. Kezénél megtalálták halálba-kísérő olvasmányát: Anghi Csaba könyvét – *Macskák, cicák*.

*

Ámos Imre és Anna Margit – férj és feleség – sokszor kísértáltak a Duna-parti lépcsőkhöz, az Erzsébet hídhöz. Ámoson kalap, feleségén piros svájcisapka. „Csodavárók vagyunk” – mondta tűnődve

Ámos.Szerelmes képet is festhetett volna ezzel a motívummal, de Ámos Imre *Csodavárók* című képén egy ismeretlen folyó partján halálra ítélték várják a csodát. Csíkos ruhában ő térdepel, szemén kötés, felesége keze a vállán. Háttal nekik, felemelt kézzel, Rudnay Gyula áll.Anna Margit meséli: házasságuk előtt Ámos Imre elvitte Nagykállóra. Megmutatni rokonainak. A vasútállomáson lovas kocsira ültek. Ámos nem mondott úticélt, a kocsis ismerte őt, elindította a lovat. Mentek, mentek, de nem a faluba, hanem a szélére. Megálltak a temetőnél. Ámos leszállt a kocsiról és odament édesanyja sírjához. „Tetszik tudni – fordult a kocsis Anna Margithoz – az Ungár úr (Ámos eredeti neve Ungár Imre), ahányszor csak hazalátogat, az állomásról először mindig a temetőbe viteti magát.”Van egy Ámos-tusrajz: zsinagóga lehet, középen hosszú ablak, tetején Dávidcsillag. Két elmosódó alak néz ki az ablakon. De mi, a képet figyelők, a templomban vagyunk. A templombelső szélén Ámos Imre arca és kezei. Arca olyan nagy, mint a templom. Egy álom lehet.

Összekulcsolt kezeiben a rabbit tartja. A rabbi koporsót ölel magához. Az ablakon át a két árny pedig néz, szemlél egy temetési menetet. Ámos félelmei: gyerekkorában egyszer meglesett egy temetési menetet. Deszkán feküdt a halott, így vitték. (Észak-magyarországi chászid zsidóknál ez szokás volt. A halottat is így temették el: koporsó nélkül, a deszkán fekve.) Lépkedtek a halottvivők s a vállukon átfektetett deszka is le-föl járt, lépésük ütemére. A deszka rezgését átvéve szinte ugrált a holttest, s a kisiú megrettenve nézte: jaj, mindjárt leesik. Anna Margit meséli: Ámos még harminc év múltán is fölriadt, ha erről álmodott.

*

Amitől nem félt: az a halál volt. Kifestette magából. A halálfélelem ránk maradt. Sokat nézem egyik önarcképét. Egy akvarell, a címe: *Próféta*. Egy arc, Ámosé, mely látja az ártatlanok halálát. Én csak az arcát látom ennek az apokaliptikus tanúnak. Ő pedig,

ma már ő is csak az enyémet. Előtte állok és egymást nézzük.

*

„Pár éve – mondja Anna Margit – már nem tudom felidézni magamban Ámos arcát. Valahányszor csak rá gondolok, nem látom őt. Csak egy csontvázat látok.” Miközben beszél, nem rám néz, hanem fejem mögé, a falra. Hátrafordulok. Ámos fényképe van ott. Egy szelíd-szép arc.

*

A theresienstadti gyerekgettó kis lakói, mind a tizenötezren, Birkenau-Auschwitz gázkamráiban haltak meg. Fennmaradtak a rajzaik; az ezekből készült füzetet lapozom, de láttam őket eredetiben is, Prágában, pár éve egy kiállításon. Jönnek ezek a gyerekek, lépkednek a szakadékok fölött. Hozzák a rajzaikat, a virágot, a lepkét, a kivégzőosztagot, a palatáblát és az akasztófát; a fák kihúzzák gyökereiket a földből és mennek utánuk, a kövek

legurulnak a hegyekből és indulnak utánuk, csatlakoznak hozzájuk a folyók, a felhők és nagy, soha nem látott madarak. Jönnek ezek a gyerekek a „halál ajkain”. Hozzák a művészetet, a filozófiát és minden elmélet velük van már. Ők a mi egyetlen lehetőségünk. A remény, hogy eljönnek értünk is, és átvisznek a szakadékok fölött. Akkor majd lesz újra elmélet, művészet, filozófia. Ha megérkeznek a modernek, táltosok húzta szánokon a theresienstadti gyerekek.

*

Pesten, az egykori Aréna úton lakott Osvát Ernő. Ady, Babits, Kosztolányi remegő bensővel mutatták meg neki verseiket, Osvát ítélete mindennél fontosabb volt. Aréna úti otthonában tüdőbeteg kislányát ápolta. Azon az estén, mikor leánya meghalt, Osvát bezárkózott halott gyereke szobájába, leengedte a redőnyt és mellbe lőtte magát. 1929 októberének végén. Utolsó percei történetének van egy részlete, amit mi, utódok, a földi dolgok hiábavalósága

szimbólumának érezhetünk. Amikor kislánya haldoklása utolsó stádiumába érkezett, apját hívta: „Imádkozzunk!” S a leány halkán, édesapja pedig zokogva mondta az imát, Pósa Lajos versikéjét: *Én Istenem, jó Istenem, / Becsukódik már a szemem...* A tényt megírták. Kosztolányi is, Elek Artúr is. Arra, hogy ebben a jelenetben több van egy családi tragédiánál, talán csak Móra Ferenc érzett rá. Mert több van. Nemcsak Osváték haltak meg abban a pillanatban, de a művészet is. Van fontosabb a művészetnél, s erre minket Osvát Ernő, a modern költészet egyik legnagyobb szakértője tanított meg, aki a halálba egy gyermekes versikével indult.

*

Volt egyszer egy tudós ember. Hiába volt már nagyon-nagyon öreg, a halál angyala nem tudta elragadni, mert állandóan és erősen csak a szent könyveket tanulmányozta. Az öreg kertjében állt egy cédrusfa. Várakozás közben rátelepedett erre a halál angyala. Egyszer, a cédruság, amin az angyal ült,

letört s a halál angyala leesett a földre. A zajra a tudós fölpillantott a fóliánsokból. Meg is halt nyomban.

NÉZÉS ÉS VISSZAFORDULÁS

Az én iskolámnak ablaka a kertre szolgál, mely az előtt a paulínus atyáké volt. Sok benne az egészséges berzenczei szilva, lágy körtvély, és telelő almafák. Amott az aszaló végébe a több kopasz fák között tündöklök egy kis terepély barackfa, első virágaival az egész kertet biztatván. A szilva és körtvély fák tarkázzák félig kinyílt bimbójokkal az ágakat, és a pázsit zöldül szemlátomást. Gyakran, midőn iskolai porral eltelve békességes tűréssel tusakodnám; az ablakon tekintek ki, és a fél-eleven természetnek látása megvidítja az én lelkemet. Jó isten! Mikor jön el az az idő, hogy a csendes magánosságnak karjai között, kertem fáinak árnyékába nyugodván, éljek az élet gyönyörűségével, és tégedet a te munkáidba imádjalak.

(Szentjóbi Szabó László:

A kert; Nagyváradon)

Talán másról kellene beszélni, egy múzeumból esetleg, hol az ablakok egy lenti térségre nyílnak, hová lebámul a képekért idejött látogató is, szélfújta térségre néz, majd visszafordul, a falakon sötétlenek vagy éppen ragyognak a képek, „Micsoda egy világ ez itt!” – mormogja, tévednek a strukturalisták, kompozíción kívüli mozzanatokot igenis helyénvaló dolog belevinni a mű értelmezésébe, egy csésze teát mondjuk, gőzétől más lesz Kosztolányi, máshogyan elmúló minden vers, a dolgok pedig egyáltalában nem azonosak önmagukkal, őket mesélni kell, elfűjni lassan, mondani a tisztelet és a minden iránti megértés módján, Mondrian négyzeteit vagy Kandinsky nem-négyzeteit például, aláfestésként szinte, a vízcsapódás zajaival.

Ehhez a szöveghez is hozzáfogni csak óvatossággal, köhögve tisztelettel, mert régi, több mint kétszáz éves – a paulínus atyák kertjének nézéséről szól, mi

tagadás, fura egy téma éppen –, Szentjóni Szabó László, egy mára már elfeledett költő írta. Egy költő írta, tizenkilenc évesen, halála előtt kilenc évvel – öregén tehát –, amikor Nagyváradon tanítószkodott, 1786-ban, vagy akörül, sírja nincs neki, meg az iskola sincs már, s a paulínus atyák sem járnak a kertben többé.

Folytatni kellene azzal, hogy szilvát sem aszalnak arrafelé, a körte- és almafák helyén lakótelep van bizonyára, lepusztult panelek, meg szemét, meg a benzinnek az a különös, szinte ájult bűze, mit Pesten is érezni nyáron, ha bedugul a Körút és lerohadnak az autók az Oktogonnál.

Képzelem az atyákat, fújom a füstöt. Kapálnak, metszenek, kéregkaparóval vakarják a fákat, gyümölcsöt aszalnak, pálinkát főznek, elütik az időt, aztán halnak, elmennek sorban a föld alá. 1786 áprilisában, vagy akörül, a nagyváradi iskola-kertben, fél-eleven tájban barackfa virágzott, látszott az ablakon át a fű, a zöld pázsit s a virágzó fa, békességes türelemmel nézhetően, vagy csak úgy

odaképzelve, az öregkort is, nyugodt árnyékaival, „az ember nem komoly tizenhét évesen”, és tizenkilenc évesen sem, és mondhatjuk tovább, mert semmi sem az, aminek látszik, minden csak nézés és visszafordulás ezen a földön.

SZÜRKE ARANY

Tandori Dezső és Korniss Dezső indigó-illuminációi elé

Az 1872. esztendőben Rimbaud és Verlaine átkeltek Londonba. A tizennyolc éves Rimbaud itt kezdte el írni azt a negyvenkét prózaversből álló sorozatot, amit Verlaine 1886-ban, a *La Vogue* című folyóiratban *Illuminations* gyűjtőcím alatt közölt.

A legtöbb irodalomtörténész Rimbaud utazásai emlékeinek, kóborlásai naplótöredékeinek tartotta ezeket a rövid prózaverseket. Néhány művészettörténész képleírásokra, látványköltészetre ismert az Illumináció-gyűjtemény darabjaiban. A misztikum iránt fogékony magyarázók víziókról, próféciákról vagy éppen retrospektív megvilágosodásokról beszéltek. Az értelmezések

körüli, napjainkig tartó vitát a szabad képzettársításokat követő, szimultaneista, futurista, már-már automatista rimbaud-i szövegek titokzatossága okozza. Hiszen rejtelmes volt már a gyűjtőcímük is: *Illuminations*. Hiába mondta Verlaine: „Az *Illuminations* angol szó, és színes vázlatot jelent – *coloured plates*: maga Rimbaud is ezt az alcímet adta kéziratának. Amint látni fogják, elragadó prózában vagy gyönyörűséges, szándékoltan hibás versekben írt rövid darabokat foglal egybe” –, az illumináció jelenthet felvillanást, hirtelen megvilágosodást, sőt, a kis, színes képekkel díszített középkori kódexlapokat is illuminált iratoknak nevezzük, és mindegyik értelmezésre található utalás az Illuminációk lapjain.

Az Illuminációk megfejtéséhez hivatkozunk Victor Hugónak Reginal Wilenski által megidézett feljegyzésére 1870 decemberének utolsó hetéből: „Tegnap patkányt ettem”. A francia–porosz háború idején történt ez, amikor a németek bombákkal lőtték Párizst, amikor – Manet szavaival – „nincsenek

konflisok, mert a lovakat már mind megették”, amikor egy nap alatt háromezer nemzetőr esett el, és – szintén Manet szavaival – „mind olyan soványak vagyunk, mint az agár”. 1871. február 25-én Arthur Rimbaud az éjszakát egy körúti padon töltötte Párizsban egy lánnyal, másnap André Gill műtermébe ment, ahol az ajtóra egy nyulat festettek; a műteremben lefeküdt; Gill ébresztette, tíz frankot adott neki és kidobta; Rimbaud pár napig a városban bolyongott. Március 1-én huszonnyolcezer német vonult be Párizsba és felállította ágyúit a Concorde téren. Minden zárva volt, a redőnyök lehúzva, még tartott az éhínség; Rimbaud visszagyalogolt Charleville-be, útközben parasztok táplálták, akiknek azt mondta, hogy üldözött partizán. A fővárosban megalakult a kommün; a versailles-i hadsereg ostromolni kezdte Párizst. Néhány külvárosi rész teljesen elpusztult, a lakosság pincékbe menekült, sokan megőrültek. Megalakult a Művész Szövetség; elnökei: Courbet és Pottier; tagjai között volt Corot, Millet, Manet, Daumier. Courbet városi tanácstag és

az oktatásügyi bizottságnak is tagja. Gill a Luxemburg Múzeum igazgatója, Verlaine a sajtóiroda egyik vezetője. Május 21-én a versailles-i hadsereg megszállta Párizst, és elkezdődött a „véres hét”. A barikádokon közel húszezer párizsi vesztette életét; a városháza, az igazságügyi palota, a Tuileriák, a Louvre és a Palais Royal: romhalmaz; a kommün híveit börtönbe zárták, gályarabságra vitték, száműzték vagy kivégezték; Courbet Svájcba menekült, Verlaine elrejtőzött, Julien Tanguy festékkőről – Van Gogh későbbi modellje – gályarab lett. Ősszel Rimbaud megismerkedett Mallarméval; 1872 nyarán Belgiumba ment Verlaine-nel. <%-3>Párizsban ezalatt Verlaine anyósa megtanította zongorázni a tízéves Claude Debussyt; Manet Hollandiába utazott, Cézanne Auvers-be költözött, Degas New Orleansba ment. Rimbaud és Verlaine – mint tudjuk – átkeltek Londonba.

Így és ezek estek meg Arthur Rimbaud-val közvetlenül az Illuminációk megírása előtt, amelyekben hiábavalóság volna mást keresni, mint

háborúságot, hulladombot, „lankasztó levegőjű” pincét, vagy – ahogyan azt Blake mondaná – szekérnek s ekének a holtak csontjain keresztülhajtását. Nem véletlen tehát, hogy Benjamin Britten éppen az *Illuminations*-t zenésíti meg 1940-ben, a háború idején, és Korniss Dezső 1944/45-ben, a háború végén kezdi megalkotni azokat az önarcképház monotípia-sorozatokat, amelyeknek az Illuminációk gyűjtőcímet adja.

Ha a posztmodern stílus alatt nem azt a funkciótlan és pöffeszkedő üveg-gránit-króm-eklektikát értjük, ami mostanában korruptan igyekszik Budapest építészeti-szellemi múltját „véggépp eltörölni”, hanem a történetiséghez, az idézetekhez, a témavariációkhoz, a „belső mag”-hoz, az intertextualitáshoz, a „retro” műfajához való visszatérést, akkor a monotípiában igazi posztmodern technikát kell látnunk, az eljárás nagymestereiben: Kondor Bélában, Bálint Endrében, Korniss Dezsőben pedig posztmodern nagyságokat,

szenteket – utóbbit jelző nélkül írva és értve örök időkre.

A variációk tudománya a véletlen matematikája. E mondat a görög dialektikát definiálja: a folyókat, a vihart, a város arcát úgy, ahogy még sosem láttuk. Jégverés napján a hidakat, lent lávaként hömpölyög a víz. A véletlen nyelvén beszél az idő, mondhatnánk, véletlenül szól. Elhullott, elmaradt, elveszett. A némaság hull, esik, nyakunkon a végzet már. És bölcsesség csak a vízköpőkben van – Blake úrnak hála ezért – és igazság csak azokban, „kik eltemetetlen, távoli erdőkben s idegen legelőkön alusznak”.

A variációk tudománya a véletlen matematikája. Véletlen pedig nem létezik, de van matematika nevű nyelv, így beszél a világ, legalábbis az a fele, ami kijelöltetett a megismerésre. „Megesik” – mondjuk, „megesik az emberrel időnként” – a véletlenre gondolunk, ami nincs, az esetlegesre, ami lenti. Por és por. A monotípiá nem ilyen, Korniss úr a romok közt kutakszik. Talál tenyérnyi linóleumlapokra, fejet, házat azokba karcol. Festékes felület nedves papírra

nyomja, ragaszt rá kisképet, reneszánszosat, vagy vásárit, vagy olyant, amin hangosat a halál üvölt. Útja a kereszt formáig vezet. Mariana-árkok mentén a világ csendjéhez. Ott Korniss úr egy padra letelepszik, valaki mellé, akit így szólít – szélzúgás, fenyősuhogás, víz hullás enyhültekor – „Mondrian atya”.

A Tandori Dezsővel közös indigó-illuminációk az elmenőfélben lévő Korniss szürke-arany korszakának darabjai, az utolsó alkotói évek maradéka. Kornisstól való a festőállvány-önarckép dúc, Tandoritól az eljárás: indigó alatt mozgatni a kartondúcot, vagy a papírt, írógépszalag-dobozzal nyomva az elcsúszó felületeket. Íme, a művészet szelleme és az eszközök invarianciája. (A szent Duchamp ready made-jei, a fésűk és spárgatekercsek is múzeumi tárgyak már.)

Szürke-arany korszak: mennyi jelentésréteg az egymásra hordott színek alatt. Az indigólevonatok szürkéje: mint az oxidálódott ezüstholmik egy jobb időket látott arisztokrata házban. (Kint, az ablakon túl, mélyzöld fagyalbokrokat ver a délutáni eső.) Az arany a sivatag színe, hol valaha Rimbaud úr járt

végleg. És szürke az ötvenes évektől a nyolcvanasokig terjedő idő. Szürke, mint egy kabát. De az emlékek, az emlékek óaranyok, Istenem, bocsáss meg, az emlékek óaranyok nekem.

TÁJKÉPEK (Leányfalu)

Gyér fák közt tehenek alszanak korhadó dombon.
Falu van lent. Piactéri házak árnyéka, egy templomé
is, félkör szürkülő téglalapon. Tegnap
vacsorajelenet, ingó lámpa és abroszok. Az asztalon
befőttesüvegek, karfának támasztott nagybőgő
csapdosó ponyva alatt. Sehová dülő kerítés, egyetlen
deszka tartja. Vödör leng szélfújta állványzat előtt, az
oszlopokról hámlik a festék, tonnányi gyommá a
diófa enyészik, ja, este van már, kéményből a föld is
kilóg, a csendes falu, udvaron gyöker terjed,
kitüremkedik zölden a szájból lassan, haj zuhan és
vasvillával tűzre szakáll dobódik, szemüregben az
ásó, lábujjak közt a hold végül is.

*

Vén hegy vén gyümölcsfákkal. Szokásai vannak, rigolyásabb a csősznél is. Amúgy szép. Hajnalban például láthatatlan. Aki idevaló vagy járatos a térképolvasásban, az tudja, a krémszínű léghmassza mögött ő van. Az ilyen, ha repül, messziről kerüli. A múlt században valaki spiccel letarolta az őszibarackost, s okozott némi kárt az almásban is. Az itteniek – kivéve a csősz – nem mennek hajnalban a hegyre. Éjszaka sem, mert akkor fölfuvalkodik. Jungfraunak képzelet magát, homokköveit illegeti, a kökényt kötélynak ejti, és a szilvát szépségpontnak tünteti fel. Gátlástalanul tudja okádni lefelé az agyagot, ilyenkor aztán semmire nincs tekintettel, a csősz ifjabb Pliniusnak nézi és lekezelően oktatja. Délben fölrepedezik, sütteti magát, előszed állatokat, a húszcentis csáprágójúakból egész őrző-védő kft-je van, s a falura uszítja őket. Délutánra mintha kicserélnék: örömmel, vagy legalábbis belenyugvással fogadja a látogatót, a szebbik oldalát mutatja, mosolyog, előzékenyen int, fűvet nyír, kávéfőz. Ilyenkor én is elérem az utam, a lengyel nyugágyra

ráakasztom a lábtartót, „jól van, vén hegy” –
ütögetem a földet. Alkonyatban a kapaszkodónál a
csősszel szoktam találkozni. Ő ebben az időben megy
fölfele. Neki ez a munkahelye.

A táj fákból van. Meg dombokból és halvány, kanyargó
sávokból. Foltokból, barna és zöld árnyalatokból,
foltcsoportokból talán. Madarakból, milyen erő összefogta
madárrajokból, nem tudni. Könnyű fekete szemcseseregéből.
Égből kifordult lavórból, ködből, jégverésből van a táj.
Neszekből, kopogásokból, zörgésből, zajból, ebből. Esőből,
nádból. A szélből van, meg nincs. Háromszögekből,
négyyszögekből, szalmahengereket pottyantó John Deer
kombájnokból, meg szagból van. „Fiamnak szaga mint a
mezőnek illata.” A táj van. Behunyt szemből van, meg
angyalból, artériából, régimódi vízműből van. Fűvekből, amik
majd kinőnek. Csontból, ami majd kihajt. Hé, Radnóti Miklósból
van a táj.

TÁJKÉP

(Lehel piac)

Mintha végső lenne minden látogatásunk, amit idegen városokban megtettünk; minden bolyongásunk a messzi utcákon mintha az utolsó lenne; mint falusi emberek sietős hazaigyekvése alkonyatkor házak, verandák, csűrök fényei között; mintha a beszédfoszlányok is, amiket meghallottunk valahol, átsétálva, mondjuk, egy réges-régi téren egy délelőtt, vagy egy évekkel ezelőtti délután, mintha ezek is, a házakról visszaverődő ráérős beszéd-zenék egy népes város utolsó üzenetei lennének; és a fanyar sörök, fagylaltok, cukorral meghintett furcsa sütemények és múltként sötétlő kávék mintha az elmúlást hordoznák bennünk; napilapok vagy könyvek, amiket egy márványkút peremének dőlve

lapoztunk valahol, mintha az utolsó ébren töltött óra emlékeként hatnának életünk árnyai alatt. Mert létünknel erősebb a világ. A világ megsemmisíti az emberi nagyságot, és eltünteti az emlékét is annak, aki élt. Nyűvekjárta test középkori ábrázolásokon a halál. A halál: vereség. A halott fekszik a sírjában: legyőzték. Magamnak mondom: hol van a márványkút, aminek nekidóltél? Hova lettek a ráérős beszéd-zenék? A szónak sincs foszlánya már; és nincs mintha; bizony, bizonyos, bizonyosan nincs „mintha”; „falusi emberek sietős hazaigyekvése” van – ezt szoktam látni is – reménytelen buszokban állva vitetik magukat. Mi van még? A temető helyén a Lehel piac van; nyári napokon hat emeletnyi magasságban kötélén a Strószmejer tanár úr járkál két bérház között; tavasszal nénikék csereberélik a virághagymákat és a tél idején fűrészpörben dédelgetett gumókat; megméretnek a krumpliszások ősszel, hatalmas bajszú cica ül az egyiken. Szombaton délben a kidobált déligyümölcsös kartondobozok hegyeit bámulom –

Korfu, Modena, Nápoly – mediterráneum a bódék mögötti halottak földjén Pesten; illő módon fekete fürdőruhák és napernyők (váltakozva narancsvörös és berlini kék csíkokkal); a fürdőruhákban urak és hölgyek, szalmakalapban cigarettáznak a napernyők alatt; az egész társaság megszokott, szinte állandósult örömmel társalog; piros, narancssárga és zöld színű italok fogynak; távolabb autók parkolnak a talajba hengerelt köveken.

A MARGIT HÍDNÁL, A PESTI OLDALON

Szemöldökei ahol vé-alakban összeérnek, ahol egymásba hajol két lassú szemöldökív az orr vonalánál, találkozva egy okos homlok alatt, hajtól is takarva kissé, hágók és vízmosta ereszkedők metszéspontjában, ahol érintkeznek, majd eltávolodnak a ráncok és elfut a tekintet is, házsorok fölött, hegyek felé, nyugati irányba, ahol majd valaki szája sarkában elmerül a nap, járnak ajkain, hajolnak a mélység fölé, leszánkóznak nyelvén, csusszannak seggen a mérlegig, kiáltozás, ijedt zuhanás, fűrészfűrés, hús, zsákok, kosarak az arcon, kaparászik az élet, létrákat a fülhöz hoznak, törnek a fogak, combok, térdek fölfelé, tusakodás, szoknyaszakadás, verítékben a fül már, „tavasz van”, röhécselik,

„tavasz van”, sípcsontok, medencecsontok a jégen,
szerkezetet tolva jönnek, meztelen mind, egyikük a
kéménynél trombitál, már itt járnak, dől a bódé,
gurul a tojás, a narancs a Körútra, tavasz van, vízzé
válík ez a délután is, lebeg a Margitsziget, hó, eső,
levélhullás a szempillák rezdülése.

NÉGYÜNK

„Ha haldoklom, ezt suttogom. Nyár volt.”

(Kosztolányi Dezső)

Az a szürkésfekete tél-sáv és ami lent van, az a nyár. Az évszakok. A halmazállapotok és a sarkalatos erények száma. Soah és a halál betűinek száma. Az apokalipszis lovasai és az evangélisták. A paradicsomi folyók és az élet betűinek száma. Krisztus keresztfán mondott utolsó szavainak száma és a keresztfá végeinek száma. A betűszám a holt Krisztus feje fölött és az égtájak. A vérmérsékletek száma és a szénatom vegyértékei. A dimenziók száma és a Medici-sírok fekvő szobrai. Az őselemek. A DNS bázisainak száma és a zodiákus trigonjai. Az arkangyalok és a világ-őrízők száma. A nagy próféták száma. Ezékiel látomása: Négy titokzatos alaknak támaszkodtunk éppen négy bronzló alatt. Augusztus volt. Este és rothadó vízszag a négy szél egyikétől hordva. Ahogy

itt, ugyanúgy ott. Harmatként betűk permeteztek s megszámloltattak mint porló kövek és levegős csontok a sárguló kékék alatt. Az én szavam a te szavad. Eső veri a mélyzöld babért, szél csapkodja a fakókék spalettát. Ami lent van, az mint ami fent van. Eszter föld, Áron levegő, Anna víz. Szemem tűzként az éjben. Egyébként homály és árnyék minden. Leírások szörnyű tömege. Nyár volt.